

प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

- यज्ञवीर पाण्डे

शोधार्थी

यज्ञवीर पाण्डे

नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६९

शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिको

स्वीकृति पत्र

यज्ञवीर पाण्डेले स्नातकोत्तर तहको नेपाली विषयको दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र सोही प्रयोजनका निमित्त स्वीकृत गर्दछौं ।

.....
(प्रा.मोहनराज शर्मा)

बाह्य परीक्षक

.....
(शि.सा. दीपक ढकाल)

शोध निर्देशक

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि.

.....
(प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम)

विभागीय प्रमुख

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि.

मिति : २०६९/०५/१४

शोध निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षका छात्र यज्ञवीर पाण्डेले प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । निकै परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको प्रस्तुत शोध कार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६९/०५/११

.....
शि.सा. दीपक ढकाल
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
कीर्तिपुर, काठमाडौं

कृतज्ञताज्ञापन

प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययन नामक प्रस्तुत शोधपत्र मैले आदरणीय गुरुवर श्री दिपक ढकालका कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो प्राध्यापन कार्यका अतिरिक्त अन्य आफ्नो अति व्यस्त समयबीच पनि मलाई उचित सल्लाह र प्रेरणा दिइ यस शोधपत्रको मार्गनिर्देश गरिदिनु हुने शोध निर्देशक आदरणीय गुरु दिपक ढकालज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक र प्रस्ताव स्वीकृत गरी लेखन कार्यमा समेत आवश्यक सुझाव दिनु हुने आदरणीय गुरु विभागीय प्रमुख देवीप्रसाद गौतम ज्यूप्रति आभार प्रकट गर्दछु । त्यस्तै शोध लेखनमा हौसला प्रदान गर्नु हुने नेपाली केन्द्रीय विभागका सम्पूर्ण गुरुवर्गप्रति म आभारी छु । त्यस्तै प्रस्तुत विषयमा शोध कार्य लेखनमा प्रेरणा र सुझाव दिनुहुने आदरणीय गुरु सह-प्राध्यापक गौपीन्द्र पौडल ज्यूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यस शोध कार्यलाई यहाँसम्म पुर्याउनमा विभिन्न व्यक्ति, सङ्घ-संस्था र आदरणीय गुरुहरूका साथै आत्मीय मित्रहरूको सहयोग र सुझावले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । अतः ती व्यक्ति, सङ्घ-संस्थाहरूप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्र तयारीका क्रममा सहयोग पुर्याउने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालयका कर्मचारी विभिन्न तथ्याङ्क उपलब्ध गराउने जिल्ला विकास समितिको कार्यालय प्युठान तथा जिल्ला शिक्षा कार्यालय प्युठानका कर्मचारीका साथै टङ्कन र कम्प्युटर कार्यमा सहयोग पुर्याउने मित्र सुनेश श्रेष्ठप्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु ।

शोधपत्र तयारी क्रममा सन्दर्भसामग्री सङ्कलनमा सहयोग पुर्याउनु हुने जनकविक्रम जि.सी., माधव पोखेल, भूपेन्द्र सुवेदी, रामकृष्ण शर्मा, धर्मराज पण्डित, साहित्य परिषद प्युठानका अध्यक्ष गेहराज थापाप्रति आभार प्रकट गर्दछु । शोध लेखनका क्रममा विविध किसिमले सहयोग पुर्याउनु हुने मित्रहरू चन्द्राकला बस्नेत, किरण के.सी लगायत सम्पूर्ण मित्र तथा शुभ चिन्तकहरूप्रति पनि कृतज्ञताका शब्दहरू अर्पण गर्दछु ।

आफ्नो पारिवारिक भ्रमेलाका बाबजुद प्रेरणा र सहयोग पुर्याउनु हुने पिता नारायण बहादुर पाण्डे, माता कुन्तादेवी पाण्डेप्रति सदा ऋणी छु । साथै श्रीमती सुशीला पाण्डे, छोरीहरू नीसाना पाण्डे र नमुना पाण्डेप्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्तमा यस शोधपत्र अन्तिम मूल्याङ्कनको लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : भाद्र, २०६९

यज्ञवीर पाण्डे
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
कीर्तिपुर, काठमाडौं

विषयसूची

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय	१-५
१.१ विषय परिचय	१
१.२ शोध समस्या	१
१.३ शोधको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५ शोध विधि	४
१.५.१ सामग्री सङ्कलन विधि	४
१.५.२ सैद्धान्तिक आधार	४
१.६ अध्ययनको औचित्य	४
१.७ शोध कार्यको सीमाङ्कन	५
१.८ शोध पत्रको रूपरेखा	५
दोस्रो परिच्छेद : प्युठान जिल्लाको साहित्यिक गतिविधि	६-२७
२.१ परिचय	६
२.२ साहित्यिक पृष्ठभूमि	६
२.३ प्युठान जिल्लामा स्थापित साहित्यिक सङ्घ-संस्थाहरू	१०
२.३.१ जनजागृति पुस्तकालय (२०१३)	१०
२.३.२ देवकोटा प्रतिमा स्मारक (२०१६)	११
२.३.३ देवकोटा पुस्तकालय (२०१६)	११
२.३.४ ज्ञानवर्द्धिनी सभा (२०१९)	११
२.३.५ जनसाहित्य सभा (२०२०)	१२
२.३.६ भानु पुस्तकालय (२०३३)	१२
२.३.७ साहित्य परिषद्, प्युठान (२०५२)	१२
२.३.८ सामाजिक अध्ययन केन्द्र (२०५४)	१३
२.३.९ युवा साहित्य समाज (२०५९)	१३
२.३.१० साहित्यिक जागरण समूह (२०५९)	१३
२.३.११ प्रगतिशील लेखक सङ्घ (२०६०)	१४
२.३.१२ क्षितिज साहित्यिक परिवार (२०६१)	१४
२.३.१३ लोकतान्त्रिक साहित्य सञ्चार (२०६४)	१४
२.४ प्युठान जिल्लाका साहित्यिक पत्र पत्रिकाहरू	१४

२.४.१	सन्देश (२०१४)	१५
२.४.२	प्युठान समाचार (२०१६)	१६
२.४.३	फूलबारी (२०१७)	१६
२.४.४	सुमन (२०१९)	१७
२.४.५	प्युठान मोटरबाटो (२०२०)	१८
२.४.६	कोसेली (२०२०)	१८
२.४.७	विरुवा (२०२१)	१८
२.४.८	शिशु (२०३५)	१९
२.४.९	दिव्यालोक (२०४०)	१९
२.४.१०	गौमुखी (२०४८)	१९
२.४.११	गौमुखी हवाई पत्रिका (२०५९)	१९
२.४.१२	पालुवा (२०६०)	२०
२.४.१३	हिमशिखर (२०६१)	२०
२.४.१४	नयाँ गोरेटो (२०६३)	२०
२.४.१५	नयाँ भिल्को (२०६०)	२०
२.४.१६	प्युठान आवाज (२०६४)	२१
२.५	नेपाली साहित्यमा प्युठान जिल्लाको योगदान	२१
२.६	निष्कर्ष	२६
तेस्रो परिच्छेद : प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययन		२८-४६
३.१	परिचय	२८
३.२	निबन्धको सङ्क्षिप्त सैद्धान्तिक स्वरूप	२८
३.२.१	निबन्ध सम्बन्धी पूर्वीय	२९
३.२.२	निबन्ध सम्बन्धी पाश्चात्य मत	२९
३.२.३	निबन्धको परिभाषा र स्वरूप	३०
३.२	निबन्धका तत्त्वहरू	३३
३.२.१	निबन्धको वर्गीकरण	३४
३.२.२	आत्मपरक निबन्ध	३५
३.२.३	वस्तुपरक निबन्ध	३६
३.२.४	नेपाली निबन्ध परम्परा	३८
	३.२.४.१ प्राथमिक काल (१८३१ -१९५७)	३८
	३.२.४.२ माध्यमिक काल (१९५८ -१९९२)	३९

	३.२.४.३ आधुनिक काल (१९९३ देखि हालसम्म)	३९
३.३	प्युठान जिल्लामा निबन्धलेखनको पृष्ठभूमि	४२
३.३.१	प्युठान जिल्लामा निबन्ध लेखनको आरम्भ	४३
३.३.२	पत्रपत्रिकामा निबन्ध प्रकाशन	४३
३.३.३	सङ्ग्रहका रूपमा निबन्ध प्रकाशन	४४
३.३.४	प्युठान जिल्लाका निबन्धकारको अवस्था	४४
३.३.५	प्युठान जिल्लाका प्रमुख निबन्धकार र तिनका निबन्ध कृतिहरूको तालिका	४६
३.३.६	प्युठान जिल्लाका फुटकर निबन्धकार र निबन्धहरूको तालिका	४५
चौथो परिच्छेद : प्युठानका प्रमुख निबन्धकारहरू र तिनका निबन्ध कृतिहरू		४७-११५
४.१	परिचय	४७
४.२	निबन्धकार गोपीन्द्र पौडेल	४७
४.२.१	विधातत्त्वका दृष्टिले 'कामरेडमा नाउँ दरिएन'	४७
	४.२.१.१ विषयवस्तु	४७
	४.२.१.२ उद्देश्य	५५
	४.२.१.३ भाषाशैली	५८
४.३	निबन्धकार डिल्लीराज आचार्य	५९
४.३.१	विधातत्त्वका दृष्टिले 'माननीय महात्म्य'	६०
	४.३.१.१ विषयवस्तु	६०
	४.३.१.२ उद्देश्य	७२
	४.३.१.३ भाषाशैली	७३
४.४	निबन्धकार गेहराज थापा	७४
४.४.१	विधा तत्त्वका दृष्टिले 'समाजको पानी'	७४
४.४.२	विषयवस्तु	७४
४.४.३	उद्देश्य	७८
४.४.४	भाषाशैली	७९
४.५	निबन्धकार भूपेन्द्र सुवेदी	८०
४.५.१	विधातत्त्वका दृष्टिले 'विना भुटनको च्वाँइ' र 'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू'	८१
	४.५.१.१ विषयवस्तु	८१
	४.५.१.२ उद्देश्य	९७
	४.५.१.४ उद्देश्य	१००

४.५.१.५ भाषाशैली	१०४
४.६ निबन्धकार मोहनविक्रम सिंह	१०५
४.७ विधातत्वका दृष्टिकोणले 'धरतीको पूर्व इतिहास'	१०६
४.७.१ विषयवस्तु	१०६
४.७.२ उद्देश्य	११३
४.७.३ भाषाशैली	११४
४.७.४ निष्कर्ष	११४
पाँचौं परिच्छेद : उपसंहार	११६-११९
सन्दर्भसामग्री सूची	

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

प्युठान जिल्ला नेपालका पाँच विकास क्षेत्रमध्ये मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको राप्ती अञ्चलमा पर्दछ । यस जिल्लाको आफ्नै साहित्यिक पृष्ठभूमि रहेको छ । प्युठान जिल्लाको साहित्यिक लेखनको आरम्भ, साहित्यिक सर्वेक्षणका साथै मुख्य रूपमा प्युठानी निबन्धकारहरू र निबन्ध र कृतिहरूको पहिचान वा अध्ययन यस शोध कार्यमा गरिएको छ । प्युठान जिल्लाका निबन्धलाई अध्ययन गर्दा मोहन विक्रमसिंहले २००५ मा काठमाडौंको शान्ति निकुञ्ज विद्यालयबाट प्रकाशित **आँखा** पत्रिकामा सर्वप्रथम 'विद्या' र 'हामी' शीर्षकमा दुईवटा निबन्ध प्रकाशित गरेका थिए । निबन्धकार सिंहको **धरतीको पूर्व इतिहास** (२०६४), निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशित छ । यसैगरी निबन्धकार गोपीन्द्र पौडेलको **कामरेडमा नाँउ दरिएन** (२०५६) शीर्षकमा व्यङ्ग्य निबन्धसङ्ग्रह, डिल्लीराज आचार्यको **माननीय माहत्म्य** (२०५७) शीर्षकमा व्यङ्ग्य निबन्धसङ्ग्रह, गेहराज थापाको **समाजको पानी** (२०६०) शीर्षकको निबन्धसङ्ग्रह, भूपेन्द्र सुवेदीको **विना भुटनको च्वाँई** (२०६३) हास्यव्यङ्ग्य निबन्धसङ्ग्रह, **भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू** (२०६५) निबन्धसङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । प्युठानका मुख्य निबन्धकारहरूमा मोहनविक्रम सिंह, गोपीन्द्र पौडेल, डिल्लीराज आचार्य, गेहराज थापा, भूपेन्द्र सुवेदी, आदि रहेका छन् । विभिन्न निबन्धकारका फुटकर निबन्धहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित छन् । **प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययन** यस शोध कार्यको मुख्य विषय रहेको छ । शोध व्यवस्थित रूपमा गरिने ज्ञानको खोजी हो । यो औपचारिक प्रतिवेदनका रूपमा गरिन्छ । शोध कार्य अन्वेषण, विश्लेषण, सर्वेक्षण, अनुसन्धानबाट गरिने वस्तु सत्यको खोजी हो ।

१.२ शोध समस्या

निबन्धको फाँटमा प्युठान जिल्ला धनी मानिन्छ तर यहाँका निबन्धकारहरूको योगदानको विस्तृत अध्ययन र मूल्याङ्कन कार्य यस अगाडि खासै भएका पाइदैन । निबन्ध विधाको विस्तार र विकास थाहा पाउनुका साथै मुख्य रूपमा प्युठानी निबन्धकारहरू र निबन्ध कृतिहरूको पहिचान वा अध्ययन यस शोध कार्यमा गरिएको छ । प्युठान जिल्लाका

निबन्धको अध्ययन गर्दा एकातिर यथेष्ट मात्रामा निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित भएका छैनन् । अर्कोतिर फुटकर रूपमा प्रकाशित निबन्धहरूको पनि खोज अनुसन्धानको अभावमा स्रष्टाहरू ओभेलमा परेका छन् । यस परिप्रेक्षमा प्युठान जिल्लाको निबन्धकारिता र यहाँका स्रष्टाहरूको पहिचान गनुपर्ने आवश्यकता महसुस गरी प्रस्तुत शोध कार्य गरिएको हो । तसर्थ प्युठान जिल्लाको निबन्धकारिताको अध्ययन गर्ने क्रममा यस शोध कार्यका निम्नलिखित समस्याहरू रहेका छन्:

- (क) प्युठान जिल्लाको साहित्यिक गतिविधि के कस्ता छन् ?
- (ख) प्युठान जिल्लामा निबन्ध लेखनको स्थिति के कस्तो रहेको छ ?
- (ग) प्युठान जिल्लाका प्रमुख निबन्धकार र तिनका निबन्ध कृति के कस्ता छन् ?

१.३ शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत शोध कार्यका उद्देश्यहरू यस प्रकार छन् :

- (क) प्युठान जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिको सर्वेक्षण गर्नु,
- (ख) प्युठान जिल्लामा निबन्ध लेखनको स्थिति अध्ययन गर्नु,
- (ग) प्युठान जिल्लाका निबन्धकार र तिनको निबन्ध कृतिको अध्ययन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

प्युठान जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिको बारेमा जानकारी प्राप्त हुनु नेपाली साहित्यको लागि महत्त्वपूर्ण कार्य हो । प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययन महत्त्वपूर्ण कार्य भए पनि विस्तृत अध्ययन भएको पाइदैन । प्युठान जिल्लाको कविता, लोकगाथा, लोककथा लगायत साहित्यिक सङ्घसंस्थाको अध्ययन अनुसन्धान गरिए तापनि हालसम्म निबन्धकार र तिनका निबन्ध कृतिको अध्ययन र विश्लेषण भएको छैन । यस शोध कार्यमा जिल्लाको चिनारी, जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिको सर्वेक्षण र मुख्य रूपमा जिल्लाका निबन्धकार र तिनका निबन्ध कृतिहरूको बारेमा अध्ययन, विश्लेषण गरिएको छ । प्युठान जिल्लाको निबन्धको बारेमा पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा सामान्य चर्चा गरेको पाइन्छ । यसका बारेमा गरिएका केही पूर्व अध्ययनहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएका छन् :

- (क) नेपाली साहित्यमा प्युठान जिल्लाको योगदान (२०६१) बलबहादुर महतराले यस अप्रकाशित शोध पत्रमा प्युठान जिल्लाका विभिन्न विधाका

साहित्यकारको सर्वेक्षण गर्ने क्रममा जिल्लाका निबन्धकार र निबन्ध कृतिको सामान्य परिचय दिने कार्य गरेका छन् । जसमा प्रमुख निबन्धकार र तिनका निबन्ध कृतिको उल्लेख गरेका छन् । उक्त कार्यले यस शोध कार्यमा केही जानकारी लिन र सामाग्री सङ्कलनमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

- (ख) **प्युठान जिल्लाका निबन्धकार र तिनका निबन्ध कृति (२०६६)** माधव पोखेलले अन्तर्ध्वनी साहित्यिक त्रैमासिक पत्रिकाको राप्ती निबन्ध विशेषाङ्कको वर्ष ४१, पूणाङ्क १९ (साउन-असौज) मा प्युठान जिल्लाका निबन्धकार र तिनका निबन्ध कृतिहरूको बारेमा चर्चा गरेका छन् । जसले यस शोध कार्यमा निबन्धकार र निबन्धकृतिहरूको बारेमा जानकारी राख्न टेवा पुऱ्याएको छ ।
- (ग) **व्यङ्ग्य हास्यमा हास्यव्यङ्ग्य (२०६३)** रामकुमार पाँडेले निबन्धकार भूपेन्द्र सुवेदीको **विना भुटुनको च्वाँइ** निबन्धसङ्ग्रहको भूमिकामा प्युठानी मूलाजस्तै सप्रेको प्युठानी निबन्ध विधा अगाडि बढेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । जसले यस शोध कार्यमा सामाग्री सङ्कलनमा सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- (घ) **भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरूको अध्ययन (२०६५)** डा. कृष्णप्रसाद दाहलले भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरूको भूमिकामा सुवेदीका निबन्धको अध्ययन गर्दा सदावहार बगिरहने जरूवाको पानीको संज्ञा दिँदै प्युठानी निबन्धमा ठूलो योगदान पुऱ्याएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । जसले यस शोध कार्यमा सुवेदीको निबन्धकारिताको अध्ययन गर्न सहज तुल्याएको छ ।
- (ङ) **साहित्यकार गोपीन्द्र पौडेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन (२०५६)** चूडाराज कार्कीले अप्रकाशित शोध पत्रमा निबन्धकार गोपीन्द्र पौडेलको निबन्धसङ्ग्रह **कामरेडमा नाउँ दरिएन**को विश्लेषण गरेको पाइन्छ, उक्त विश्लेषणमा निबन्धकार पौडेलको साथै प्युठानी निबन्धको बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ । जसले यस शोध कार्यमा सामाग्री सङ्कलन तथा जिल्लाका निबन्धकारहरूको बारेमा जानकारी लिन मद्दत पुऱ्याएको छ ।

यस बाहेक जिल्लाबाट प्रकाशित र जिल्ला बाहिरबाट प्रकाशित 'सुमन', 'गौमुखी,' 'पालुवा,' 'हाम्रो एकता,' 'फूलवारी,' 'कोपिला,' 'भिमरुक सन्देश,' 'अन्तर्ध्वनि,' आदि साहित्यिक पत्रिकाका विभिन्न अङ्कमा जिल्लाको साहित्यिक र साहित्येतर सन्दर्भको परिचय दिने क्रममा प्युठान जिल्लाका निबन्धकार र निबन्ध कृतिको बारेमा चर्चा गरेको पाइन्छ तर मुख्य निबन्धकार र निबन्ध कृतिको अध्ययन विस्तृत रूपमा गरेको पाइदैन । पूर्वकार्यको

समीक्षाका आधारमा प्रस्तुत शोध पत्रमा निबन्धकार र निबन्ध कृतिको विस्तृत अध्ययन गर्ने कार्य गरिएको छ ।

१.५ शोध विधि

प्रस्तुत शोध कार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा सामग्री सङ्कलन, सैद्धान्तिक पर्याधार र विश्लेषणको ढाँचालाई प्रयोग गरिएको छ ।

१.५.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोध पत्र तयारीका क्रममा विषयसँग सम्बन्धित आवश्यक सामग्रीहरू प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ । सम्बन्धित विषयको बारेमा पत्रपत्रिकामा गरिएका टिप्पणी प्युठान जिल्लाका निबन्धकारका निबन्ध कृतिलाई प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

१.५.२ सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत शोध पत्रमा प्युठान जिल्लाका समग्र साहित्यकारको सर्वेक्षण गर्दै निबन्ध क्षेत्रमा साधनारत साहित्यकारको पहिचान गरी तिनका निबन्ध कृतिको अध्ययन गरिएको छ । यस शोध पत्रमा, वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धतिलाई प्रयोग गरिएको छ । मूलतः यो आगमनात्मक विधि प्रधान बनेको छ । निबन्धको विधातात्विक आधारमा विश्लेषण गरिएकाले निबन्धको विधा सिद्धान्त नै यसको सैद्धान्तिक पर्याधार हो ।

१.६ अध्ययनको औचित्य

प्युठान जिल्लाको साहित्यिक सर्वेक्षण, प्युठान जिल्लाको निबन्ध लेखनको पृष्ठभूमि र तिनका निबन्ध कृतिको अध्ययन तथा विश्लेषण यस शोधमा गरिएको छ । प्युठान जिल्लाका साहित्यिक क्रियाकलाप, जिल्लाको भौगोलिक जानकारी दिदै जीवनजगत्का परम्परागत र समसामयिक अनुभूतिलाई प्युठान जिल्लाका निबन्धकारले प्रस्तुत गरेका छन् । यस शोध पत्रले प्युठान जिल्लाका निबन्धका विषयमा क्षेत्रीय अध्ययनमा सङ्लग्न जो कोही व्यक्तिका लागि पनि मार्ग निर्देश गर्ने भएकोले यो कार्य फलदायी रहेको छ । प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययन गरिने भएकाले यस क्षेत्रका अध्येतालाई यस कार्यले सघाउँछ । मूलतः

प्रस्तुत अध्ययनमा प्युठान जिल्लाको निबन्धकारका विषयमा विस्तृत अध्ययन गर्ने भएकाले औचित्यपूर्ण छ ।

१.७ शोध कार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोध कार्यमा प्युठान जिल्लाको सीमा क्षेत्रभित्र रही साहित्य लेखनको आरम्भ, प्युठान जिल्लाका साहित्यिक गतिविधिको सर्वेक्षण गरिएको छ । मूलतः प्युठान जिल्लाका निबन्धकार र तिनका निबन्धकृतिहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नमा प्रस्तुत शोधपत्र सीमित रहेको छ । प्युठानको साहित्य लेखनमा प्रभाव पार्ने साहित्यिक सङ्घसंस्था, पत्रपत्रिका, पुस्तक आदिको सामान्य जानकारी समेत प्रस्तुत शोध पत्रको सीमाभित्र पर्दछ । यस कार्यमा प्युठान जिल्लाको निबन्धलेखन र तिनका निबन्ध कृतिको अध्ययन समेटिएको छ । मुख्यतः प्युठान जिल्लामा केन्द्रित रही निबन्ध विधामा मात्र केन्द्रित हुनु यसको मुख्य सीमा हो ।

१.८ शोध पत्रको रूपरेखा

शोध कार्यलाई व्यवस्थित एवम् सुसङ्गठित तुल्याउनका लागि प्रस्तुत शोध पत्रलाई पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरी आवश्यकता अनुसार शीर्षक र उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : प्युठान जिल्लाको साहित्यिक सर्वेक्षण

तेस्रो परिच्छेद : प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययन

चौथौँ परिच्छेद : प्युठान जिल्लाका प्रमुख निबन्धकार र तिनका निबन्ध कृतिको अध्ययन

पाँचौँ परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

प्युठान जिल्लाको साहित्यिक गतिविधि

२.१ परिचय

यस परिच्छेदमा प्युठान जिल्लाका साहित्यिक गतिविधिको सर्वेक्षण गरिएको छ । जसमा परिचय साहित्यिक पृष्ठभूमि, प्युठान जिल्लामा स्थापित साहित्यिक सङ्घसंस्थाहरू, अन्तर्गत जनजागृति पुस्तकालय, देवकोटा प्रतिभा स्मारक, देवकोटा पुस्तकालय, साहित्य परिषद् प्युठान, सामाजिक अध्ययन केन्द्र, युवा साहित्य समाज साहित्यिक जागरण समूह, प्रगतिशील लेखक सङ्घ, क्षितिज साहित्यिक परिवार र लोकतान्त्रिक साहित्य सञ्चारको चर्चा गरिएको छ । यी सङ्घसंस्थाहरूले प्युठान जिल्लाको साहित्य अध्ययनमा ठूलो सहयोग पुर्याएका छन् । जसको चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ ।

२.२ साहित्यिक पृष्ठभूमि

प्युठानी साहित्यको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई नियाल्दा नेपाली साहित्यको प्राथमिक काल (आरम्भदेखि वि.सं. १९४० सम्म) मा प्युठान जिल्लामा कुनै पनि साहित्यिक गतिविधि भएनन् ।^१ नेपाली साहित्यको माध्यमिक काल वि.सं.१९४१ देखि वि.सं. १९७४ सालसम्मको समयवधिलाई लिइन्छ ।^२ यस अवधिमा प्रथमतः सल्यानको रूम्टी गाउँमा जन्मिएका 'स्वर्गद्वारी महाप्रभु', 'बालतपसी' आदि नामबाट प्रसिद्ध नारायण क्षेत्री राप्तीको कविता सिर्जनाका फाँटमा देखापरे ।^३ प्युठानमा साहित्य सिर्जना परम्पराको सूत्रपात गरेका हुन् तर उनी बाहेक यस अवधिमा प्युठानबाट साहित्य सिर्जनामा लागेका अरू स्रष्टाहरू देखिएका छैनन् ।^४

^१ वासुदेव त्रिपाठी र अन्य (सम्पा), नेपाली कविता, भाग-४ (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४५), पृ. १०३ ।

^२ ऐजन, पृ. १०८ ।

^३ केशव सुवेदी, "राप्तीका कविता : पृष्ठभूमि र परम्परा", मध्यपश्चिमका कविता, (काठमाडौं : म.सा.प., २०५१), पृ.१३२ ।

^४ बलबहादुर महतारा, नेपाली साहित्यमा प्युठान जिल्लाको योगदान, (त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०६१), पृ. ३३ ।

नेपाली साहित्यको आधुनिक काल भनेर वि.सं. १९७५ देखि हालसम्मको समयावधिलाई मानिन्छ।^५ आधुनिक कालको थालनीपछि पनि करिब ३० वर्षसम्म प्युठानमा सृजनात्मक गतिविधि देखिदैन। आधुनिक काल सुरु भएको करिब तीन दशकपछि अर्थात् वि.सं. २००५ तिरबाट विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरू मार्फत प्युठानी साहित्यकारहरू साहित्य सिर्जनामा सक्रिय हुन थालेको देखिन्छ।

२००७ साल पूर्व प्युठानको साहित्यिक गतिविधि खासै भएको थिएन। त्यसबेला पढेलेखेका मानिसहरू नभएको त होइन भए पनि ती विद्वान्हरू यज्ञ गर्ने र सप्ताह पुराण वाचन गरी त्यहाँ भएका कथालाई आफ्नो रङ्ग दिएर रङ्गाउने बाहेक आफ्ना विचारहरू स्थायी रूपमा राख्ने व्यवस्था हुन सकेन। नेपाली साहित्यको नाममा भानुभक्त आचार्य लेखनाथ पौड्याल, सोमनाथ सिग्देल आदिका कृतिहरू पढ्न मै सीमित थियो। तिनका प्रस्तुतिकै आधारमा ठूला र साना पण्डित मूल्याङ्कन गरिन्थ्यो। यसरी हेर्दा :

“प्युठानमा राम्रो मूल्याङ्कनमा परेका पण्डितहरूमध्ये बरबोट निवासी काशीराम पण्डित, तिग्रा निवासी नेत्रविनोद आचार्य, लुङ निवासी नित्यानन्द पण्डित र शशिधर पण्डित, खलङ्गा निवासी टीकादत्त सुवेदी र भिगृ निवासी यमदग्नी पण्डित थिए। त्यसबेला कही कतै पनि औपचारिक शिक्षाको व्यवस्था नभएकाले व्यक्ति वा सामूहिक मिलोमतोमा व्यक्तिगत शिक्षाको व्यवस्था गरिन्थ्यो। पण्डित हुन मात्र पढ्ने हुँदा ब्राह्मण जातिमा मात्र पढ्ने चलन थियो। पढाउने काम गर्नेलाई पाठशालाले उपाधि दिन्थ्यो। जोसँग जे थिए उनका मृत्युसँगै सबै गए।”^६

वि.सं. १९९२ मा सदरमुकाम खलङ्गामा खुलेको भाषा पाठशाला प्युठानको पहिलो सरकारी विद्यालय हो। यसले शैक्षिक जागरण ल्याउन निकै मद्दत पुऱ्यायो। तत्काल पढेलेखेका ब्राह्मण जातिले वर्तमान अर्घाखाँची जिल्लाको खिदिम भन्ने ठाउँमा व्यक्तिगत लगानीमा हरिहर गौतमले खोलेको संस्कृत पाठशालामा गइ पढाउन पठाए। पढाउन प्रेरित गर्नेहरूमा पण्डित टोपाराम सुवेदी, पण्डित दुर्गाप्रसाद सुवेदी आदि थिए। उनीहरूका प्रेरणबाट पढ्नेहरूमा उमाराम भट्ट पुण्यखोला, कुलचन्द्र सुवेदी टारी, हरिप्रसाद आचार्य खैरा

^५ वासुदेव त्रिपाठी र अन्य (सम्पा.) पूर्ववत्, पृ. ११३।

^६ भूपेन्द्र सुवेदी, “प्युठानको साहित्यिक सेरोफेरो चाहादा,” **खसानी**, (काठमाडौं.: मसाप वर्ष-१, अंक-१, २०५६), पृ. ८४-८९।

आदि थुप्रै थिए । यसै क्रममा नेपालकै रानी पोखरी संस्कृत पाठशाला मटिहानी संस्कृत पाठशाला आदिमा पढी भारतको वाराणसीमा गएर पनि केहीले परीक्षा दिए । यसरी परीक्षा दिनेहरूमा टङ्केश्वर गौतम, शिवराज सुवेदी, मुक्तिप्रसाद सुवेदी, आदि थिए । वि.सं.१९९२ पछिको समयलाई प्युठानको शैक्षिक जागरण काल भनिन्छ ।

आफ्ना विचार छन्द वा बेछन्द भए पनि लेखनुपर्छ, लेख्न सकिन्छ भन्ने प्रेरणा दिनेहरूमा खलङ्गा निवासी मोतीलाल श्रेष्ठले प्रभावित गरेका रहे छन् । उनले लेखेका मौलिक र निकै स्तरीय भजनसङ्ग्रह प्रकाशित हुन नसके पनि पाण्डुलिपि अभै सुरक्षित रहेको छ । तर प्रकाशनतर्फ कसैको ध्यान गएको छैन ।

वि.सं. १९६१ मा जन्मिएर २०१३ सालमा मृत्यु भएका टोपाराम सुवेदी अर्का प्रतिभा थिए । उनी अघोषित आशुकवि नै थिए । व्यक्तिगत रूपमा शिक्षण पेशामा संलग्न उनले कवितामै कुरा गर्थे । उनले मातृवियोगमा वि.सं. १९९९ मा लेखेको र 'शोकप्रवाह' नामक खण्डकाव्यको पाण्डुलिपि उनकै छोरा कृष्णप्रसाद सुवेदीसँग रहेको बुझिन्छ ।

प्युठान जिल्लाको साहित्यिक इतिहासका बलिया खम्बा टङ्केश्वर गौतम हुन् । ८०/९० बसन्त पार गरिसकेका गौतमलाई प्युठानको जिउँदो साहित्यिक इतिहास भनिन्छ । रचनाको स्तरीयता नाप्नुभन्दा पनि प्रेरण र स्रोतका रूपमा उनी सबभन्दा अगाडि छन् । २००५ सालमा बनारसबाट प्रकाशित हुने 'उदय' पत्रिकामा 'प्रकृतिसित' शीर्षकको कविताबाट कविता लेख्न थालनी गरेका गौतमले अभै कविता लेख्न प्रेरणा दिदै आएका छन् । उनका 'प्युठानको भूगोल' (२०१७) पुस्तकका साथै थुप्रै फुटकर कविता प्रकाशित भएका छन् । उनले श्रीमतीको संम्भनामा सानो शोककाव्य पनि लेखी प्रकाशित गरेका छन् ।^७

टङ्केश्वर गौतमको 'प्रकृतिसित' भन्ने कविता पहिलो भनिदै आएकोमा प्युठान तुषारा निवासी बलबहादुर महताराले आफ्नो शोध पत्रमा प्युठानबाट सर्वप्रथम १९९४ वि.सं.मा 'ककारादि' नाममा भजनसङ्ग्रह लेखी प्रकाशित गर्ने स्वर्गद्वारीका महाप्रभु (नारायण क्षेत्री) लाई पहिलो साहित्यकार भनी उल्लेख गरेका छन् ।^८

^७ ऐजन ।

^८ बलबहादुर महतारा, पूर्ववत्, पृ. ३० ।

वि.सं.२००७ को जनक्रान्तिले देशको जागरणमा नौलो अध्याय थप्ने क्रममा २००८ सालमा तत्कालीन प्युठानका बडाहाकिमप्रतिमानचन्द्र बोहराको सत्प्रयासबाट प्युठानको रातामाटामा मुक्ति मिडिल हाइस्कूल खुल्यो र २०११ सालमा सो मिडिल स्कूल हाइस्कूल बन्यो । यही विद्यालय प्युठानको आधुनिक शिक्षाको जग थियो । तत्कालीन अवस्थामा एस.एल.सी. परीक्षा केन्द्रको समस्या र पढाउने शिक्षक भारतीय भएकोले हाइस्कूल परीक्षा दिन भारत जाने क्रम चल्यो । मुक्ति हाइस्कूलमा नेपाली पढाउने शिक्षक कुलचन्द्र सुवेदीले स्कूलमा गरिने प्रार्थनाका लागि आफैँ मौलिक लेखेर गराउने गरेको चेलाहरू बताउँछन् । साहित्यिकप्रतिभाका धनी कुलचन्द्र सुवेदीका थुप्रै फुटकर कविता प्रकाशित भएका छन् । ऐतिहासिक तथ्य प्राप्त भएमा सुरक्षित राख्ने उनको बानी थियो । उनको 'प्युठानको भूगोल' र टीकासहितको 'श्राद्धविधि' प्रकाशित भएका छन् । युवा पिढीलाई साहित्यिक चेतना दिनुमा उहाँको ठूलो हात छ ।

संस्कृत पढेर परीक्षा दिने र अंग्रेजी पढेर परीक्षा दिने प्युठानीहरूको मात्र नभएर नेपालीकै सङ्गमस्थल बनारस हुन थाल्यो । यो सम्पर्कले साहित्यतिर नयाँ चेतना थपिदियो । फलतः २०१४ सालमा 'दाङ्ग-प्युठान छात्रमण्डल' संस्था गठन गरी सन्देश वार्षिक पत्रिका प्रकाशित भयो । यही पत्रिकाले प्युठानी विद्यार्थीलाई लेख रचना लेख्न हौसला प्रदान गर्‍यो । यसमा पनि धेरै प्युठानीले आफ्ना लेख रचना प्रकाशित गर्ने अवसर प्राप्त गरे ।

२०१९ सालमा प्युठानीको मात्र 'जनसाहित्य सभा' गठन भयो । यसले सुमन नामक वार्षिक पत्रिका प्रकाशन गर्‍यो । यसको सम्पादनमा हरिप्रसाद शर्मा, कविराज शर्मा, वेदनिधि अधिकारी, खेमराज शर्मा, राममणि पोखरेल आदिको सक्रियता थियो भने रचना लेख्नेहरूमा अरू प्रशस्त प्युठानी युवा थिए । 'जनसाहित्य सभा'ले सुमन प्रकाशनका साथै परीक्षा दिएर घर आएको मौकामा हरेक बैसाखमा राष्ट्रिय स्तरसम्म पहुँच पुऱ्याउने गरी प्रतियोगितात्मक साहित्यिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै थियो । यसले प्युठानमा साहित्यको बाढी नै ल्यायो । थुप्रै प्रतिभाहरूले राष्ट्रिय स्तरमा नै दाँजिने स्तरका रचनाहरू लेख्दै गए । यो जागरण तत्कालीन सरकारलाई पचेन । फलतः २०२२ सालको जेष्ठ महिनामा :

“सुमनको चौथो अङ्क बनारसबाट छापेर ल्याउँदा बाटैमा सरकारले जफत गरी सम्पादक, प्रकाशक र केही लेखकसमेतमाथि विना रजिष्ट्रेशन प्रकाशनको मुद्दा चलायो त्यो मुद्दा २०४४ सालमा गएर मात्र खारेज गरियो । २२ वर्षको लामो अवधिसम्म व्यक्तिगत फाटफूट दुई-चार प्युठानीले केही साहित्यिक वा अन्य रचना लेखेर प्रकाशन गर्नु बाहेक

सम्पूर्ण प्युठानी मस्त निद्रामा सुते । साहित्यिक गतिविधि ओझलो मात्र होइन शून्यतिर भ्रूयो ।”^९

२०४४ सालमा सुमन माथिको मुद्दा खारेज भए पनि तत्काल साहित्य उत्थानका निमित्त केही हुन सकेन । साहित्यमा रूची भएका सर्जकहरूले आफ्नै पहलमा विभिन्न राष्ट्रिय स्तर र क्षेत्रीय स्तरका पत्रपत्रिकामा साहित्यिक लेख रचना प्रकाशित गरे तर जिल्लाको साहित्यिक गतिविधि प्रायः शून्य रह्यो तर यसै क्रममा जिल्लामा खोलिएका विभिन्न साहित्यिक संस्थाहरू पनि साहित्यको विकासका लागि महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । यसरी साहित्यको क्षेत्रमा सक्रिय रहेका साहित्यिक सङ्घ-संस्थाहरूको यसप्रकारले चर्चा गर्न सकिन्छः

२.३ प्युठान जिल्लामा स्थापित साहित्यिक सङ्घ-संस्थाहरू

नेपालको साहित्यिक विकासका क्रममा हेर्दा विभिन्न साहित्यिक सङ्घ-सङ्घठनले साहित्यको श्री वृद्धिका लागि महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । जुनसुकै ठाउँको साहित्यको विकास र विकासमा त्यस ठाउँको साहित्यिक सङ्घ-संस्थाको योगदान समेत महत्त्वपूर्ण हुने गर्दछ । जबसम्म संगठित संस्थाको विकास हुन सक्दैन तबसम्म साहित्यको विकास पनि हुन सक्दैन । प्युठान जिल्लामा त्यस्ता साहित्यिक सङ्घ संस्थाहरू २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तन पछिका दिनहरूमा साहित्यको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् जुन साहित्यिक सङ्घ-संस्थाको विवरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

२.३.१ जनजागृति पुस्तकालय (२०१३)

प्युठान जिल्लाको विजुवार गा.वि.स. पुण्यखोलामा २०१३ सालमा कविराज शर्मा पण्डितको सक्रियतामा ‘जनजागृति पुस्तकालय’ को स्थापना गरिएको थियो ।^{१०} यस पुस्तकालयले त्यस क्षेत्रका जनताहरूलाई विविध साहित्यिक तथा समसामायिक विषयमा जानकारी गराउने कार्य गरेको थियो । हाल यो पुस्तकालय बन्द अवस्थामा रहेको छ ।

---

^९ भूपेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत् ।

^{१०} ऐजन, पृ. ८५ ।

३.३.२ देवकोटा प्रतिमा स्मारक (२०१६)

तत्कालीन राजा महेन्द्रबाट प्युठान जिल्लाको जनता मा.वि. बाग्दुलामा (हाल जनता उ.मा.वि. बाग्दुला) महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको प्रतिमा अनावरण भएको थियो । यो प्रतिमा नै लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको नेपाल अधिराज्यमा स्थापित पहिलो प्रतिमा (शालिक) हो ।^{११} यो प्रतिमा त्यतिबेला प्युठान जिल्ला गोठिवाङ निवासी मूर्तिकार रामलाल घर्तिमगरद्वारा माटोबाट बनाइएको थियो । पछि २०२० सालमा खेमराज पण्डितको सक्रियतामा बनारसबाट सिङ्गमरमरको प्रतिमा बनाइको थियो ।^{१२} हाल यस प्रतिमा रहेको स्थानमा बर्सेनी लक्ष्मी जयन्तीका अवसरमा विविध साहित्यिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने गर्छन् ।

२.३.३ देवकोटा पुस्तकालय (२०१६)

प्युठान जिल्लाको उत्तर-पूर्वी प्रमुख व्यापारिक तथा शैक्षिक केन्द्र बालशिक्षा हाइस्कूल ओखरकोटमा २०१६ सालमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको स्मृतिमा देवकोटा स्मृति पुस्तकालय स्थापना गरिएको थियो । यस पुस्तकालयको सक्रियतामा तत्कालीन अवस्थामा विभिन्न साहित्यिक प्रतियोगिताहरू आयोजनाहरू समेत गरिन्थ्यो तर विविध कारणले हाल यो पुस्तकालय बन्द अवस्थामा छ ।^{१३}

२.३.४ ज्ञानवर्द्धिनी सभा (२०१९)

प्युठान जिल्ला र समग्र नेपालकै प्रमुख शैक्षिक थलोको रूपमा रहेको बनारसमा प्युठानबाट अध्ययन गर्न गएका तत्कालीन विद्यार्थीहरू संगठित भएर बनारसमै 'ज्ञानवर्द्धिनी सभा' को गठन गरेका थिए । उक्त सभाले बनारसबाट २०१९ र २०२० सालमा **सुमन** पत्रिकाका दुईवटा अङ्क प्रकाशित गरेको थियो । यसबाहेक सो सभाले बेलाबखत बनारसमा विभिन्न प्रकारका साहित्यिक गोष्ठी र कार्यक्रमहरूको पनि आयोजना गर्ने गर्थ्यो ।^{१४}

११ जनता मा.वि.बाग्दुला, विद्यालय सुधार योजना, (प्युठान : विद्यालय परिवार, २०६१), पृ. १० ।

१२ जनता मा.वि.बाग्दुलाका पूर्व प्र.अ. बेगमबहादुर के.सी.बाट शोधार्थीले प्राप्त गरेको जानकारी अनुसार ।

१३ बलबहादुर महतारा, पूर्ववत् पृ. ९७ ।

१४ ऐजन ।

२.३.५ जनसाहित्य सभा (२०२१)

२०२१ साल वैशाख १३ गतेका दिन जनता हाई स्कूल बागदुलामा प्युठानका तत्कालीन बडाहाकिम रत्नबहादुर गुरूडको अध्यक्षतामा विभिन्न शिक्षक संस्थाका अध्यापकहरू र जिल्लाका प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूको बैठक बसेको थियो । सो बैठकले प्युठानमा प्रथम विराट् साहित्य सम्मेलन गर्न हरिप्रसाद शर्मा आचार्यको अध्यक्षतामा १३ सदस्यीय आयोजक कमिटी गठन गर्‍यो । जसले २०२१ साल जेठ १९ गतेदेखि ऐजन २३ गतेसम्म पाँच दिने प्रथम विराट् साहित्य सम्मेलन सम्पन्न गरी हरिप्रसाद शर्मा आचार्यकै अध्यक्षतामा नौ सदस्यीय 'जनसाहित्य सभा', प्युठान नामक साहित्यिक संस्थाको स्थापना गरेको थियो ।^{१५} यस संस्थाका शाखा बनारस र मुक्ति हाइस्कूल रातामाटामा पनि खोलिएको थियो । यस सभाले २०२१ सालमा 'ज्ञानवर्द्धिनि सभा' बनारसले प्रकाशित गर्दै आएको सुमन पत्रिकालाई निरन्तरता दिई यसको वर्ष-३, अङ्क-३ प्रकाशित गरेको थियो । यसले प्युठानमा साहित्यिक गतिविधिको विस्तार गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो ।^{१६}

२.३.६ भानु पुस्तकालय (२०३३)

बिजयनगर गा.वि.स. बाडा नं. ३ रातामाटामा अवस्थित भानु पुस्तकालय २०३३ सालमा तत्कालीन राष्ट्रिय विकास सेवाका विद्यार्थीहरू र भूपेन्द्र सुवेदी, हुकुमबहादुर विष्ट र वीरबहादुर सिंहका सक्रियतामा सो पुस्तकालयको स्थापना गरिएको थियो । उक्त पुस्तकालय सुरूमा पौवामा सञ्चालन गरिएको थियो । पछि २०५६ सालमा गा.वि.स. को अनुदान र गणेश सामुदायिक ग्रामीण विकास संस्थाको सक्रियतामा दुई कोठे पक्की भवन निर्माण गरी सकिएको छ ।^{१७} हाल यस पुस्तकालय सञ्चालनमा रहेको छ ।

२.३.७ साहित्य परिषद्, प्युठान (२०५२)

प्युठान जिल्लामा क्रियाशील साहित्यिक संस्थाहरूमा 'साहित्य परिषद्, प्युठान' एक उल्लेख्य साहित्यिक संस्था हो । २०५२ सालमा स्वर्गद्वारी क्याम्पस पुण्यखोला, प्युठानमा जम्मा भएका प्युठानी साहित्यप्रेमीहरूको सक्रियतामा यसको तदर्थ समितिको गठन भएको थियो । त्यस्तै २०५५ साल माघ २ गते स्वर्गद्वारी क्याम्पसमै भएको भएको 'साहित्य परिषद्,

१५ मेघराज आचार्य र अन्य (सम्पा.) सुमन, (वर्ष-३, अङ्क-३, २०२१), पृ. ८५ ।

१६ ऐजन ।

१७ बलबहादुर महतारा, पूर्ववत्, पृ. ९९ ।

प्युठान'ले विधिवत प्रथम भेला गरी मोहन गिरीकै अध्यक्षतामा नयाँ कार्य समितिको समेत चयन गऱ्यो । यो विशुद्ध साहित्यिक संस्था हो । यसले २०५६ सालदेखि हालसम्म नियमित रूपमा साहित्यिक पत्रिका सुमनको प्रकाशन गर्दै आएको छ, यसले वार्षिक रूपमा लक्ष्मीप्रसाद, भानुभक्त मोतीराम, सम, लेखनाथ आदि साहित्यकारहरूका जन्म जयन्तीका अवसरमा प्रतियोगितात्मक साहित्यिक कार्यक्रम पनि सम्पन्न गर्दै आएको छ ।

२.३.८ सामाजिक अध्ययन केन्द्र (२०५४)

२०५४ सालमा निर्वाचन विकास कोषद्वारा प्युठान जिल्लाको खुङ्ग गा.वि.स. वाडा नं. ४ ठूलाबेसीमा ज्ञामुराम न्यौपानेको अध्यक्षतामा 'सामाजिक अध्ययन केन्द्र' स्थापना भएको थियो । यस केन्द्रमा मार्क्सवादी पुस्तकहरू सङ्कलित छन् । हाल यो पुस्तकालय बन्द अवस्थामा छ ।^{१८}

२.३.९ युवा साहित्य समाज (२०५९)

२०५९ सालमा तत्कालीन युवा साहित्यप्रमीहरूको सक्रियतामा धर्मावती गा.वि.स. वाग्दुलामा बसेको वी.पी. सेडाइँ, माधव पोखेल, यज्ञवीर पाण्डे लगायतका साहित्यप्रमीहरूको सक्रियतामा गठन भएको साहित्यिक संस्था 'युवा साहित्य समाज' हो । यसले विभिन्न ठाउँहरूमा विविध साहित्यिक गतिविधिहरू सञ्चालन गरेको थियो । यो संस्था विधिवत् रूपमा २०६४ साल मंसिर ८ गते जिल्ला प्रशासन कार्यालय प्युठानमा दर्ता भएको छ । यस संस्थाले विभिन्न समयमा साहित्यिक व्यक्तित्वलाई अभिनन्दन गर्ने, विविध साहित्यिक प्रतियोगिता गर्ने तथा गोष्ठिको आयोजना गर्ने कार्य गरेको छ । यस संस्थाले २०६५ सालमा वी.पी.सेडाइँको रिक्ता आकृतिहरू कवितासङ्ग्रह समेत प्रकाशित गरेको छ ।^{१९}

२.३.१० साहित्यिक जागरण समूह (२०५९)

२०५९ सालको फागुनमा स्वर्गद्वारी बहुमुखी क्याम्पस प्युठानका सिर्जनशील युवा विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूका सक्रियतामा यज्ञवीर पाण्डेको अध्यक्षतामा १३ सदस्यीय 'साहित्यिक जागरण समूह' गठन गरिएको थियो । यस समूहले पालुवा नामक साहित्यिक

---

^{१८} ऐजन, पृ. १०० ।

^{१९} संस्थाका अध्यक्ष वी.पी. सेडाइँले दिएको जानकारी अनुसार ।

अर्धवार्षिक लघुपत्रिका २०६० साल वैशाखदेखि प्रकाशित गर्दै आएको थियो ।^{२०} हाल यो पत्रिका बन्द अवस्थामा छ ।

२.३.११. प्रगतिशील लेखक सङ्घ (२०६०)

साहित्यकार पारिजातको ११औं स्मृति दिवसको शुभ अवसर पारेर २०६० साल वैशाख १२ गते स्वगद्वारी क्याम्पस पुण्यखोला प्युठानमा अधिवेशन गरी भूपेन्द्रराज वैद्यको अध्यक्षतामा 'प्रगतिशील लेखक सङ्घ' गठन भएको थियो । यसले विविध साहित्यिक प्रतियोगिताहरू गर्ने तथा विभिन्न पत्रिकाहरूमा प्रगतिशील विचारधाराका लेख रचना प्रकाशित गर्ने गरेको छ ।^{२१} हाल पनि यो यो संस्था क्रियाशील रहेको छ ।

२.३.१२. क्षितिज साहित्यिक परिवार (२०६१)

२०६१ साल श्रावण १८ गते नारायण जी.सी. "निर्भीक" को संयोजकत्वमा प्युठान जिल्लाको ओखरकोट गा.वि.स. मा नेपाली बाङ्मय र साहित्यतर्फ नौलो प्रयास थाल्ने उद्देश्यले 'क्षितिज साहित्यिक परिवार' गठन भएको थियो ।^{२२} यसले विभिन्न किसिमका साहित्यिक प्रतियोगिताहरू सञ्चालन गर्ने उद्देश्य राखेको छ ।

२.३.१३. लोकतान्त्रिक साहित्य सञ्चार (२०६४)

प्युठान जिल्लामा साहित्यको विकास गर्ने उद्देश्यले २०६४ सालमा स्थापित यस संस्थाले जिल्लाका विभिन्न भागमा साहित्यिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको छ । यस संस्थाको सक्रियतामा हाल जिल्लामा प्युठान आवाज साहित्यिक त्रैमासिक पत्रिकाको नियमित प्रकाशन भैरहेको छ । दुर्गम वस्तीका जनसमुदायहरूमा साहित्यिक जागरण ल्याउने उद्देश्यले प्रकाशन आरम्भ गरिएको यस संस्थाका अध्यक्ष देवसिंह सेन ठकुरी हुन भने संस्थाका संस्थापकमा टि.एच. क्षितिज, जोगिन्द्र मल्ल लगायतका रहेका छन् ।

२.४ प्युठान जिल्लाका साहित्यिक पत्र पत्रिकाहरू

कुनै पनि ठाउँको साहित्यिक विकासमा त्यहाँ स्थापित भएका साहित्यिक पत्रपत्रिकाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । सर्जकहरूका सृजनाहरू जबसम्म प्रकाशित

२० बलबहादुर महतरा, पूर्ववत् पृ. १०१ ।

२१ भूपेन्द्र राज वैद्य, (अध्यक्ष, प्रगतिशील लेखक संघ, प्युठान) बाट प्राप्त मौखिक जानकारी अनुसार ।

२२ बलबहादुर महतरा, पूर्ववत्, पृ. १०२ ।

हुँदैनन् तबसम्म त्यसको औचित्य पनि रहदैन । एक व्यक्तिमा नै त्यो सृजना सीमित रहन्छ । सृजनाहरू सरल, छिटो र मितव्ययी किसिमले पाठकसामू लैजाने भरपदौं माध्यम भनेको पत्रपत्रिका भएका कारणले गर्दा पत्रपत्रिकालाई साहित्य विकासको अभिन्न अङ्ग मान्न सकिन्छ । प्युठानका पत्रिकाको कुरा गर्दा २०१६ सालमा प्युठानका कविराज शर्मा, शालिकराम भण्डारी र खिमानसिंह गुरूडका सम्पादनमा प्रकाशित **प्युठान समाचार** (मासिक) प्युठानको सबैभन्दा पहिलो पत्रिका हो ।^{२३} हुन त यसपूर्व नै बनारसमा पढ्न बसेका दाङ-प्युठानका नवयुवा छात्रहरूको सङ्गठन 'दाङ-प्युठान छात्रमण्डल' का अग्रसरतामा २०१४ साल कार्तिकदेखि दाङका एकराज शर्माका प्रधान सम्पादकत्वमा **सन्देश** (प्रथमतः अर्धवार्षिक र पछि वार्षिक) पत्रिका प्रकाशित हुन थालेको थियो ।^{२४} यस पत्रिकासंग प्युठानका दिनमणि भण्डारी, शालिकराम भण्डारी, खेमराज पण्डित, हरिहर गौतम, हरिप्रसाद आचार्य, वेदनिधि अधिकारी, मेघराज आचार्य, नन्दराज सुवेदी, मित्रमणि पोखेल आदि थुप्रै विद्यार्थीहरू थिए तर जिल्लागत सङ्कुचित भावनाका कारण यो प्रयास लामो समयसम्म टिक्न सकेन ।^{२५} प्युठान जिल्लाको पहिलो पत्रिका चाँहि 'प्युठान समाचार' नै हो । समयको परिवर्तन जिल्लाबाट विभिन्न बुलेटिन, मुखपत्र, स्मारिका, हवाई पत्रिका, लगायत साहित्यिक र समसामायिक विषयमा दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, त्रैमासिक, चौमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक रूपमा पत्रिकाहरू प्रकाशन हुन थाले । जिल्लाबाहिर बसेका प्युठानी विद्यार्थी लगायतले विभिन्न ठाउँबाट पनि पत्रिका प्रकाशन गरेको पाइन्छ । जिल्लाबाट प्रकाशित पत्रिकाहरू जुन प्युठानबाट प्रकाशित भएका तथा यहाँका युवाहरूले जिल्ला बाहिरबाट पनि व्यक्तिगत र संस्थागत रूपमा प्रकाशन गर्दै आएका पत्रपत्रिकाहरूको बारेमा कालक्रमिक रूपमा सामान्य परिचय तल प्रस्तुत गरिएको छ :

२.४.१ सन्देश (२०१४)

बनारसमा पढ्न बसेका दाङ-प्युठान नवयुवा छात्रहरूको संगठन 'दाङ-प्युठान छात्रमण्डल' को अग्रसरतामा २०१४ साल कार्तिकदेखि दाङका एकराज शर्माको प्रधान सम्पादकत्वमा प्रकाशित हुन थालेको थियो । सन्देशद्वारा समस्त नेपालका नागरिकहरूलाई नयाँ नेपालको सन्देश दिन्छौं । आफ्ना आफ्ना भाव र कल्पनाहरूको भण्डार लिई साहित्यको

^{२३} केशव सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. १३९ ।

^{२४} ऐजन ।

^{२५} भूपेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ८५ ।

क्षेत्रमा अगाडि बढनाका निम्ति आह्वान गर्दछौं ।^{२६} यस पत्रिकामा प्युठानका छात्रहरू दिनमणि भण्डारी, शालिकराम भण्डारी, कविराज शर्मा, हरिहर गौतम, हरिप्रसाद आचार्य, वेदनिधि अधिकारी, मेघराज आचार्य र नन्दराज सुवेदीका सम्पादनमा थिए । सन्देश प्ररम्भमा अर्धवार्षिक र पछि वार्षिक रूपमा प्रकाशित भएको थियो ।^{२७}

प्रस्तुत पत्रिकाले प्युठानमा मात्र नभइ राप्तीको साहित्यिक क्षेत्रमा नयाँ सिर्जनात्मक लहर ल्याएको थियो तर जिल्लागत संकुचित भावनाका कारण दाङ-प्युठान छात्रमण्डलको प्रयास लामो समय टिक्न सकेन । पछि यसको प्रकाशनको जिम्मा 'दाङ छात्र-मण्डल'ले मात्र लियो । यो पत्रिका प्युठानी प्रतिभाहरूको समेत सह-प्रयासमा प्युठान भूमि बाहिरबाट प्रकाशित पहिलो पत्रिका थियो ।^{२८}

२.४.२ प्युठान समाचार (२०१६)

२०१६ सालदेखि बुलेटिनका रूपमा प्रकाशन सुरू गरिएको 'प्युठान समाचार' (मासिक) प्युठानबाटै प्रकाशित पहिलो पत्रिका हो । यो पत्रिका प्युठानका कविराज शर्मा, शालिकराम भण्डारी र खिमानसिंह गुरूडको सम्पादनमा प्रकाशन सुरू गरिएको थियो । यसले राजनीतिक विचारका साथै समाचार, लेख कविता जस्ता समाग्री प्रकाशन गरेर जिल्लाको पत्रकारिता र साहित्यका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ तर यसले निरन्तरता प्राप्त गर्न सकेन ।^{२९}

२.४.३ फूलबारी (२०१७)

२०१७ साल कार्तिकदेखि बालशिक्षा मिडिल स्कुल (हाल बालशिक्षा उ.मा.वि) ओखरकोटबाट नरबहादुर घर्ती छेत्री, दधिराम शर्मा 'शास्त्री' लगायतका विद्यालयका शिक्षकहरूका सम्पादनमा 'फूलबारी' (वार्षिक) पत्रिका प्रकाशित भएको थियो । यो विद्यालयको पत्रिका भए पनि यसमा विद्यालयस्तरका विद्यार्थीहरूका अतिरिक्त पाल्पाका चूडामणि बन्धु, चेतबहादुर कुँवर र कुमारी रेणुकादेवी जोशीका कवितासमेत प्रकाशित भएका छन् । 'फूलबारी' लाई प्युठानबाट स्थानीय स्तरमा प्रकाशित सुन्दर साहित्यिक पत्रिका

^{२६} केशव सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. १५० ।

^{२७} सूचना, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

^{२८} ऐजन ।

^{२९} ऐजन ।

मानिन्छ।^{३०} यो पत्रिका २०२० सालसम्म नियमित रूपमा चार अङ्क र अनियमित चार अङ्क गरी हालसम्म जम्मा ८ अङ्कमात्र प्रकाशित भएको छन्।^{३१}

२.४.४ सुमन (२०१९)

२०१९ सालमा प्युठानका विद्यार्थीहरू बनारसमा अध्ययन गर्न बसेका समयमा सङ्गठित भएर 'ज्ञानवर्द्धिनी सभा'को गठन गरेका थिए। सोही सभाले बनारसबाट २०१९ सालदेखि प्युठानका हरिप्रसाद शर्मा, खेमराज शर्मा पण्डित, चुमानसिंह बस्नेत, वेदनिधि शर्मा, गिरबहादुर के.सी., राममणि पोखेल, मित्रमणि शर्मा, मेघराज आचार्य, शिवप्रसाद अधिकारी, खेमबहादुर पाण्डे, भूपेन्द्र सुवेदी, नन्दराज सुवेदीजस्ता साहित्यप्रेमी युवाहरूको सम्पादनमा **सुमन** पत्रिका प्रकाशित भएको थियो।^{३२}

२०२१ साल वैशाख १३ गते जनता मा.वि. वाग्दुला प्युठानमा तत्कालीन वडाहाकिम रत्नबहादुर गुरूङको अध्यक्षतामा शिक्षण संस्थाका अध्यापकहरू र प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूको बैठकले प्युठानमा प्रथम विराट् साहित्यिक सम्मेलन गर्न १३ सदस्यीय आयोजक कमिटी गठन गरेको थियो। उक्त कमिटीले २०२१ साल जेष्ठ १९ गते मुक्ति मा.वि. रातामाटामा ५ दिने विराट् साहित्यिक सम्मेलन सम्पन्न गरेको थियो। यस्तो सम्मेलनद्वारा 'जनसाहित्यसभा प्युठान' नामक संस्था गठन गर्‍यो। उक्त सभाले 'ज्ञानवर्द्धिनी सभा' बनारसकै निरन्तरता स्वरूप 'जनसाहित्य सभा प्युठान' लाई आधिकारिक ठाने पनि त्यसकै क्रियाशीलतामा २०२१ सालसम्ममा **सुमन** पत्रिकाको वर्ष-३, अङ्क-३ प्रकाशित भएको थियो। त्यसपछि २०२२ सालमा पत्रिका छापेर ल्याउँदा ल्याउँदै बाटैमा नै प्रशासनले जफत गरी विना रजिष्ट्रेशन प्रकाशन गरेको आरोप लगाएर मुद्दा चलायो र सुमन प्रकाशन रोकियो।^{३३} २०५६ सालदेखि **सुमन** पत्रिकालाई साहित्य परिषद्, प्युठानले निरन्तरता दिएको छ। जिल्लाका साहित्यिक प्रतिभाहरूको प्रतिभावान क्षमतालाई प्रस्फुटित गरी विकसित गर्ने उद्देश्यले प्रकाशित यस पत्रिकाले कविता कथा, प्रबन्ध, निबन्ध, एकाङ्की, मूक्तक, व्यङ्ग्य, गजल, नियात्रा, समालोचनाजस्ता रचनाहरू समावेश गर्दै आएको छ। साहित्य परिषद्, प्युठानको सक्रियतामा २०६४ सालसम्म पुनः ९ अङ्क **सुमन** साहित्यिक पत्रिका प्रकाशन भएर प्युठानी

^{३०} केशव सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. १३९।

^{३१} बलबहादुर महतारा, पूर्ववत्, पृ. ८७।

^{३२} मेघराज आचार्य र अन्य (सम्पा.), **सुमन**, (वर्ष-३, अङ्क-३, २०२१), पृ. ८५।

^{३३} भूपेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ८४-८९।

साहित्यको मात्र नभएर समग्र नेपाली साहित्यकै विकासमा समेत यस पत्रिकाले ठोस योगदान दिएको छ ।

२.४.५ प्युठान मोटरबाटो (२०२०)

२०२० सालमा हरिप्रसाद शर्मा आचार्य, शालिकराम भण्डारी, कविराज शर्मा, कुलचन्द्र सुवेदी र माणिकलाल श्रेष्ठ समेतका सम्पादनमा 'प्युठान मोटरबाटो' द्वैमासिक पत्रिका प्रकाशित भएको थियो ।^{३४} यो दुई अङ्कसम्म मात्र प्रकाशित भयो यसले पनि निरन्तरता प्राप्त गर्न सकेन ।^{३५}

२.४.६ कोसेली (२०२०)

२०२० सालदेखि मुक्ति हाइस्कूल रातामाटाको वार्षिक मुखपत्रका रूपमा 'कोसेली' पत्रिका भूपेन्द्र सुवेदी, चुमानसिंह बस्नेत, शालिकराम भण्डारी, विष्णुप्रसाद सुवेदी र भवानी देवी बर्माका सम्पादनमा प्रकाशित भएको थियो । तर यो पत्रिका नियमित रूपमा प्रकाशित हुन सकेन । २०४० सालमा दोस्रो राष्ट्रव्यापी रेडक्रस निबन्ध प्रतियोगिताका अवसर पारेर यसको तेस्रो अङ्क वीरबहादुर सिंह, भूपेन्द्र सुवेदी, गुमानराज पुलामी, हुकुमबहादुर विष्ट र भीमबहादुर विष्टका सम्पादनमा प्रकाशित भएको थियो । यसले हाल पनि निरन्तरता प्राप्त गर्न सकेको छैन । यसका प्रकाशित तीन अङ्कमा स्थानीय लेखकहरूका कथा, कविता, निबन्धजस्ता साहित्यिक विधा समेटिएका छन् ।^{३६}

२.४.७ विरुवा (२०२१)

२०२१ सालमा जनता हाई स्कूल बाग्दुला (हाल जनता उ.मा.वि) को वार्षिक मुखपत्रका रूपमा 'विरुवा' कविराज शर्माको प्रधान सम्पादकत्वमा सम्पादित पत्रिका हो । यो तीन अङ्कसम्म मात्र प्रकाशित भएको थियो ।^{३७} हाल यो पत्रिका प्राप्त हुन सकेको छैन ।

---

^{३४} केशव सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. १३९ ।

^{३५} बलबहादुर महतारा, पूर्ववत्, पृ. ८९ ।

^{३६} ऐजन, पृ. ९० ।

^{३७} ऐजन ।

२.४.८ शिशु (२०३५)

२०३५ सालदेखि बालशिक्षा मा.वि. (हाल बालशिक्षा उ.मा.वि.) ओखरकोटको वार्षिक मुखपत्रका रूपमा 'शिशु' पत्रिका पत्रिका शिक्षक ढुण्डिराज पोखेलको प्रधान सम्पादकत्वमा र हरिकुमार श्रेष्ठ तथा रामचन्द्र आचार्यका सहायक सम्पादकत्वमा प्रकाशित भएको थियो । यो पनि जम्मा २ अङ्कमात्र प्रकाशित भएर बन्द भयो । यसमा कविता, गीत, कथा, हास्यव्यङ्ग्य, गाउँखाने कथा तथा विद्यालयका वार्षिक गतिविधि प्रकाशित भएका छन् ।^{३८}

२.४.९ दिव्यालोक (२०४०)

२०४० सालमा प्रकाशन सुरु भएको 'दिव्यालोक' स्वर्गद्वारी क्याम्पसको मुखपत्रका रूपमा प्रकाशित पत्रिका हो । स्वर्गद्वारी क्याम्पसका तत्कालीन क्याम्पस प्रमुख मुख्यनाथ तिवारीको प्रधान सम्पादकत्वमा र सत्यनारायण सिंह, माधवराज पन्थी, भूपेन्द्र सुवेदी, रणबहादुर खड्का, प्रेमनारायण भण्डारी, दामोदर पण्डित, दधिराम सुवेदी र खेतबहादुर रोकाका सह-सम्पादनमा प्रकाशित यस पत्रिकामा साहित्यका विविध विधाहरू समेटिएका थिए । यस पत्रिकाले पनि निरन्तरता पाउन भने सकेन ।^{३९}

२.४.१० गौमुखी (२०४८)

२०४८ सालमा क्षेत्रीय शिक्षक संगठनको सक्रियतामा ढुण्डिराज पोखेल, रणबहादुर खड्का, भेषमान गिरी, छविलाल पण्डित र दण्डपाणि पोखेलको सह-सम्पादनमा प्रकाशित 'गौमुखी' वार्षिक पत्रिका प्रकाशित भएको थियो । यसमा अन्तर्वाता कविता, कथा, निबन्ध जस्ता साहित्यिक सामग्रीहरू समावेश थिए । यो पत्रिका एक अङ्क मात्र प्रकाशित भएको थियो । यो पनि एक अङ्क मात्र प्रकाशित भएको छ ।^{४०}

२.४.११ गौमुखी हवाई पत्रिका (२०५९)

दाङमा अध्ययन गर्न वसेका प्युठानी विद्यार्थीहरूको सक्रियतामा २०५९ सालमा हवाई पत्रिका प्रकाशित भएको थियो । वी.पी. सेढाई र गणेश आचार्यको सम्पादनमा

---

३८ ऐजन ।

३९ ऐजन ।

४० ऐजन ।

प्रकाशित यस पत्रिकाले विभिन्न साहित्यिक विधालाई समेट्ने प्रयास गरे पनि नियमित हुन सकेको छैन ।^{४१}

२.४.१२ पालुवा (२०६०)

साहित्यिक जागरण समूह प्युठानको सकृयतामा २०६० वैशाखदेखि प्रकाशन आरम्भ भएको पालुवामा स्वर्गद्वारी क्याम्पसका विद्यार्थी तथा शिक्षकहरू मोहन गिरी, रामकृष्ण शर्मा, यज्ञवीर पाण्डे, महेश थापा र बसन्त 'असिम' लगायतका व्यक्तिहरूको प्रयासमा साहित्यिक विधालाई ध्यानमा राखी अर्धवार्षिक रूपमा अगाडि बढाउन खोजे पनि नियमित हुन सकेको देखिदैन ।^{४२}

२.४.१३ हिमशिखर (२०६१)

२०६१ कार्तिकदेखि तुषारा गा.वि.स. प्युठानका साहित्यप्रेमी युवाहरूको सक्रियता र हरि क्षेत्रीको सम्पादनमा हिम शिखर त्रैमासिक प्रकाशन भएको देखिन्छ । साहित्यिक सामग्री समेटेर प्रकाशन अगाडि बढाउन थालिएको भए पनि हाल भने यस पत्रिकालाई नियमितता दिने प्रयास गरिएको पाईदैन ।^{४३}

२.४.१४ नयाँ गोरेटो (२०६३)

मुलुकमा राजनीतिक परिवर्तन भै रहेको वर्तमान परिस्थितिमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना गर्न सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्य लिएर प्रगतिशील साहित्यिक परिवारको कोसेलीका रूपमा नयाँ गोरेटो पत्रिका प्रकाशन भएको थियो । द्विमासिक रूपमा प्रकाशन गर्ने लक्ष्य राखिएको यो पत्रिकाको सम्पादकमा हरि वस्नेत रहेका छन् ।

२.४.१५ नयाँ भिल्को (२०६०)

नयाँ भिल्को विचारप्रधान हाम्रो एकता त्रैमासिकको सह-प्रकाशन हो । एक अङ्क मात्र प्रकाशनमा आएको थियो र यस पत्रिकाका सम्पादक रामबहादुर के.सी. हुनुहुन्थ्यो ।^{४४}

---

^{४१} सूचना, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

^{४२} ऐजन ।

^{४३} ऐजन ।

^{४४} ऐजन ।

२.४.१६ प्युठान आवाज (२०६४)

प्युठान आवाज लोकतान्त्रिक साहित्य सञ्चार प्युठानद्वारा प्रकाशित साहित्यक पत्रिका हो । त्रैमासिक रूपमा प्रकाशन गरी दुर्गम वस्तीका जनसमुदायहरूमा साहित्यिक जागरण ल्याउने उद्देश्यले प्रकाशन आरम्भ गरिएको यो पत्रिकाको सम्पादन समूहमा देवसिंह सेन ठकुरी, टि.एच. क्षितिज र जोगिन्द्र मल्ल रहेका छन् हाल यो दुई अङ्कसम्म प्रकाशित भै सकेको छ ।

यस बाहेकका जिल्लाबाट प्रकाशित विभिन्न पत्रिकाहरूले धेरै-थोर मात्रमा साहित्यका विविध विधामा सहयोग पुऱ्याएका छन् । यसरी साहित्यको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने पत्रपत्रिकाहरूमा प्युठान समाचार (साप्ताहिक), माण्डवी साप्ताहिक, लिस्ने साप्ताहिक, स्वर्गद्वारी साप्ताहिक, प्युठान न्यूज साप्ताहिक, सचेतना चौमासिक, हाम्रो एकता साप्ताहिक, जिल्ला विकास बुलेटिन, लिस्ने साप्ताहिक, विद्यार्थी हुङ्कार, जनता मा.वि. स्मारिका, महेन्द्र नमूना उ.मा.वि. स्मारिका, कालिका रजत जयन्ती स्मारिका, कालिका बुलेटिन, स्वर्गद्वारी, सु-स्वास्थ्य बुलेटिन लगायतका पत्रपत्रिकाहरूले जिल्लाको साहित्यिक विकासमा विशेष योगदान पुऱ्याएका छन् भन्न सकिन्छ ।

२.५ नेपाली साहित्यमा प्युठान जिल्लाको योगदान

नेपालको मध्य पहाडी जिल्ला प्युठान प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक रूपले प्रसिद्ध जिल्ला हो । यस जिल्लाले साहित्यिक क्षेत्रमा पनि आफ्नो छुट्टै पहिचान कायम गर्न सफल भएको छ । यो जिल्ला भिमरूक (धर्मावती) र माण्डवी (माडी) नदीलगायतका साना-ठूला नदीहरूले बनाएका टार, बेसीहरूले यहाँको रमणीयता थपेका छन् भने उत्तर-दक्षिण भेगका टाकुरा र पहाडी बनोटका रमणीय हरियाली वातावरणले यस जिल्लाको छुट्टै पहिचान कायम राखेको छ ।

प्युठान जिल्ला सामाजिक सांस्कृतिक रूपले सम्पन्न जिल्ला मानिन्छ । स्वर्गद्वारी, गौमुखी, मल्लरानी, भित्रिकोट, नारीकोट, विजुलीकोट लगायतका सामाजिक सांस्कृतिक ठाउँहरूले यस जिल्लाको गरिमालाई उच्च राख्न सघाउ पुऱ्याएका छन् ।

नेपाली साहित्यको विकास र विस्तारमा लोकसाहित्यले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेले जस्तै यस जिल्लामा पनि लोक साहित्यका विविध पाटाहरूबाट साहित्यले विकसित हुने अवसर प्राप्त गरेको छ । लोकगीत, लोकगाथा, लोककथा, लोकनाटक, उखान टुक्का, गाउँखाने

कथा, लगायतका लोकसाहित्यका विविध विधाबाट प्युठान जिल्लामा लिखित साहित्यको सुरुवात भएको कुरा विभिन्न अध्ययन र अनुसन्धानले देखाएका छन् ।

प्युठानको लोक जीवनमा परम्परादेखि कायम रहेका लोक साहित्यिक सामग्रीहरू र बौद्धिक चिन्तनको परम्परासँगै यहाँ शिष्ट साहित्य लेखन परम्परा प्रारम्भ हुन पुगेको देखिन्छ ।^{४५}

प्युठान जिल्लामा सर्वप्रथम लेख्य साहित्यको परम्परा 'स्वर्गद्वारी महाप्रभु' नामले परिचित नारायण क्षेत्रीबाट भएको देखिन्छ । यस जिल्लामा प्रजातन्त्रको प्राप्तिपछि मात्र विभिन्न साहित्यिक स्रष्टाहरू देखा पर्न थालेका हुन् ।^{४६} प्युठानी स्रष्टाहरूले फूटकर तथा पुस्तकार कृतिका रूपमा साहित्यका विविध विधाहरू कविता, कथा, गीत, गजल, उपन्यास, निबन्ध, नाटक, समालोचना (समीक्षा) आदि विधाहरूमा आफ्नो कलम चलाएका छन् ।

प्युठान जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिलाई हेर्दा सबैभन्दा बढी कलम चलेको साहित्यिक विधा कवितालाई मान्न सकिन्छ । प्युठानी कविता परम्परामा बनारसबाट प्रकाशित हुने 'सन्देश' लगायतका विभिन्न पत्रपत्रिकाका माध्यबाट कविता सिर्जनाका फाँटमा देखापर्ने प्रतिभाहरू हुन्: हरिप्रसाद शर्मा आचार्य, तीर्थराज सुवेदी, कुलचन्द्र सुवेदी, पं.मेघराज शर्मा अर्ज्याल, भुवनेश्वर गौतम, खिमानन्द अधिकारी, दीनमणि भण्डारी, कविराज शर्मा, भूपेन्द्र सुवेदी, अमरेन्द्रराज सिंह, 'आजाद', शोभवहादुर बस्नेत, शालिकराम भण्डारी, वीरबहादुर सिंह, चुमानसिंह बस्नेत, खेमराज शर्मा पण्डित, वेदनिधि शर्मा, गिरबहादुर के.सी., राममणि पोखेल, बुद्धिप्रसाद गौतम, अष्टकुमार श्रेष्ठ, दधिराम शर्मा गौतम, बोधिराज शर्मा, मित्रमणि शर्मा, रश्मी नेपाली, नन्दराज सुवेदी, मिनराज सुवेदी, जागेश्वर सुवेदी, ईश्वरीप्रसाद सुवेदी 'प्यासी', ढुण्डराज पोखेल, दैवज्ञराज सुवेदी, पुतलाकुमारी, विद्याधर थापा, कृष्णप्रसाद सुवेदी, दामोदर शर्मा, खुपिराम शर्मा पौड्याल, खगेश्वर शर्मा, कृष्णप्रसाद पौड्याल, धर्मराज पोखेल, रणबहादुर सिंह, भक्तिराम नेपाली, राममणि शर्मा, छवि पोखेल, वामदेव शर्मा पौड्याल, भीमकान्त शर्मा, तुलसीप्रसाद घिमिरे, द्वारिकाप्रसाद श्रेष्ठ, शिवप्रसाद अधिकारी, जगन्नाथ शर्मा, दण्डपाणि पोखेल, रामकृष्ण शर्मा, भुवनेश्वर रिजाल, वसन्त पुरी, खड्गबहादुर थापा, च्यवन प्रकाश, दधिराम शर्मा गौतम, मेघबहादुर अधिकारी, रामकुमार

^{४५} बलबहादुर महतारा, पूर्ववत्, पृ. १०३ ।

^{४६} ऐजन

आचार्य, रामविक्रम शाह, हिमबहादुर विष्ट, माधव पोखेल, कृष्णप्रसाद पोखेल, शिवध्वज गौतम, भगतबहादुर थापा, टंकेश्वर पोखेल, खिमबहादुर बस्नेत, भूपेन्द्र बैद्य आदि।^{४७}

प्रकाशित कृतिका रूपमा हेर्दा कवितातर्फ हरिप्रसाद आचार्यको गोरक्ष शाहवंश (२०२२) महाकाव्य, मोहनविक्रम सिंहको गङ्गा-काबेरी एक्सप्रेस (२०३७), इन्कलाव जिन्दावाद (२०१७), आदि विद्रोह (२०४२), तुफानको सङ्गीत खण्डकाव्य, युग नृत्य (२०१७) कवितासङ्ग्रह प्रकाशित छन्। भूपेन्द्र सुवेदीका उपालम्भ (२०५९) खण्डकाव्य, भावनाका लहरहरू (२०६०) कवितासङ्ग्रह, मंगला महाकाव्य (२०६७), भूपेन्द्र बैद्यको मेरो पुरानो घर (२०६०), नवखण्डकाव्य, अग्रगमन (२०६४), कवितासङ्ग्रह ठाकुर प्रसाद आचार्यका शिवलहरी (२०६०), ज्वालामुखी (२०६४) खण्डकाव्य, पत्यबहादुर बटुवाका त्रिकोण (२०१८) कवितासङ्ग्रह, सम्झनाका सागर (२०२८) गीतिनाटक, गेहराज थापाको समाजको पानी (२०६०), मिनबहादुर विष्टको मीनबहादुर विष्टका कविता (२०६०), वी.पी. सेडाईका स्वदेशको गाथा माटोको गीत (२०५९) मुक्तक सङ्ग्रह, अनुभूतिका तरङ्गहरू (२०६०), गजलसङ्ग्रह, भावनाका थुगांहरू (२०६१) हाइकु सङ्ग्रह, जुन तारा र लाली गुँरास (२०६२) तंकासङ्ग्रह, प्रभावती प्रवास (२०६३) प्रकाशोन्मुख खण्डकाव्य, रिता आकृतिहरू (२०६४) कवितासङ्ग्रह, उषाकिरण (२०६५) प्रकाशित छन्। भावेश भूमरीको भीर फूलको छायाँ (२०५३), भिजेको चिठी (२०५७), गीतिसङ्ग्रह, मणि थापाको फोकल्याण्डको टापु गीतिसङ्ग्रह, बगिरहेको सुनकोशी (२०५८) कवितासङ्ग्रह, दामोदर पोखेलको यात्रा (२०६०), कृष्ण सेन 'इच्छुक' को शोकाञ्जली (२०४८) शोककाव्य, इतिहासको यस घडीमा (२०५६) कवितासङ्ग्रह, र चन्द्रा गिरी (२०५७) लामो कविता, धनेश्वर पोखेलको विद्रोहको युग (२०६४), कवितासङ्ग्रह, लीला पुनको जुम्रीका सुसेलीहरू (२०६३), गीतिसङ्ग्रह, रूद्र बवीको नाम नखुलेको कालो पदार्थ (२०६०), कवितासङ्ग्रह, शिखर परिवेशका वास्तविकता (२०५७), कवितासङ्ग्रह, महेश थापा 'आभास' को स्मृतिका अनिदा रातहरू (२०६१), केशव बोहराको कतै तिमी (२०६३) प्रकाशित छन्।

प्युठान जिल्लामा कविता विधामा कलम चलाएका व्यक्तिहरूमा जयगोपाल श्रेष्ठ, ऋषिराम रिजाल, टोपाराम आचार्य, कमल पोखेल, खुमबहादुर थापा, गंगा विष्ट, यज्ञबहादुर विष्ट, दीपक योगी, दुर्गबहादुर कुँवर, विकास विष्ट, बलाराम पण्डित, सुशिल पोखेल, खिम

^{४७} केशव सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. १५०।

पण्डित, तुकमान कार्की, कृष्ण के.सी., विरही कान्छा, तुलबहादुर भण्डारी, मुकुन्द जि.सी, शिव रावल, यानेन्द्र विवश, जे.वी.छेत्री, सरस्वती पोखेल, जानकी सुनार, बावुराम बराईली, बलबहादुर महतारा, गोविन्द रिजाल, केशवराज गौतम आदि पर्दछन् ।

कथाका क्षेत्रमा हेर्दा २०१९ सालमा बनारस पढ्ने विद्यार्थीहरूको प्रयासमा प्युठानमा 'ज्ञानबर्द्धिनी सभा' को गठन भई मुखपत्रको रूपमा **सुमन** वर्ष-१, अङ्क-१ प्रकाशित भयो । २०२० सालको सुमनमा प्युठानका मेघराज शर्माको 'माईति' मित्रमणि शर्माको 'आत्महत्या' र भूपेन्द्र सुवेदीको 'स्वप्नगरी' तीन कथा प्रकाशित भएका छन् ।^{४८} प्युठानका कथाकारहरूका कथासङ्ग्रह प्रकाशनका दृष्टिले चाँहि २०४९ सालमा प्रकाशित गोरखबहादुर सिंहको **भाषणको तयारी** प्युठानको पहिलो कथासङ्ग्रह हो । सिंहकै **सुनको सियो** कथासङ्ग्रह र **खरायो र कछुवाको दौड** चित्रकथा पनि प्रकाशित भएका छन् । स्मरणिय रहोस् सिंहको २०६९/४/२३ गते काठमाडौंमा निधन भयो । त्यसैगरी भूपेन्द्र सुवेदीको **एक मूल एकाउन्न फूल** (२०४९), गेहराज थापाको **समाजको पानी** सङ्ग्रहमा ६ वटा कथा प्रकाशित भएका छन् भने भूपेन्द्रराज बैद्यको **पाँच हजारको सारी**, भेषमान गिरीको **आँशुको दोभान** (२०६८) कथासङ्ग्रह प्रकाशित छ । आधुनिक कथा सिर्जनामा प्युठानबाट देखापरेका प्रतिभाहरूमा गोरखबहादुर सिंह, भूपेन्द्र सुवेदी, भूपेन्द्रराज बैद्य, गेहराज थापा, वसन्त पोखेल, शशिधर भण्डारी, रामकृष्ण शर्मा, ढुण्डिराज पोखेल, शैलेन्द्रविक्रम गिरी, हरि पौडेल 'प्युठानी', सुशील पोखेल, देवेन्द्र बर्मा मोहन गिरी, मीनराज सुवेदी, गोविन्द रिजाल, टोपाराम आचार्य, नवराज भण्डारी कुञ्चुना थापा, शरदराज पौडेल, माधव पोखेल रहेका छन् ।^{४९} यसैगरी लोकमणि भण्डारी, तिलक जी.सी., खगेश्वर के.सी., भुवनेश्वर सुवेदी, तिलक पाण्डे, नवराज आचार्य, टीकाराम रिजाल, नविन, राजेश भट्ट, जे.वी. क्षेत्री, यानेन्द्र विवश जी.सी., डा. गितु गिरी, विजयराज आचार्य, नवनिधि अधिकारी, गिरबहादुर के.सी., वेगमबहादुर के.सी., वेधनिधि अधिकारी, केशरबहादुर घर्ति क्षेत्री, खिमानसिंह गुरूड, शिवराज पोखेल, आदि रहेका छन् ।^{५०}

त्यस्तै उपन्यास क्षेत्रमा २०५८ सालमा प्रकाशित जङ्गबहादुर शाहको **विश्वामित्र** शीर्षकको उपन्यास पहिलो मानिन्छ । अन्य उपन्यास र उपन्यासकारहरूमा वसन्त पोखेलको

^{४८} भूपेन्द्र सुवेदी, "कथा सन्दर्भमा प्युठानी प्रतिभाहरु," **अन्तर्ध्वनि**, (दाङ: राप्ती साहित्य परिषद्, वर्ष-४०, अङ्क-४,

पूर्णाङ्क-१५, २०६४), पृ. ७ ।

^{४९} बलबहादुर महतारा, पूर्ववत्, पृ. ३३-४५ ।

^{५०} ऐजन, ६५-६९ ।

भावना, हैसियत, मान्छेको मन जस्ता धारा वाहिक उपन्यास प्रकाशित छन् ।^{५१} त्यस्तै भूपेन्द्र सुवेदीको दिशा-बोध (२०६४) तथा अर्जुन जी.सी.को मुक्तियुद्धमा (२०६५) उपन्यास पनि प्रकाशित भएका छन् ।

नाटकतर्फ हेर्दा मोहनविक्रम सिंहका युग बोल्छ (२०३४), गीति नाटक, बाह्र मई (२०४६), क्रान्ति किन हुन्छ ? नाटक प्रकाशित छन् । हरिहर शर्माको कर्तव्य र चाहना शीर्षकका नाटक प्रकाशित भएका छन् ।^{५२} नाटक विधामा कलम चलाउने अन्य साहित्यकारहरूमा सुशील पोखेल, गेहराज थापा, कुञ्चुना थापा लगायतका छन् ।

निबन्धतर्फ हेर्दा प्युठान जिल्लाको निबन्ध लेखनको इतिहास त्यति लामो नभए तापनि मोहनविक्रम सिंहले २००५ सालमा शान्ति निकुञ्ज विद्यालया काठमाडौंमा अध्ययन गर्दा उक्त विद्यालयको आँखा पत्रिकामा 'विद्या' र 'हामी' शीर्षकका दुई निबन्ध लेखेका थिए । यद्यपी ती उपलब्ध छैनन् । गोपीन्द्र पौडेलको कामरेडमा नाउँ दरिएन (२०५६) निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ । सङ्ग्रहका हिसाबले गोपीन्द्र पौडेलको निबन्धसङ्ग्रह कामरेडमा नाउँ दरिएन पहिलो मानिन्छ । डिल्लीराज आचार्यको माननीय माहात्म्य (२०५७) । त्यस्तै गेहराज थापाको समाजको पानी (२०६०) मा पाँचवटा निबन्ध प्रकाशित भएका छन् । भूपेन्द्र सुवेदीको विना भुटनको च्वाँई (२०६३), भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू (२०६५) निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन् । पुस्तककार कृतिको रूपमा सिंहकै धरतीको पूर्व इतिहास (२०६४) निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशित छ । छरिएका निबन्धहरू एउटै सङ्ग्रहका रूपमा प्रकाशित हुन थोलेकोमा खुसी लागेको छ ।^{५३} कतिपय शोधार्थीले मोहनविक्रमको चार दशकलाई निबन्धसङ्ग्रह भने पनि त्यो मूलतः राजनैतिक दस्तावेज हो र त्यसमा केही रचना निबन्ध भए पनि ती उनको धरतीको पूर्व इतिहास निबन्धसङ्ग्रहमा आएकोले चार दशकलाई निबन्धसङ्ग्रहको कोटीमा राख्नु औचित्य छैन त्यो केवल राजनैतिक दस्तावेज हो ।^{५४}

त्यस्तै निबन्ध विधामा कलम चलाउने अन्य स्रष्टाहरूमा भूपेन्द्र बैद्य, भुवनेश्वर सुवेदी, कमल पोखेल, अग्नि "उपेक्षित", टोपाराम आचार्य, माधव पोखेल, नूतनचन्द्र सुवेदी, तीर्थराम पौडेल, गोविन्द रिजाल, नारायण प्रयासी, शेषमणि पण्डित, सुशील पोखेल, देवेन्द्र

^{५१} ऐजन, ७० ।

^{५२} ऐजन, पृ. ७४ ।

^{५३} मोहन विक्रम सिंह, धरतीको पूर्व इतिहास, प्रथम संस्करण, (काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन, २०६४),

^{५४} गोपीन्द्र पौडेलसँग गरेको कुराकानीको आधारमा ।

रिजाल, डा.गितु गिरी, रेशम गिरी, शिव पण्डित, भेषमान गिरी, पूर्णचन्द्र सुवेदी, शशिधर भण्डारी, धर्मराज पण्डित, सूर्य थापा आदि छन् ।

समालोचनाको क्षेत्रमा यस जिल्लामा कलम चलाउनेहरूमा मोहनविक्रम सिंहको विचार तथा विश्लेषण (२०४२), रातो लालटिन (२०४८), महिला मुक्तिको महान गाथा (२०४८), साहित्य सम्वाद (२०४९), मोहन वैद्यको द्वन्द्वात्मक भौतिक वाद के हो ? (२०४२), मार्क्सवादी कलावादी दृष्टि समीक्षा (२०५४), गोपीन्द्र पौडेलको सौन्दर्य बोध र समीक्षा विविध (२०५९), पद्मप्रसाद शर्माको राप्ती साहित्य परिषद्को इतिहास (२०६०) बलाराम पोखेलको मोहन विक्रम सिंहको जीवनी र व्यक्तित्व (२०५९) समालोचनात्मक कृति प्रकाशित छन् । समालोचनाको क्षेत्रमा कलम चलाउने अन्य व्यक्तित्वहरूमा सुशील पोखेल, सूर्य थापा, रामकृष्ण शर्मा, धर्ममान पौडेल, बलराम शर्मा, खुमबहादुर थापा, भूपेन्द्र सुवेदी, नवराज सुवेदी, लीलामणि पोखेल, बामदेव गौतम, हरि आचार्य, वीरबहादुर सिंह, कृष्ण सेन 'इच्छुक', वसन्त पोखेल बलबहादुर महतारा 'तितीक्षा', नरेन्द्र पौडेल, भावेश भुमरी, गोविन्द आचार्य, महेन्द्र के.सी., यानेन्द्र विवस जी.सी., जेवी क्षेत्री, सूर्य वि.क, वी.पी. सेठाई, कमल पोखेल, चुमानसिंह वस्नेत, कुलचन्द्र सुवेदी, गोविन्द रिजाल आदि रहेका छन् ।

२.६ निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा प्युठानी साहित्यको पृष्ठभूमिलाई नियाल्दा नेपाली साहित्यको प्राथमिक काल, माध्यमिक काल, आधुनिक कालको ३० वर्षसम्म पनि कुनै साहित्यिक गतिविधि भएको फेला पर्दैन । यद्यपि 'स्वर्गद्वारी महाप्रभु' नामबाट प्रसिद्ध नारायण क्षेत्री साहित्यिक फाँटमा देखापरे । उनी बाहेक अरू देखिएका छैनन् । विस्तारै २००५ साल तिरबाट प्युठानी साहित्यकारहरू साहित्य सिर्जनामा लागेको पाइन्छ । प्युठान जिल्लामा साहित्य लेखन कार्य ढिलो हुनुमा जिल्लामा पढेलेखेका मानिसहरूको कमी, पत्रपत्रिकाहरूको अभाव, राज्यबाट कडा सेन्सर हुनु नै मुख्य रहेका छन् ।^{५५}

प्युठान जिल्लाका साहित्यिक गतिविधिको सर्वेक्षण गरिएको छ । जसमा परिचय साहित्यिक पृष्ठभूमि, प्युठान जिल्लामा स्थापित साहित्यिक सङ्घसंस्थाहरू, अन्तर्गत जानजागृति पुस्तकालय, देवकोटा प्रतिभा स्मारक, देवकोटा पुस्तकालय, साहित्य परिषद् प्युठान, सामाजिक अध्ययन केन्द्र, युवा साहित्य समाज साहित्यिक जागरण समूह,

^{५५} भूपेन्द्र सुवेदी र अन्य (सम्पा.), सुमन, वर्ष ५, अङ्क ५, २०५६ ।

प्रगतिशील लेखक सङ्घ, क्षितिज साहित्यिक परिवार र लोकतान्त्रिक साहित्य सञ्चारको चर्चा गरिएको छ । यी सङ्घसंस्थाहरूले प्युठान जिल्लाको साहित्य अध्ययनमा ठूलो सहयोग पुर्याएका छन् । उल्लेखित विषयमा जानकारी राख्न चाहने जो कोही तथा शोधकर्तालाई सामग्री सङ्कलनको लागि टेवा पुऱ्याउँछ ।

तेस्रो परिच्छेद

प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययन

३.१ परिचय

प्रस्तुत परिच्छेदमा प्युठान जिल्लाको निबन्धको अध्ययन गरिएको छ । जसमा निबन्धको संक्षिप्त सैद्धान्तिक स्वरूप, निबन्ध सम्बन्धी पूर्वीय मत, निबन्ध सम्बन्धी पाश्चात्य मत, निबन्धको परिभाषा र स्वरूप, निबन्धका तत्त्वहरू, निबन्धको वर्गीकरण, नेपाली निबन्ध परम्पराको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यस अध्यायमा प्युठानमा निबन्ध लेखनको पृष्ठभूमि अन्तर्गत २००८ सालमा प्युठानका वडाहाकिम प्रतिमानचन्द्र बोहोराले मुक्ति मिडिल हाइस्कूल, संस्था गठन गरी सन्देश वार्षिक पत्रिका प्रकाशित हुनु यसमा प्युठानीले आफ्ना रचनाहरू प्रकाशित भई प्युठानी साहित्यकारलाई सक्रिय गराउन र संगठित भएर लाग्ने प्रेरणाको स्रोत बन्न पुगेको पाइन्छ । यसै अध्यायमा प्युठानमा निबन्ध लेखनको आरम्भ अन्तर्गत वि.सं. २००५ सालमा बनारसबाट प्रकाशित युगवाणी पत्रिकामा डा. महेश्वर शर्माको जयन्तु-संस्कृतम् सरिक कृष्णप्रसाद शर्माको निबन्ध 'धर्मोदय' पत्रिकामा प्रकाशित भएको पाइन्छ । त्यसपछि, केदार शर्मा 'ढकाल' देवीप्रसाद बनवासी, भेषराज शर्मा, डा. शेषकान्त अर्याल, पीताम्बर शर्मा आदि निबन्धकारका निबन्धहरू प्रकाशित भएका छन् । यस विधामा प्युठानी निबन्धकारहरूको पनि उदय भएको छ । ती प्रमुख निबन्धकारहरूमा मोहनविक्रम सिंह, गोपीन्द्र पौडेल, डिल्लीराम आचार्य, गेहराज थापा, भूपेन्द्र सुबेदी आदि रहेका छन् । जसले प्युठानी निबन्धकारितामा ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ । जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

३.२ निबन्धको सङ्क्षिप्त सैद्धान्तिक स्वरूप

साहित्यका श्रव्य र दृश्य गरी दुई भेद छन् । साहित्यको श्रव्य भेद अन्तर्गत दुई हाँगा गद्य र पद्यमध्ये निबन्ध गद्य हाँगामा पर्दछ ।

साहित्यका सृजनात्मक विधामध्ये निबन्ध कान्छो विधा हो । यो लघु आकारको हुन्छ । निबन्ध साहित्यिक र साहित्येत्तर दुवै हुन्छ । साहित्यिक निबन्ध सौन्दर्यपरक हुन्छ भने साहित्येत्तर निबन्ध वस्तुनिष्ठ र प्राविधिक हुन्छ ।

३.२.१ निबन्ध सम्बन्धी पूर्वीय मत

निबन्ध तत्सम् शब्द हो । 'नि' उपसर्ग रहने 'बन्ध' धातुमा 'घञ्' प्रत्येय लागेर निबन्ध शब्दको निर्माण भएको छ ।^{५६} 'नि' उपसर्ग रहने 'बन्ध' धातुमा 'धातुमा' 'अच्' प्रत्यय लगाएर पनि निबन्ध शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ ।^{५७} यसको व्युत्पत्तिगत अर्थ भने 'निबध्नातीति निबन्ध' भन्ने हुन्छ । यसरी हेर्दा निबन्ध शब्दको अर्थ कुनै वस्तुलाई राम्ररी बाध्नु भन्ने हुन्छ ।^{५८} श्रीमद्भागवद गीतमा 'दैवी सम्पद्धिमोक्षाय निबन्धासुरीमयता' भन्दै निबन्धको प्रयोग आसुरी सम्पदालाई बाँध्ने अर्थमा भएको पाइन्छ ।^{५९} हेमचन्द्रले यसको प्रयोग मूत्ररोधकरूपी रोग तथा बन्धनको अर्थमा गरेका छन् ।^{६०} वासवदत्ता र न्याय मञ्जरीमा ग्रन्थ रचनाका अर्थमा र तत्त्व दर्पणको अनेक तत्त्वहरूको सङ्गृहीत सानो साहित्यिक कलाको चमत्कृत अर्थमा र शिशुपालवधमा वा भाष्य ग्रन्थको अर्थमा 'निबन्ध' शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ ।^{६१}

वर्तमानमा आएर निबन्धले जुन अर्थ दिन्छ त्यो अर्थ प्राचीन युगमा पाइँदैनथ्यो । यसको मुख्य कारण संस्कृत साहित्यमा आजको जस्तो निबन्ध विधाको सिर्जना भएको थिएन । नेपाली साहित्यमा आधुनिकताको प्रभाव पाश्चात्य साहित्यको प्रभाव भएकाले निबन्ध विधा पनि पाश्चात्य साहित्यको उपज मान्न सकिन्छ ।

३.२.२ निबन्ध सम्बन्धी पाश्चात्य मत

अङ्ग्रेजीमा निबन्धलाई एस्से (Essay) भनिन्छ । यो फ्रान्सेली शब्द एसाइ (Essai) बाट आएको हो । यसको अर्थ प्रयास वा प्रयत्न हुन्छ ।^{६२} पाश्चात्य साहित्यमा निबन्ध प्रयोग गर्ने प्रथम व्यक्ति फ्रान्सेली साहित्यकार मोन्तेन हुन् । सोह्रौं शताब्दीको अन्त्यतिर उनले

^{५६} राजेन्द्र सुवेदी, **स्रष्टा सृष्टि : द्रष्टा दृष्टि**, तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५८, पृ. ६ ।

^{५७} ऐजन ।

^{५८} ऐजन ।

^{५९} श्रीमद्भागवद् गीता, उन्नाइसौं संस्करण (गोरखपुर : गीता प्रेस, २०५४), पृ. १६ ।

^{६०} राजेन्द्र सुवेदी, 'आधुनिक निबन्ध शिक्षण', **बाङ्गमय**, (वर्ष १०, पूर्णाङ्क, १०, २०५७/५८), पृ. १९ ।

^{६१} देवी गौतम र खगेन्द्र लुइटेल्, नेपाली निबन्ध, (काठमाडौं : नवीन प्रकाशन, २०५५), पृ. १ ।

^{६२} मानेहहिमांशु थापा, **साहित्य परिचय**, दोस्रो संस्करण, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४२), पृ. १८० ।

आफ्ना रचनालाई एसाइ (Essai) भन्ने नाम दिएका थिए, जसको अर्थ 'प्रयास' हुन्छ।^{६३} मोन्तेनले आफ्ना रचनामा आफूलाई विषयवस्तु बनाएर प्रस्तुत गरेका छन्। म नै मेरो निबन्धको विषयवस्तु हुँ र मलाई सबभन्दा नजिकबाट चिन्ने व्यक्ति हुँ।^{६४} फ्रान्सिस बेकन निबन्धलाई वस्तुपरक ढङ्गबाट चिनाउँदै विकीर्ण चिन्तनको समग्र प्रस्तुतीकरण निबन्ध हो भन्दछन्।^{६५}

पाश्चात्य साहित्यमा निबन्धका नामहरू विभिन्न रूपमा प्रचलित छन्। ग्रीसेली भाषामा निबन्धलाई 'एसिज' जसको अर्थ हुन्छ, 'प्रयास गर्नु'। यसलाई फ्रान्समा मोन्तेनले एस्से (Essay) नाम दिएर जसको अर्थ हुन्छ प्रयास गर्नु। तसर्थ : आजको निबन्ध पाश्चात्य साहित्यको देन हो।

पूर्वीय संस्कृत साहित्यमा निबन्ध शब्दको प्रयोग हुँदै आए पनि त्यसले साहित्यको विशिष्ट गद्य विधालाई बुझाउन सकेको देखिँदैन तर पाश्चात्य एस्से (Essay) शब्दले आरम्भ कालदेखि नै साहित्य रचना कै अर्थ वहन गरेर व्यापक अर्थमा गद्यविधा विशेषलाई समेट्दै आएको छ। यसर्थ नेपाली निबन्ध शब्दको अर्थ पूर्वीय व्युत्पत्तिमूलक अर्थ भन्दा पाश्चात्य एस्सेसँग नै निकट रहेको देखिन्छ। एस्सेको समनार्थी शब्दका रूपमा नेपाली निबन्ध शब्द प्रचलित भएको छ।

३.२.३ निबन्धको परिभाषा र स्वरूप

साहित्यका चार मूल विधाहरूमध्ये एउटा विधा निबन्ध हो। निबन्ध हुनाका निम्ति के के कुरा आवश्यक पर्दछन् भनी धेरै विद्वान्हरूले आ-आफ्नो मान्यतामा परिभाषा गरेका छन्। ती मध्ये केही विद्वान्हरूको परिभाषा यसप्रकार छन -

^{६३} रवर्ट पी, ग्वीन, दि न्यू इन्साइक्लोपेडियो, ब्रिटानिका, भोलुम ४, सत्रौं संस्करण, (दि युनिभर्सीटी अफ सिकागो, सन् १९६८) पृ. ५६२।

^{६४} रामलाल अधिकारी, नेपाली निबन्ध यात्रा, (दार्जिलिङ : नेपाल साहित्य संचायिका, १९७६), पृ. १९।

^{६५} राजेन्द्र सुवेदी, स्रष्टा सृष्टि : द्रष्टा दृष्टि, पूर्ववत्, पृ. १७।

(क) मोन्तेन

निबन्धका प्रथम स्रष्टा मोन्तेनका अनुसार मेरो इच्छा हुन्छ, निबन्धमा विना आडम्बर सहज र साधारण तरिकाले म स्वयम् स्थापित होऊँ, त्यसमा म कुनै वाग्मिता वा कला भर्न चाहन्न मेरो निबन्धको विषय म नै हुँ।^{६६}

(ख) बेकन

निबन्ध एउटा छरिएको चिन्तन हो।^{६७}

(ग) नेपाली बृहत् शब्दकोश

कुनै विषयलाई लिएर कलात्मक वा वस्तुपरक पाराले गद्यमा लेखिएको छोटो साहित्यिक रचना, साहित्यको एक गद्यविधा नै निबन्ध हो।^{६८}

(घ) रामलाल अधिकारी

निबन्ध त्यो काव्य विद्या हो जसमा लेखकको व्यक्तित्व पाठकसमक्ष पूर्णतया प्रकाशमान हुन्छ; यसमा लेखकले उपदेश नभई आत्मप्रकाशन कै लक्ष्यमा केन्द्रित हुनुपर्छ।^{६९}

(ङ) लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

‘यो रौचिरा दर्शन होइन न हो पाण्डित्य दर्शनको ठ्यासफू : यसमा गहीत विषयलाई सर्व दृष्टिकोण समीक्षणको जरुरत छैन । यो एक किसिमको धूर्त बदमास, ठिटो हो, जो सडकमा हिँड्दा कहिले कहिले ढुङगा हान्छ, कर्त कतै आनन्दले फुलेर हेर्छ तर घोरिदैन ।

---

६६ गोपीकृष्ण शर्मा, नेपाली निबन्ध परिचय, एघारौँ संस्करण (काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६७), पृ. ७।

६७ ऐजन।

६८ बालकृष्ण पोखरेल र अन्य (सम्पा.), नेपाली बृहत् शब्दकोश, (काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०४०), पृ. ७३९।

६९ राजेन्द्र सुवेदी, (सम्पा.), स्नातकोत्तर नेपाली निबन्ध, तेस्रो संस्करण, (काठमाडौँ : पाठ्यसामग्री पसल, २०५७), पृ. ९।

पाठ घोकुवा हलन्त मिजासले यो एक किसिमका मनको जाली जगतमा लहडी माछा मार्ने कला हो ।^{७०}

(च) दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा

‘अन्तरङ्ग विचार वा भावना अभिव्यक्त भएको अथवा बहिरङ्ग वर्णन र विवरण प्रस्तुत भएको समय र स्थानगत सीमाभित्र बाध्य नभए पनि निश्चित प्रकारको सिलसिला तथा अनुक्रमयुक्त विषय विशेषमा केन्द्रित गद्यात्मक रचनालाई निबन्ध भनिन्छ ।’^{७१}

माथि उल्लेखित विद्वान्हरूका परिभाषालाई केलाएर हेर्दा निबन्धकारक विचारहरू निबन्धात्मक वा वस्तुपरक ढङ्गबाट पाठकसामू प्रस्तुत गर्ने, जुन प्रस्तुतिमा लेखकका विचार पाठकलाई मान्न कर गरिएको छ । आत्म प्रतिपादन, कवितात्मक मान्यता र परिभाषालाई विचार, चिन्तन, संवेदना आदिको समष्टि रूप नै वास्वतमा निबन्ध हो ।

यसरी पाश्चात्य र पूर्वीय निबन्धकारहरूका निबन्धात्मक मान्यता र परिभाषालाई हेर्दा निबन्धको स्वरूप निम्नानुसार भएको पाइन्छ :

- (क) निबन्ध एक साहित्य विधा हो ।
- (ख) यो मनको बह पोख्ने माध्यम हो ।
- (ग) निबन्ध संक्षिप्त आयतनमा सिर्जित हुन्छ ।
- (घ) निबन्ध कुनै विषयवस्तुमा केन्द्रित वा तटस्थ भएर गरिने वर्णन हो ।
- (ङ) निबन्ध निरन्तर साधनाबाट सुन्दर र सुललित, बन्न सक्ने गद्यात्मक रचना हो ।
- (च) परमाणुदेखि बृहतपिण्डसम्म यसका विषयवस्तु हुन् ।

वास्तवमा निबन्ध भनेको कुनै शीर्षकमा लेखकद्वारा प्रस्तुत निजी धारणाहरूको आन्तरिक शङ्खलाबद्ध काल्पनिक तथा वस्तुनिष्ठ तार्किक र निजी शैलीमा व्यक्त अवधारणाको प्रस्तुति हो । यो समीक्षात्मक, ऐतिहासिक र अन्वेषणात्मक पक्षमा वस्तुपरक

^{७०} लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह, बाब्रौ संस्करण, (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५७), भूमिका खण्ड ।

^{७१} दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, छैटौँ, संस्करण (ललितपुर : साभा प्रकाश, २०४९ : पृ. ११५) ।

ढङ्गमा पनि लेखिन्छ । हरेक निबन्धमा विषयगत र शैलीगत विविधता पाइन्छ । निबन्ध एक स्वतन्त्र रचना हो । शृङ्खलितता र निश्चित आयाम निबन्धमा नभई नहुने विषय हुन् ।

३.२ निबन्धका तत्त्वहरू

निबन्ध सिर्जनाका लागि केही आधारहरू चाहिन्छन् । तिनीहरूलाई नै निबन्धका तत्त्वहरू मानिन्छ । निबन्ध गतिशील विधा भएकाले निबन्धमा स्वरूपगत भिन्नता देखिएको पाइन्छ । डा. विनयले निबन्धका तत्त्वहरूलाई निम्न बुँदामा समेटेका छन् ।^{७२}

(क) विषयको प्रतिपादन, (ख) आत्मतत्त्वको प्रमुखता

(ग) कलात्मकता, (घ) एकान्विति

नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउने माहेनराज शर्माले निबन्धका उपकरण अथवा तत्त्वका विषयमा पनि चर्चा गरेका छन् । निबन्धको संरचना आफ्नै अवयवहरूले गरेको हुन्छ भन्ने रूप उल्लेख गर्दै उनले औल्याएका तत्त्वहरू निम्नानुसार छन् ।^{७३}

(क) विषय (ख) शैली (ग) प्रयोजन

शर्माका अनुसार विषय भन्नाले निबन्धको शीर्षक हो । जसको सेरोफेरोमा नै निबन्धकारले आफ्नो विचार व्यक्त गर्दछ । विषय अति सामान्यदेखि विशिष्टसम्म हुन सक्छ ।

एउटै शीर्षकमा दुई निबन्धकारले निबन्ध लेख्दा फरक देखिने एउटा तत्त्व नै शैली हो । समास शैली, व्याख्यान शैली व्यङ्ग्य शैली, प्रसाद शैली, भावुक शैलीले निबन्धमा आकर्षण थपी पाठकलाई विचार प्रदान गरी रोचकता थप्ने काम गर्दछ । कुनैपनि विषयमा निबन्ध लेख्न तयार हुँदा निबन्धकारले कुन उद्देश्य पूरा गर्ने चाहना राखेको हो त्यही नै निबन्धको प्रयोजन हो ।

^{७२} विनय, (सम्पा.), निबन्धालोक, (दिल्ली : साहित्यकेन्द्र, १९६८), पृ. ११ ।

^{७३} मोहनराज शर्मा, सकालिन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग, (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५५), पृ. ५१६ ।

नेपाली साहित्यमा निबन्ध विधाको सैद्धान्तिक पक्षको चर्चा गर्ने क्रममा गोपीकृष्ण शर्माले निबन्धका तत्त्वलाई प्रस्तुत गरेका छन् :^{७४}

(क) वस्तु (ख) शैली (ग) सङ्गठन

विषयवस्तु निबन्धको आधार हो । मूर्त-अमूर्त, स्पष्ट-अस्पष्ट, भूत-वर्तमान र भविष्यत् जुनसुकै विषयवस्तुलाई पनि निबन्धकारले आफ्नो रुचिको क्षेत्र बनाउन सक्छ । वस्तुतः वस्तु वा विषय भनेको निबन्धकारको अनुभूतिलाई व्यक्ताउने माध्यम हो । विषय रोज्ने प्रक्रिया प्रायः सबै निबन्धकारको मिल्दो जुल्दो हुन्छ तर त्यसलाई शब्दलाई व्यक्त गर्ने क्रममा निबन्धकारको शैलीले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । विषयलाई सिलसिला मिलाएर निबन्धको स्वरूप दिने प्रक्रियालाई सङ्गठन भनिन्छ । निबन्धको संरचनालाई तीन भागमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ - आदि, मध्य र अन्त्य । त्यसैलाई क्रमशः भूमिका खण्ड, विस्तार खण्ड र उपसंहार खण्ड पनि भन्न सकिन्छ ।

यसरी स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्हरूले निबन्धका तत्त्व वा उपकरणलाई आ-आफ्नै पाराले प्रस्तुत गरेको पाइए तापनि वास्तविकता निबन्धका तत्त्वका रूपमा निम्न कुरालाई समेट्नु उपयुक्त देखिन्छ -

(क) वस्तु वा विषय (ख) गद्यभाषा (ग) आकर्षक शैली

माथिका तत्त्वहरू निबन्ध लेखनका अनिवार्य तत्त्वहरू हुन् । यी तत्त्वहरूलाई प्रयोग गरी निबन्ध लेखिएको खण्डमा निबन्धको परिभाषाले भने अनुसारको निबन्ध रचना हुन सक्दछ । नेपाली साहित्यमा हालसम्म लेखिएका निबन्धहरूमा प्रत्यक्ष वा प्रकारान्त रूपले यी तत्त्वहरूलाई आत्मसात् गरेर लेखिएका छन् ।

३.२.१ निबन्धको वर्गीकरण

साहित्यका अन्य विधाहरू मध्ये निबन्ध अत्यन्त वैयक्तिक विधा हो । विषयवस्तु र भाषा शैलीको विविधता तथा रचनात्मक अनेकताका कारण निबन्ध स्वयम् जटिल बन्न पुगेको छ । त्यस कारण निबन्धको वर्गीकरणका लागि कुनै निश्चित आधार भेटाउन निकै कठिन छ । अतः यसको प्रकार विभाजन साहित्यिक अन्य विधाको जस्तो सहज र स्पष्ट

^{७४} गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ९ ।

रूपमा हुन सकेको देखिँदैन । तापनि विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै दृष्टिकोण अनुरूप यसलाई वर्गीकरण गरेको पाइन्छ ।

निबन्धहरू विषय, ग्रहण र प्रस्तुतीकरणका आधारमा तीन प्रकारका हुन्छन् ।

३.२.२ आत्मपरक निबन्ध

आत्मप्रकाशन गरिएका निबन्धलाई आत्मपरक निबन्ध भनिन्छ । आत्मपरक निबन्धलाई निजात्मक निबन्ध पनि भनिन्छ । आत्मपरक निबन्ध विचारात्मक भावनात्मक र वैयक्तिक गरी तीन प्रकारका छन् ।^{७५}

(क) विचारात्मक निबन्ध

विचारको प्रधान्य र बुद्धिपक्षको सम्बर्द्धन भएका यस खालका निबन्धमा चिन्तनको निजात्मकता हुन्छ र सार्वभौम स्वीकृतिको अवस्था आग्रहमा प्रवाहित हुन्छ ।^{७६} गृहीत् विषयलाई सिङ्गुच्छर जाँचै त्यसका पक्षविपक्ष वा सिद्धान्तको आग्रह भए जस्तो देखिने यस प्रकारका निबन्धमा भाषा साङ्केतिक, श्लेषात्मक र संक्षिप्त हुनाका साथै समास शैलीको प्रयोग गरिएको हुन्छ ।^{७७} यस्ता निबन्धहरू बढी रागात्मक र साङ्गीतिक हुन्छन् । भावनात्मक निबन्धलाई अधिकतम सरल, सुमधुर, कोमल र हृदय सम्बद्ध बनाउन निबन्धकारले कल्पनाको सहायता लिनुपर्दछ ।

(ख) भावात्मक

यस खालका निबन्धमा विचार र वैयक्तिक अभिव्यक्ति भन्दा भावपक्ष प्रबल भएको निबन्ध भावनात्मक निबन्ध हो । यसमा विशेषगरी हृदयको आग्रह हुन्छ । भावनात्मक निबन्धमा जीवन भोगाइका आशा निराशा, प्रेम, करुणा, परोपकार, देशभक्ति जस्ता विषयवस्तुलाई संवेदनात्मक तुल्याई सरस आलङ्कारिक पदवलीमा प्रस्तुत गरिन्छ ।^{७८} यसमा तर्कवितर्कको कुनै स्थान हुँदैन । हृदयका उच्चात्त अनुभूतिहरू, तीव्र भावना र चरम

^{७५} राजेन्द्र सुवेदी, आधुनिक नेपाली निबन्ध शिक्षण, पूर्ववत्, पृ. ११ ।

^{७६} राजेन्द्र सुवेदी, सृजनात्मक लेखन : सिद्धान्त र विश्लेषण, (काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल, २०५८), पृ. ६३ ।

^{७७} मोहनहिमांशु थापा, पूर्ववत्, पृ. १९० ।

^{७८} केशवप्रसाद उपाध्याय, साहित्य प्रकाश, पाँचौं संस्करण, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४९), पृ. १९० ।

भावुकता भावनात्मक निबन्धमा पाइन्छ । भावनात्मक निबन्धमा हार्दिकता, संवेदनशीलता र सौकुमार्यको प्रयोग गरिएको छ ।^{७९} यस्ता निबन्धहरू बढी रागात्मक र साङ्गीतिक हुन्छन् । भावनात्मक निबन्धलाई अधिकतम् सरल, सुमधुर, कोमल हृदय सम्बन्ध बनाउन निबन्धकारले कल्पनाको सहायता लिनुपर्दछ ।

(ग) वैयक्तिक

व्यक्ति प्रधान निबन्धलाई वैयक्तिक निबन्ध भनिन्छ । निबन्धकारले आफ्ना भावनाहरूलाई निजी स्वरूप दिएर वा जलप लगाएर निबन्ध रचना गर्दा वैयक्तिक निबन्धको सिर्जना हुन्छ । व्यक्तिगत निर्णयका आधारमा यथार्थलाई आफैँ निष्कर्षमा उभ्याएर आफ्नै अभिमत सिद्ध गर्न प्रयत्न गरेको हुन्छ ।^{८०} यस्ता निबन्धमा निबन्धकार एउटा कथा वाचक भै देखिन्छ । वस्तुलाई टिप्दै त्यसलाई आत्मरागमा मुछेर जीवनमा सुख दुःख, हाँसो आँसु, हर्ष विस्मात् र भाव अभावहरू व्यक्त गर्नु वैयक्तिक निबन्धको मूल पहिचान हो ।

३.२.३ वस्तुपरक निबन्ध

कुनै खास विषयमा केन्द्रित भई त्यसका सम्बन्धमा वस्तुगत तथ्याङ्क, प्रमाण, तर्क आदि अधि सारेर ठोस किसिमले बौद्धिक भाषाशैली प्रयोग गरी लेखिएको निबन्धलाई वस्तुपरक निबन्ध भनिन्छ ।^{८१} यसलाई परात्मक निबन्ध पनि भनिन्छ । लेख, प्रलेख, जीवनी, शोधलेख, शोधप्रबन्ध, भूमिका, सन्धिपत्र, सम्पादकीय, प्रतिवेदन, टिप्पणी, अन्तवार्ता र आलेख गरी विभिन्न उपविधामा विभक्त हुन सक्ने यस खालका निबन्धहरू वस्तु र तथ्यमा आधीरत हुन्छन् । वस्तुपरक निबन्ध आत्मपरकता गौण र वस्तुपरकता प्रधान हुन्छ ।^{८२} वस्तु विशेषणका क्रममा कतैकतै भाव र कल्पना तत्त्व समेत प्रयोग हुन सक्ने यस खालका निबन्धहरूमा विषय वा वस्तुका बारेमा प्राप्त ज्ञानलाई क्रमबद्ध, व्यवस्थित, सङ्क्षिप्त एवम् मौलिक पाराले प्रस्तुत गरिएको हुन्छ ।

^{७९} गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ३० ।

^{८०} राजेन्द्र सुवेदी, सृजनात्मक लेखन : सिद्धान्त र विश्लेषण, पूर्ववत्, पृ. ६५ ।

^{८१} महादेव अवस्थी, निबन्धको सैद्धान्तिक परिचय र निबन्ध लेखनका औचित्य एवम् फाइदा, कुञ्जिनी, (वर्ष ६, अङ्क ४, २०५५), पृ. ३६ ।

^{८२} राजेन्द्र सुवेदी, आधुनिक नेपाली निबन्ध शिक्षण, पूर्ववत् पृ.१३ ।

लेखकको हेराई, सोचाइ, लेखाइ प्रत्यक्ष रूपमा यस्ता निबन्धमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । वस्तुपरक निबन्धलाई वर्णनात्मक र विवरणात्मक गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

(क) वर्णनात्मक निबन्ध

वर्णन प्रधान निबन्धलाई वर्णनात्मक निबन्ध भनिन्छ । कुनै विषयका बारेमा नालीबेली खुट्टाएर त्यसको वास्तविक रूप अगाडि ल्याउनका साथै कुनै वस्तु तथ्यबारे लेखकको वस्तुपरक दृष्टि स्पष्टसँग पाठकसामू हस्तान्तरण गरिदिनु वर्णनात्मक निबन्धका गुण हुन् ।^{८३} यसमा विषयवस्तुको वास्तविक पक्षको यथार्थ चित्रण गर्ने पद्धति भए तापनि यस्ता लेखकमा सूक्ष्म निरीक्षणको अपेक्षा गरिएको हुन्छ । निबन्धकारका विषयगत सचेतता, सूक्ष्म निरीक्षण र वास्तविक विषयलाई मौलिकताको जलप लगाएर वर्णन गर्न सक्ने क्षमता अनिवार्य हुन्छ ।^{८४} वर्णनात्मक निबन्धमा सरल तथा सुबोध शैलीको प्रयोग हुनाका साथै अलङ्कृत र प्राञ्जल भाषाको प्रयोग हुने भएकाले यो प्रभावकारी र जीवन्त हुन्छ ।

(ख) विवरणात्मक निबन्ध

घटना वा वृत्तान्तको बेलीविस्तार गरिएको विवरण प्रधान निबन्धलाई विवरणात्मक निबन्ध भनिन्छ । यसमा घटनाको क्रमबद्ध वर्णन र निबन्धकारको आत्मीयता हुनु अनिवार्य मानिन्छ । यसरी विवरणात्मक निबन्धमा घटनाको पूर्वापर सम्बन्ध परिमाणत : जन्मेका उत्तरोत्तर घटनाहरू र समाजमा तत्काल परेका प्रतिक्रिया आदिको रोचक तथा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिन्छ ।^{८५} यस्ता निबन्धमा प्राय : प्राचीन एवम् आधुनिक सत्य, कल्पनिक तथा अतित कालीन घटना, युद्ध, यात्रा, शासन प्रणाली, जीवनी, कुनै जाति विशेषको रीतिथिति, ऐतिहासिक तथा पौराणिक आख्यानको समावेश गरिन्छ ।^{८६}

^{८३} गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २९ ।

^{८४} गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २९ ।

^{८५} केदारनाथ रिमाल, मोदनाथ प्रश्रितको निबन्धकारिता, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, (त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०४९), पृ. ५७ ।

^{८६} केशवसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. ५९ ।

३.२.४ नेपाली निबन्ध परम्परा

निबन्ध गद्यमा लेखिने साहित्यिक विधा हो, त्यसैले गद्य लेखनको विकासलाई निबन्ध लेखनको पूर्वाधार मान्न सकिन्छ । आधुनिक प्रचलित निबन्धको सुरुवात पाश्चात्य साहित्यका फ्रान्सेली साहित्यकार मोन्तेनले सोद्वौं शताब्दीमा गरेका थिए ।^{८७} तापनि नेपाली निबन्ध साहित्यका यसले आफ्नो प्रभाव जमाउनु पूर्व गद्य लेखनको चेष्टा भएको पाइन्छ । यहीबाट नेपाली निबन्धको आफ्नो पूर्वाधार खडा गरेको पाइन्छ ।

नेपाली साहित्यको इतिहासमा आजसम्म प्राप्त हुन सकेका नेपाली गद्यका गहनाहरूमा पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश (१८३१) नै साहित्यका गुणले युक्त पहिलो कृति हो ।^{८८} यस गद्यकृतिले नेपाली साहित्यको इतिहासमा समेत नवीन आयाम थप्ने काम गरेको छ । दिव्योपदेशको गद्य लेखनदेखि लिएर आजसम्मको विकासक्रमलाई हेर्दा नेपाली निबन्धलाई तीन चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ -

प्राथमिक काल (पृष्ठभूमि काल) सम्वत् १८३१ देखि १९५७ सम्म

माध्यमिक काल (निर्माण काल) सम्वत् १९५८ देखि १९९२ सम्म

आधुनिक काल (विकास काल) सम्वत् १९९३ देखि हालसम्म)

३.२.४.१ प्राथमिक काल (१८३१ -१९५७)

प्राथमिक कालीन गद्यलाई हेरेर निबन्धकै कोटिमा राख्न नमिल्ने देखिए पनि ती निबन्धको पृष्ठभूमि बनेका छन् किनभने ती कृतिहरूमध्ये कतिपय चाहिँ आख्यानेतर गद्य भाषामा लेखिएका छन् । पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेशलाई यसको थालनी मानेर हेर्दा त्यसपछिका कृतिमा माथि लेखिएका विशेषता पाइने देखिन्छ । यस क्रममा उल्लेख योग्य कृतिमध्ये रामभद्रपाध्या रेग्मीको लक्ष्मीधर्म सम्वत् (१८५१), वाणिविलास पाण्डेको वाग्मती पुल स्तम्भ अभिलेख (१८६८), दैवज्ञ केशरी अर्यालको गोरक्ष योगशास्त्र (१८७७), सन्त शशीधरको वाणीपनिषद् (१८८९) आदि कृतिहरू उपलब्ध छन् ।

^{८७} राजेन्द्र सुवेदी, स्नाकोत्तर नेपाली निबन्ध, पूर्ववत्, पृ. ५८ ।

^{८८} तारानाथ शर्मा, नेपाली साहित्यको इतिहास, तेस्रो संस्करण, (काठमाडौं: नवीन प्रकाशन, २०५१), पृ. ३ ।

साहित्यक गुणका दृष्टिले यस कालमा देखापरेका महत्त्वपूर्ण कृतिहरू हुन् -बेनामी जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा (१९१०), बेनामी बत्तीस सालको रोजनाम्चा (१९३२), मोतीराम भट्टको कवि भानुभक्त आचार्यको जीवनचरित्र (१९४८) र चिरञ्जीवी शर्माको आफ्नु कुरा (१९५५) आदि रहेका छन् । यी कृतिहरू नेपाली गद्यको ऐतिहासिक विकासका महत्त्वपूर्ण उपलब्धी मान्नाको कारण के हो भने यी कृतिहरूले नेपाली गद्यको फाँटलाई फराकिलो पारेका छन् । यात्रा तथा जीवनी साहित्यसँग नै सम्बन्धित भए तापनि नेपाली गद्य विकासको प्रवाह यी कृतिहरूमा प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ । पृष्ठभूमि कालमा नेपाली गद्यको जुन रूप तथा प्रकृति रहेको पाइन्छ । त्यससँग नेपाली निबन्धलाई शृङ्खलाबद्ध गर्नु ऐतिहासिक दृष्टिले औचित्यपूर्ण हुन्छ । यिनले माध्यमिक कालीन निबन्धको थालनीलाई पूर्वाधार तयार गरेका छन् ।

३.२.४.२ माध्यमिक काल (१९५८ -१९९२)

नेपाली निबन्धको माध्यमिक कालको थालनी काठमाडौँ प्रकाशित भएको गोरखापत्र (१९५८) बाट हुन्छ । साहित्यको विकासका लागि पत्रपत्रिकाको ठूलो योगदान रहन्छ । नेपाल बाहिर पनि धेरै पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशित भएका देखिन्छन् । तीमध्ये सुन्दरी (१९६३), माधवी (१९६५), चन्द्र (१९७१), जन्मभूमि(१९७९), गोरखा संसार (१९८२), नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका (१९८९), आदि नेपाली निबन्धको विकासमा योगदान पुऱ्याउने पत्रिकाहरू हुन् । माध्यमिक कालका थुप्रै स्रष्टाहरूले निबन्धमा कलम चलाएको पाइन्छ । यसकालका निबन्धकारहरू हरिहर आ.दी वीरेन्द्रकेशरी, राममणि आ.दी., पद्मानाथ सापकोटा आदि हुन् ।

यस कालका निबन्धमा साहित्यसेवा, चरित्रसुधार, नैतिकता आदि विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ । नेपालीपनको उत्थानका लागि जागृतिको सन्देश दिने प्रयत्न यस कालका निबन्धको गरेका छन् र तिनीहरू आधुनिक निबन्धको आधारशीला बन्न पुगेका छन् ।

३.२.४.३ आधुनिक काल (१९९३ देखि हालसम्म)

वि.सं.१९९१ मा काठमाडौँबाट शारदा पत्रिकाको प्रकाशन हुन थाल्यो । बालकृष्ण समको वि.सं. १९९२ मा बर्दहामा सिकार निबन्ध प्रकाशित हुन्छ, र यो नै शारदा पत्रिकामा प्रकाशित पहिलो निबन्ध हो । वि. सं. १९९३ मा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको आषाढको पन्ध्र निबन्ध प्रकाशित हुन्छ । यो नै पहिलो आधुनिक निबन्ध हो । सर्वप्रथम देवकोटाले पाश्चात्य

ढङ्गले पूर्ण निजात्मक निबन्ध नेपाली साहित्यलाई दिए । विषयवस्तुमा नवीन मानसिक चेतना भएका कारणले पनि देवकोटाको आषाढको पन्ध्र १९९३ लाई पहिलो आधुनिक निबन्ध मानिएको हो । १९९३ देखि हालसम्मको विकासको गतिलाई हेरी आधुनिक नेपाली निबन्धका परम्परालाई प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी तीन चरणमा बाँडी हेर्न सकिन्छ -

(क) प्रथम चरण (१९९३-२००३)

वि. सं. १९९३ मा प्रकाशित देवकोटाको आषाढको पन्ध्र निबन्धको उनमा रहेको निजात्मक सौन्दर्य चेतनालाई पहिलो पल्ट उद्घाटन गर्‍यो । यस निबन्धले कला र सौन्दर्यको नयाँ मूल्यलाई प्रतिष्ठापित गर्न गहन भूमिका खेलेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । आधुनिक निबन्धको प्रथम चरणको नेतृत्व देवकोटाले गरेका हुन् र यस चरणमा स्वच्छन्तावादी धाराको प्रभुत्व रहेको छ ।^{५९} यस चरणका निबन्धकारहरूमा विचारभन्दा बढ्ता भाव र अन्तर्मुखी चिन्तनका पक्षहरू स्थापित भएका छन् । यस चरणमा कलम चलाउने अन्य निबन्धकारहरूमा बाबुराम आचार्य, बोधविक्रम अधिकारी, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, परसमणि प्रधान, रुद्रराज पाण्डे, नरेन्द्रमणि आ. दी., बालकृष्ण सम, बद्रीनाथ भट्टराई, भेषराज शर्मा, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, यदुनाथ खनाल आदि हुन् । यसै चरणमा आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्तिको पनि वीजारोपण भएको छ र यसको नेतृत्व चाहिँ हृदयचन्द्रसिंह प्रधानले गरको छन् ।

(ख) द्वितीय चरण (२००४-२०३५)

आधुनिक नेपाली निबन्धको द्वितीय चरण युगवाणी (२००४) बाट सुरु भएको पाइन्छ । यस चरणमा साहित्य स्रोत (२००४), जनसाहित्य (२०११), दियालो (२०१३), नौलो पाइला (२०१३) आदि पत्रिकाले निबन्धको विकासमा ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् । मूलतः यस चरणमा दुइओटा प्रवृत्ति लिएर निबन्धकारहरू देखापर्दछन् । निजात्मक एवम् बौद्धिक चिन्तनधारा एउटा प्रवृत्ति हो भने विचारपरक आलोचनात्मक अर्को यथार्थवादी धारा हो । पहिलो प्रवृत्तिको नेतृत्व शंकर लामिछानेबाट भएको छ भने दोस्रो प्रवृत्तिको नेतृत्व श्यामप्रसाद शर्मा र भैरव अर्यालबाट भएको छ । यस आधारमा पहिलो धारमा पर्ने निबन्धकारहरूमा रामकृष्ण शर्मा, कमल दीक्षित, इन्द्रबहादुर राई, लोकराज बराल, नगेन्द्र

^{५९} दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १४१ ।

शर्मा, बालकृष्ण पोखरेल, श्रीधर खनाल, रामकृष्ण पाँडे, कृष्णप्रसाद पराजुली र बासुदेव त्रिपाठी आदि हुन भने दोस्रो धारमा पर्ने निबन्धकारहरूमा रमेश विकल, पारिजात, आनन्ददेव भट्ट, लीलाध्वज थापा, चूडामणि रेग्मी, बल्लभमणि दाहाल, बालमुकुन्ददेव पाण्डे, बासुदेव लुइटेल्, तारानाथ शर्मा, मोदनाथ प्रश्रित, रामलाल अधिकारी र कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान आदि हुन् ।

यस चरणका केही प्रतिभा क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावादी देखिन्छन् भने केही प्रतिभा प्रगतिमूलक यथार्थवादी देखिन्छन् । शिल्पका दृष्टिले यस चरणको नेतृत्व गर्नेहरूमा चेतनप्रवाह पद्धतिका क्षेत्रमा शंकर लामिछाने, यात्राको क्षेत्रमा तारानाथ शर्मा, हास्यव्यङ्ग्यको क्षेत्रमा गौरव अर्यालको शीर्ष स्थान रहेको छ । २००७ सालको राजनैतिक परिवर्तनपछि पनि निबन्धको फाँट पनि निकै मलिलो देखिएको पाइन्छ । ज्ञान विज्ञानका विविध क्षेत्रको सम्पर्कले गर्दा निबन्धमा भावको उच्छलन गर्दा बौद्धिकताको घोटल्याई बढी प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

समाजका धार्मिक, प्रशासनिक एवम् साँस्कृतिक विसङ्गतिका पक्षहरूलाई देखाउनका साथै राजनैतिक एवम् आर्थिक विसङ्गतिहरूलाई प्रहार गर्दै व्यङ्ग्य गर्ने निबन्धहरू यस युगका उपलब्धिपूर्ण सामाग्री हुन् ।

(ग) तृतीय चरण (२०३६ देखि हालसम्म)

वि.सं. २०३६ देखि वर्तमानसम्मको अवधिलाई आधुनिक नेपाली निबन्धको तेस्रो चरण मानिन्छ । यसलाई सममामयिक चरण समेत भन्ने गरिएको छ । यस चरणमा **मधुपर्क, नेपाली, रचना, प्रज्ञा र गरिमा** आदि पत्रिकाहरूले निबन्ध लेखनमा योगदान पुऱ्याइरहेका छन् । विषय विविधता, शैलीमा अभ्यास, प्रयोग र सुदृढिकरणको समन्वय भएको पाइन्छ । विविध किसिमको चिन्तन, खोजमूलकता, परम्परित मार्गमा थप वैशिष्ट्यता यर चरणका मूलभूत प्रवृत्तिहरू हुन् । समाजमा आएका विकृति, विसङ्गती साथै प्राकृतिक संसाधनका आएका विकृतिकहरू, भौतिक स्रोत, साधनका विनासहरू देशका युवा वर्गमा बह्रदै गएको अनुशासनहीनता, अकर्मण्यता, अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट गरिएको राजनैतिक र आर्थिक थिचोमिचो, नारी अस्मितामाथि क्रय विक्रय, बलात्कार, हत्या, आतङ्क र गुण्डागर्दी आदि समाजका विद्यमान विसङ्गतिले जन्माएका विकृतिमाथि तीव्र प्रहार गर्ने निबन्धकारहरू हुन् -

“माधवप्रसाद पोखरेल, निर्मोही व्यास, यादव खरेल, राममणि रिसाल, गोपीकृष्ण शर्मा, मोहनराज शर्मा, राजेन्द्र सुवेदी, किशोर नेपाल, मनुजबाबु मिश्र, पद्मरत्न तुलाधर, मेघराज मञ्जुल, रुद्र खरेल, घनश्याम, कँडेल, कृष्ण धारावासी, डा. महेश्वर शर्मा, डा. अच्युतशरण अर्याल, डा. जगदीशचन्द्र भण्डारी, केदार शर्मा, ढकाल, देवीप्रसाद वनवासी, भेषराज शर्मा, पिताम्बर शर्मा, सुधा त्रिपाठी, विश्वप्रेम अधिकारी, घनश्याम ढकाल, यमबहादुर पौडेल क्षेत्री शारदा शर्मा, राजेन्द्र चापागाई, यवराज नयाँघरे, सुकुम शर्मा, लालगोपाल सुवेदी, नरेन्द्रराज प्रसाई, प्रेमराज लुईटेल, गायत्री लम्साल, सुन्तली रानाभाट आदि ।”^{९०}

३.३ प्युठान जिल्लामा निबन्ध लेखनको पृष्ठभूमि

२००७ सालको जनक्रान्तिले देशको जागरणमा नौलो अध्याय थप्ने क्रममा २००८ सालमा तत्कालीन प्युठानका बडाहाकिम प्रतिमानचन्द्र बोहराको सत् प्रयासबाट प्युठानको रातामाटामा मुक्ति मिडिल हाई स्कूल खुल्यो र २०११ सालमा सो स्कूल हाई स्कूल बन्यो । यही विद्यालय प्युठानको आधुनिक शिक्षाको जग थियो । तत्काल एस.एल.सी. परीक्षा केन्द्रको समस्या र पढाउने शिक्षक भारतीय भएकाले हाई स्कूल परीक्षा दिन भारत जाने क्रम चल्यो । मुक्ति हाई स्कूलमा नेपाली पढाउने शिक्षक कुलचन्द्र सुवेदीले स्कूलमा गरिने प्रार्थनाका लागि आफै मौलिक लेखेर गराउने गरेको चेलाहरू बताउँछन् । साहित्यिक प्रतिभाका धनी कुलचन्द्र सुवेदीका थुप्रै फुटकर कविता प्रकाशित भएका छन् । ऐतिहासिक तथ्य प्राप्त भएमा सुरक्षित राख्ने उनको बानी थियो । उनको ‘प्युठानको भूगोल’ र टीकासहितको ‘श्राद्धविधि’ प्रकाशित भएको छ । युवा पिँढीलाई साहित्यिक चेतना दिनुमा उनको ठूलो हात छ ।

तत्कालीन अवस्थामा पढाइको लागि नेपालीकै सङ्गमस्थल मानिएको बनारसमा बस्ने यस क्षेत्रका विद्यार्थीहरूमा विशेष गरी दाङ्ग, प्युठानका विद्यार्थीहरूमा सम्पर्क पनि हुन थाल्यो । यो संपर्कले साहित्यतिर नयाँ चेतना थपिदियो । फलतः २०१४ सालमा ‘दाङ्ग-प्युठान छात्रमण्डल’ संस्था गठन गरी सन्देश वार्षिक पत्रिका प्रकाशित भयो । यही पत्रिकाले प्युठानी विद्यार्थीलाई लेख रचना लेख्न हौसला प्रदान गर्‍यो । यसमा पनि धेरै प्युठानीले आफ्ना लेख रचना प्रकाशित गर्ने अवसर प्राप्त गरे । प्युठानी साहित्य र निबन्धको विकासको जग

^{९०} ताराबहादुर रानाभाट, नेपाली निबन्ध परम्परामा स्याङ्जा जिल्लाको योगदान, (त्रि.वि. केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर, शोधपत्र, २०६४), पृ. ५७-५८ ।

बनारसबाट प्रकाशित हुने 'सन्देश पत्रिका नै थियो । यो पत्रिका नै प्युठानीहरूलाई साहित्य तिर सक्रिय गराउन र संगठित भएर लाग्न प्रेरणाको स्रोत समेत बन्न सकेको देखिन्छ ।

३.३.१ प्युठान जिल्लामा निबन्ध लेखनको आरम्भ

निबन्ध विधाले प्युठानी साहित्यमा छुट्टै पहिचान कायम गरेको छ । वि.सं. २००५ मा बनारसबाट प्रकाशित युगवाणी पत्रिकामा डां महेश्वर शर्माको जयन्तुसंस्कृतम् आन्दोलनमा सरिक कृष्णप्रसाद शर्माको निबन्ध 'धर्मोदय' पत्रिकामा प्रकाशित भएको सूचना पाइन्छ । २०१२/०१३ सालबाट केदार शर्मा ढकालका निबन्धहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा छापिएका पाइन्छन् । त्यसपछि देवीप्रसाद वनवासी, भेषराज शर्मा डा. शेषकान्त अर्याल, पीताम्बर शर्मा आदि निबन्धकारका निबन्धहरू प्रकाशित भएका छन् । यस विधामा प्युठानी निबन्धकारहरूको पनि उदय भएको छ । ती निबन्धकारहरूमा मोहनविक्रम सिंह, गोपीन्द्र पौडेल, डिल्लीराज आचार्य, भूपेन्द्र सुवेदी, गेहराज थापा, माधव पोखेल, भेषमान गिरी, शशिधर भण्डारी रहेका छन् । विभिन्न निबन्धकारहरूका फुटकर निबन्धहरू पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । यी माथिका उल्लेखित निबन्धकारहरूले निरन्तर रूपमा कलम चलाइरहेका छन् । जसले प्युठानी निबन्धकारितामा ठूलो योगदान पुगेको पाइन्छ ।

३.३.२ पत्रपत्रिकामा निबन्ध प्रकाशन

प्युठान जिल्ला र अन्यत्रबाट प्रकाशित पत्रपत्रिकाहरूमा प्युठानका निबन्धकारहरूले फुटकर निबन्धहरू प्रकाशित गरेका छन् । जसले जिल्लाको निबन्धकारितालाई अगाडि बढाउन सहयोग पुऱ्याएको छ । जसलाई निम्नअनुसार उल्लेख गरिएको छ ।

भीमसेन गिरी, **लोकसाहित्यको परिचय**, (सुमन, अङ्क ७, पूर्णाङ्क ११, २०६२ आश्विन) पृ. २, जमुना पोखरेल, **शैक्षिक समस्या, चुनौति र समाधान**, (ऐजन) पृ.५९, शिव पण्डित, **उच्च शिक्षाको विकासमा**, (ऐजन) पृ. ७३, विमला खनाल, **के अन्धविश्वास जति सबैको ठेकेदार महिला नै हुन् त ?** (पसिना, वर्ष १, अङ्क १, २०६८ कार्तिक) पृ.३७, गोविन्द आचार्य, **खाल्डोबाहिरको संसार**, (ऐजन) पृ.५, भेषमान गिरी, **साहित्य**, (सुमन, अङ्क ८, पूर्णाङ्क१२, २०६३ कार्तिक) पृ. २, भूपेन्द्रराज बैद्य, **सुन्दर विरोधीमा** (ऐजन) पृ. १०, शुशील पोखेल, **संविधान सभामा** (ऐजन) पृ.६ माधव पोखेल, **सञ्चारको महानता** (ऐजन) पृ.२९, नूतनचन्द्र सुवेदी, **मेरो मन** (ऐजन) पृ.४७, शशिधर भण्डारी, **साहित्य र कम्युनिष्ट**, (सुमन, अङ्क ९, पूर्णाङ्क १३, २०६४ कार्तिक) पृ. ११, श्याम थापा, **हात्ति आयो** (ऐजन) पृ.४८, कृष्णप्रसाद सुवेदी, **युद्ध**

र शान्ति (सुमन, अङ्क ११, पूर्णाङ्क १६, २०६७ कार्तिक) पृ. १८ १४. कमल पोखरेल, चिन्तन शक्ति (सुमन, अङ्क १२, पूर्णाङ्क १६, २०६४ कार्तिक) पृ. १६, शुरेस जि.एम., नेपाली भाषा र साहित्यका आन्दोलन, (ऐजन) पृ. २१, सरद विष्ट, डिग्री पासको मुचुल्का, (ऐजन) पृ. ३३, १७. डिल्लीराज शर्मा, जेण्डर र शिक्षा (स्वर्ण महोत्सव स्मारिका, २०६३, ज.मा.वि. बाग्दुला, प्युठान), धर्मराज पण्डित, पर्यटकीय जिल्ला प्युठान, ग्लोबल सहकार्य साप्ताहिक, काठमाडौं, वर्ष ४ अङ्क २१, २०६८, पृ. ४ ।

३.३.३ सङ्ग्रहका रूपमा निबन्ध प्रकाशन

प्युठान जिल्लाको निबन्ध क्षेत्रमा फुटकर निबन्धको अतिरिक्त सङ्ग्रहको रूपमा जिल्ला भित्र र बाहिर रहेर सङ्ग्रह प्रकाशन गर्ने प्रमुख निबन्धकारहरू देखिएका छन् । जसले जिल्लाको निबन्धकारिताको क्षेत्रमा ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ । जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

गोपीन्द्र पौडेलको कामरेडमा नाउँ दरिएन (२०५६), डिल्लीराज आचार्यको माननीय महात्म्य (२०५७), गेहराज थापाको समाजको पानी (२०६०), भूपेन्द्र सुवेदी विना भुटनको च्वाँड (२०६२) र भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू (२०६३), मोहनविक्रम सिंहको धरतीको पूर्व इतिहास (२०६४) आदि रहेका छन् ।

३.३.४ प्युठान जिल्लाका निबन्धकारको अवस्था

प्युठान जिल्लामा वि.सं. २००५ सालदेखि निबन्ध लेखन कार्य गर्दै आएको पाइए पनि वि.सं. २०५६ सालमा आएर निबन्ध सङ्ग्रहको रूपमा प्रकाशित हुने मौका पाएको देखिन्छ । त्यस पश्चात अन्य निबन्धकारहरूले पनि सङ्ग्रहका रूपले निबन्ध प्रकाशित गर्दै आएका छन् । त्यस्तै विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर निबन्धकारहरूले निबन्धको रूपमा आफ्ना रचनालाई पस्केको देखिन्छ । ती प्रमुख निबन्धकार र फुटकर निबन्धकारको स्थितिलाई हेर्दा जिल्लाको निबन्ध क्षेत्रमा ठूलो योगदान भएको पाइन्छ । ती प्रमुख निबन्धकारहरू गोपीन्द्र पौडेल, डिल्लीराज आचार्य, गेहराज थापा, भूपेन्द्र सुवेदी मोहनविक्रम सिंह आदि रहेका छन् । अन्य निबन्धकारहरूमा भीमसेन गिरी, जमुना पोखरेल, शिव पण्डित, विमला खनाल, गोविन्द आचार्य, भेषमान गिरी, भूपेन्द्रराज बैद्य, शुशील पोखरेल, माधव पोखरेल, नूतनचन्द्र सुवेदी, शशिधर भण्डारी, श्याम थापा, कृष्णप्रसाद सुवेदी, कमल पोखरेल,

शुरेस जि.एम., सरद विष्ट, डिग्री पासको मुचुल्का डिल्लीराज शर्मा, धर्मराज पण्डित आदि रहेका छन् ।

३.३.५ प्युठान जिल्लाका प्रमुख निबन्धकार र तिनका निबन्ध कृतिहरूको तालिका

क्र. सं.	निबन्धकार	सङ्ग्रह शीर्षक	प्रकाशन स्थान	प्रकाशक
१	गोपीन्द्र पौडेल	कामरेडमा नाउँ दरिएन (२०५६)	काठमाडौं	होतराज पौडेल
२	डिल्लीराज आचार्य	माननीय माहत्म्य (२०५७)	बाग्लुङ	लेखक स्वयम्
३	गेहराज थापा	समाजको पानी (२०६०)	प्युठान	लेखक स्वयम्
४	भुपेन्द्र सुवेदी	विना भुटनको च्वाँइ (२०६३), भुपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू (२०६५)	प्युठान	देवेन्द्र कुमार रिजाल र पुष्पेन्द्र सुवेदी
५	मोहन विक्रम सिंह	धरतीको पूर्व इतिहास (२०६४)	काठमाडौं	प्रगति पुस्तक सदन

३.३.६ प्युठान जिल्लाका फुटकर निबन्धकार र निबन्धहरूको तालिका

क्र. सं.	निबन्धकार	शीर्षक	पत्रिकाको नाम	वर्ष	अङ्क	पूर्णाङ्क	साल	प्रकाशन स्थान	प्रकाशक
१	भीमसेन गिरी	'लोकसाहित्यको परिचय'	सुमन	७	७	११	२०६२	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
२	जमुना पाखेल	शैक्षिक समस्या, चुनौति र समाधान	सुमन	७	७	११	२०६२	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
३	शिव पण्डित	उच्च शिक्षाको विकासमा	सुमन	७	७	११	२०६२	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
४	भेषमान गिरी	साहित्य	सुमन	८	८	१२	२०६३	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
५	भूपेन्द्रराज बैद्य	सुन्दर विरोधीमा	सुमन	८	८	१२	२०६३	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
६	शुशील पोखेल	संविधान सभामा	सुमन	८	८	१२	२०६३	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
७	माधव पोखेल	सञ्चारको महानता	सुमन	८	८	१२	२०६३	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
८	नूतनचन्द्र सुवेदी	मेरो मन	सुमन	८	८	१२	२०६३	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
९	डिल्लीराज शर्मा	जेण्डर र शिक्षा	स्वर्ण महोत्सव स्मारिका				२०६३	प्युठान	विद्यालय परिवार
१०	शशिधर भण्डारी	साहित्य र कम्युनिष्ट	सुमन	९	९	१३	२०६४	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
११	श्याम थापा	हाति आयो	सुमन	९	९	१३	२०६४	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
१२	कमल पोखेल	चिन्तन शक्ति	सुमन	१२	१२	१६	२०६४	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
१३	शुरेस जि.एम.	नेपाली भाषा र साहित्यका आन्दोलन	सुमन	१२	१२	१६	२०६४	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
१४	सरद विष्ट	डिग्री पासको मुचुल्का	सुमन	१२	१२	१६	२०६४	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
१५	कृष्णप्रसाद सुवेदी	युद्ध र शान्ति	सुमन	११	११	१६	२०६७	प्युठान	साहित्य परिषद् प्युठान
१६	विमला खनाल	के अन्धविश्वास जति सबैको ठेकेदार महिला नै हुन् त ?	पसिना	१	१	१	२०६८	प्युठान	प्रगतिशील लेखक सङ्घ
१७	गोविन्द आचार्य	खाल्डो बाहिरको संसार	पसिना	१	१	१	२०६८	प्युठान	प्रगतिशील लेखक सङ्घ
१८	धर्मराज पण्डित	पर्यटकीय जिल्ला प्युठान,	ग्लोबल सहकार्य साप्ताहिक	४	२१		२०६८	काठमाडौं	नेपाल सूचना तथा सञ्चार प्रा.लि

चौथौ परिच्छेद

प्युठानका प्रमुख निबन्धकारहरू र तिनका निबन्ध कृतिहरू

४.१ परिचय

प्रस्तुत परिच्छेदमा प्युठान जिल्लाका प्रमुख निबन्धकार र तिनका निबन्ध कृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ । जसमा परिचय, निबन्धकारहरूका रूपमा गोपीन्द्र पौडेल, विधातत्वका दृष्टिले 'कामरेडमा नाउँ दरिएन', डिल्लीराज आचार्यको 'माननीय महात्म्य', गेहराज थापाको 'समाजको पानी', भूपेन्द्र सुवेदीको 'विना भुटनको च्वाँई'/'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू', मोहनविक्रम सिंहको 'धरतीको पूर्व इतिहास' निबन्ध सङ्ग्रहहरूको विश्लेषण गरिएको छ । प्युठान जिल्लाका प्रमुख निबन्धकार र तिनका निबन्धकृतिहरूलाई विधातत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

जसमा गोपीन्द्र पौडेल (२०१४) को **कामरेडमा नाउँ दरिएन** (२०५६), डिल्लीराज आचार्य (२०१७) को **माननीय महात्म्य** (२०५७), गेहराज थापा (२००९) को **समाजको पानी** (२०६०), भूपेन्द्र सुवेदी **विना भुटनको च्वाँई** (२०६२) र **भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू** (२०६३), मोहनविक्रम सिंह (१९९२) को **धरतीको पूर्व इतिहास** (२०६४) आदि रहेका छन् ।

यी प्रकाशित निबन्धहरू बाहेक विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा थुप्रै निबन्धहरू प्रकाशित भएका छन् । निबन्ध विधामा कलम चलाउने अन्य निबन्धकारहरूमा माधव पोखेल, भेषमान गिरी, शुशिल पोखेल, शशिधर भण्डारी, भीमसेन गिरी, कमल पोखेल, भूपेन्द्रराज बैद्य, नारायण आचार्य, मोहन गिरी, रामकृष्ण शर्मा, बलबहादुर महतरा, शिव पण्डित, धर्मराज पण्डित आदि प्रमुख रहेका छन् ।

४.२ निबन्धकार गोपीन्द्र पौडेल

निबन्धकार गोपीन्द्र पौडेलको जन्म वि.सं. २०१४-११-०७ गते प्युठान जिल्लाको लुङ गा.वि.स. वडा नं. १ कसेरीमा भएको हो । बाबु इश्वरीप्रसाद पौडेल र आमा मीना पौडेलका ५ भाइ छोराहरूमध्ये साहिला छोराको रूपमा पौडेलको जन्म भएको थियो । उनको न्वारनको नाम गोकर्ण पौडेल हो । पौडेलले वि.सं. २०३२ सालमा एस.एल.सी. गंगा मा.वि. लुङ बाहने प्युठानबाट गरेका हुन । वि.सं. २०३६ सालमा आई ए र २०४३ सालमा

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस दाङ बाट वि.ए. गरेका पौडेलले २०४६ सालमा त्रि.वि.बाट एम.ए. प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेका थिए, भने २०६२ सालमा त्रि.वि.बाट नै विद्यावारिधि पूरा गरी उपाधी समेत हासिल गरेका छन् । निबन्धकार पौडेल प्रलेस, अखिल नेपाल सङ्घ, इच्छुक साँस्कृतिक प्रतिष्ठान, कलम आलोचना, प्रवर्तक आदि सङ्घसंस्था समेतमा आवद्ध छन् । आज पर्यन्त गोपीन्द्र पौडेल साहित्यिक क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्तित्व हुन् । उनले समालोचनाको साथसाथै निबन्ध सिर्जनाको क्षेत्रमा क्रियाशीलता देखाएका छन् । पौडेलको **कामरेडमा नाउँ दरिएन** (२०५६) निबन्धसङ्ग्रहको रूपमा देखापरेको कृति हो । यो सङ्ग्रहको अतिरिक्त उनको विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका थुप्रै निबन्धसङ्ग्रहरू देखा परेका छन् । साहित्य सिर्जनाको आरम्भिक समय २०३२ देखि २०४४ सम्म कविता एवम् नाटक लेखनमा रमाएको पाइन्छ भने २०४५ सा देखि निबन्ध र समालोचना मार्फत छापामा आउन लागेको देखिन्छ ।^{९१} पौडेल मुख्यतया वस्तुपरक निबन्धकार हुन् । उनले आफ्नो निबन्धमा व्यङ्ग्यलाई समेत विशेष स्थान दिएका छन् । अग्रगामी चेतनाको माध्यमले राष्ट्रियताको भाव वकालत गर्ने निबन्धकार पौडेलका रचनामा अन्धविश्वास, रूढीवादी संस्कार तथा समस्याग्रस्त समाजको चित्रण पाइन्छ । उनको विचार उनीद्वारा लिखित कामरेडमा नाउँ दरिएन निबन्धमा यसको पुष्टि भएको छ । उनको यस निबन्धमा :

“देश दुनियाको कुना काप्चाम आँखा तन्काउँदै जँहा जहाँ कर्के दृष्टि पर्छ, त्यहाँ त्यहाँ मलाई छेडछाड गर्न मन लाग्छ र घोचपेच गर्न मन लाग्छ । तर कर्के दृष्टि ठाँउमा पर्दैन कुन ठाँउमा मात्र पर्छ त्यसबेला पनि मन सन्तोष हुँदैन । त्यसैले ती कर्केहरू पर्ने ठाँउहरूलाई भुल्याउन मन लाग्छ, खुल्क्याउन मन लाग्छ । मलाई राकसको कुरूप संस्कृति होइन मान्छेको सुन्दर संस्कृति मन पर्छ । त्यसैले म बाकसी संस्कृतिलाई थिलथिलाउन चाहन्छु ।”^{९२}

ती कुराहरूलाई हेर्दा उनलाई कुशल एवम् प्रतिभा सम्पन्न निबन्धकारको रूपमा लिन सकिन्छ ।

गोपीन्द्र पौडेलबाट आधुनिक नेपाली निबन्ध यात्राको प्रगतीवादी निबन्ध लेखनलाई मुख्य प्रवृत्ति बनाएको पाइन्छ । उनले आफ्ना निबन्ध मार्फत समाजका विकृति विसङ्गतिप्रति तीव्र आक्रोश पोखेका छन् । पौडेल न्यायका पक्षमा उभिने, सत्य कुरालाई

^{९१} गोपीन्द्र पौडेल, **कामरेडमा नाउँ दरिएन**, (काठमाडौं: होतराज पोखेल, २०५६), पृ. ख ।

^{९२} ऐजन ।

निर्भिक रूपमा साथीहरू माभ राख्ने र विषयलाई कुशलतापूर्वक प्रस्तुत गर्ने व्यक्तिका रूपमा परिचित देखिन्छन् ।

४.२.१ विधातत्त्वका दृष्टिले 'कामरेडमा नाउँ दरिएन'

कामरेडमा नाउँ दरिएन गोपीन्द्र पौडेलको एक मात्र प्रकाशित निबन्धसङ्ग्रह हो । यो निबन्ध वि.सं. २०५६ सालमा प्रकाशित भएको थियो । यस निबन्धसङ्ग्रहमा तेह्रवटा निबन्ध सङ्कलित छन् । यो निबन्धसङ्ग्रहमा रहेको दोस्रो निबन्धको नामबाट राखिएको हो । **कामरेडमा नाउँ दरिएन** निबन्धलाई विधातत्त्वका आधारमा निम्नानुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

४.२.१.१ विषयवस्तु

हरेक विधामा जस्तै निबन्ध विधामा पनि विषयवस्तु महत्त्वपूर्ण तत्त्वको रूपमा आउँछ । प्रस्तुत निबन्ध विधाको लागि चाहिने अनिवार्य तत्त्व विषयवस्तुलाई पूर्णरूपमा आत्मसात गरी लेखिएको छ । निबन्धकार पौडेलले यस निबन्धसङ्ग्रहमा विविध विषयवस्तुलाई स्थान दिएका छन् । राजनीति, धार्मिक, सांस्कृतिक विषयवस्तुलाई प्रमुख आधार लिई निबन्ध सिर्जना गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रहमा तेह्रवटा निबन्ध शीर्षक रहेका छन् भने निबन्धसङ्ग्रहको शीर्षक नै दोस्रो निबन्धको नामबाट राखिएको छ । यसमा रहेका विभिन्न निबन्धले विविध विषयवस्तुलाई समेटेको पाइन्छ । विषयवस्तुका दृष्टिले **कामरेडमा नाउँ दरिएन** निबन्धमा राजनीति क्षेत्रमा देखापरेका विविध विकृति र विसङ्गतिलाई पस्केको पाइन्छ । यसमा घोप्लेबाजी, कामरेडमा नाउँ दरिएन, मुडभेड, वार्ताको निम्तो, टपरटुइया आयोग, आवश्यकता, पार्टीमाथि टेकेर कालापानी खोज्दा, मे ने पजेरो सर्खारको लौटा दिया, पजेरो रोग गरी नौवटा निबन्धहरू रहेका छन् । धार्मिक व्यङ्ग्य र विसङ्गति भएका निबन्धमा जय काठमाडौं माता, मुखियाको मौजामा बुद्धको सन्देश रहेका छन् भने सांस्कृतिक विकृति र विसङ्गति भएका निबन्धहरूमा कामरेड सरकारको दशै र मिलिनियड डे गरी दुईवटा रहेका छन् ।

विषयवस्तुका दृष्टिले माथि उल्लेखित राजनैतिक विकृति र विसङ्गति भएका निबन्धमध्ये **कामरेडमा नाउँ दरिएन** एक उत्कृष्ट राजनैतिक व्यङ्ग्य मिसिएको निबन्ध हो । यसमा राजनैतिक विषयलाई टपक्क टिपी हालको राजनीतिमा देखिएको विकृति र विसङ्गतिप्रति तीखो व्यङ्ग्य गरिएको छ । यसभित्र सक्कली र नक्कली कामरेडहरूका

क्रियाकलापहरूलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएको छ । यसमा आफ्ना गुरूको सुरु मै कामरेडमा नाउँ दरिएर पनि आफू अहिलेसम्म कामरेडमा दरिन नसकेको गुनासो पाइन्छ भने अर्कोतिर कामरेडहरूले छेपाराको रूपधारण गरी विगविगी मच्चाएको देखिन्छ ।^{९३} अनि हरेक क्षेत्रमा यिनै कात्तिके र चैते कामरेडको हाली मुहाली चल्ने गरेको, आफू सिद्धान्तनिष्ठ भएपनि कहिल्यै कामरेड हुन सकिएन भन्ने कुरालाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा उतारिएको छ ।^{९४} मुडभेड राजनीतिक विषयवस्तु अङ्गाली लेखिएको अर्को निबन्ध हो यस निबन्धमा राज्य आतङ्क र जनहत्या सम्मका पक्षलाई नै विषयहरू बनाई प्रजातन्त्र आउनु अगाडि बालियोले निर्धोलाई थिचोमिचो गर्ने प्रवृत्ति हावी थियो । तर प्रजातन्त्र पश्चात जनताले चलाएका हरेक खालका आन्दोलनहरूलाई दिनप्रतिदिन शिकार बनाएको प्रति तीव्र आक्रोश तथा व्यङ्ग्य गरिएको छ । अमन चयन र सुव्यवस्थाका सापना देखेका जनतालाई वनजङ्गल, धारा, पधेरा, गोठाला गर्ने गोठालाहरूलाई एवम् महिलालाई सिकार बनाएको देखिन्छ । यो मुडभेडबाट कोही बच्न नसकेको र शान्ति सुव्यवस्थाको नाममा भन दूराचार बढेको विषयवस्तुका रूपमा आएका छन् ।^{९५} पौडेलको **वार्ताको निम्तो** निबन्ध राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित छ । यसमा अन्तराष्ट्रिय स्तरमा पेरूको फुजीमोरूले वार्ताको नाटक रचेर त्यहाँका क्रान्तिकारीहरूलाई दबाएजस्तै नेपालका शासक वर्ग पनि माओवादी जनयुद्धलाई दबाउन उद्यत रहेको खास विषय प्रसङ्ग देखाइएको छ ।^{९६} पौडेलको 'आवश्यकता' नामक निबन्ध राजनैतिक विकृति विसङ्गतिलाई आफूले भोग्नु परेका तिता अनुभवका साथै समग्र युवाहरूको भोगविलासलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । यसमा राजनीतिक एवम् राष्ट्रिय सरोकारका विषयवस्तुलाई मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । निबन्धमा निबन्धकारले यसरी बोलेका छन् :

“आवश्यकताको खोजीमा भौतारिदा सिंहदरबार छिरेको । त्यहाँ भित्र मन्त्री पदको आवश्यकता सम्बन्धी विज्ञापन देखेर तीन छक पदै आफैले आफैलाई ला खा जागिर भन्दै आफ्नै मुखमा लोप्पा ख्वाएर फर्किए ।”^{९७}

^{९३} चूडाराज कार्की, साहित्यकार गोपीन्द्र पौडेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, (त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर, अप्रकाशित शोधपत्र, २०५६), पृ. ५९ ।

^{९४} ऐजन ।

^{९५} ऐजन, पृ. ६३ ।

^{९६} P]hg .

^{९७} गोपीन्द्र पौडेल, कामरेड नाउँ दरिएन, (काठमाडौं :होतराज पौडेल, २०५६), पृ. २९ ।

घटना नै मुख्य रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यस निबन्धमा राजनैतिक प्रशासनिक क्षेत्रमा बढेको कुसंस्कारको व्यङ्ग्यात्मक रूपमा आलोचना गरेको पाइन्छ । जनताको घर दैलोमा गएर यो गर्छु भन्दै भुट्टा आश्वासन दिएर चुनाव जितेर आउने तर सिंहदरबार छिरेपछि आफ्नै स्वार्थ अनुकूल राष्ट्रिय सम्पत्तिलाई बेचन पनि पछि नपरेको उदाङ्गो चरित्रलाई देखाइएको छ । प्रस्तुत निबन्धमा सानो मुलुकमा धेरै मन्त्री बनाउने कुप्रवृत्तिको घोर विरोध गरेको देखिन्छ । निबन्धमा कुसंस्कार कुप्रवृत्ति, स्वार्थी भावना जस्ता एवम् नातावाद अदिको अन्त्य हुनुपर्ने विचार व्यक्त भएको पाइन्छ ।⁹⁸ पौडेलको **पार्टीमाथि टेकेर कालापानी खोज्दा** निबन्ध राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो यसमा राजनैतिक धरातलमा देखिएका विकृति विसङ्गतिलाई तीखो व्यङ्ग्य गरी सुधारको अपेक्षा गरेका छन् । यसमा निबन्धकारले नेपालका माउं पार्टी रूखदेखि, तारा र हलोसम्म चाहारे पनि कालापानीका विषयमा यथार्थ बुझ्न खोज्दा वास्तविकता कतैबाट पनि थाहा पाउन नसकेको उल्लेख पाइन्छ ।⁹⁹ अन्तमा निबन्धकारले आफ्नै घैटामा विवेकरूपी घाम लगाउदै कालापानी खोज्नु भनेको आफ्नो माटो खोज्नु निष्कर्ष निकालेका छन् । पौडेलको **पजेरो रोग** अर्को राजनैतिक विषयवस्तुलाई टिपी राजनीतिमा देखापरेका विकृति विसङ्गतिलाई तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । यसमा निबन्धकार रोगले ग्रस्थ भएको र औषधी उपचारको लागि देशका जल्दा बल्दा डाक्टरकहाँ पुगेको र डाक्टरले औषधी सेवन नगरी आसनको बुढो बैद्य कहाँ पुगी रोगको बेलीविस्तार लगाउंदा थाहा भयो निबन्धकारलाई पजेरो रोग लागेको रहेछ तर आफू मास्टरी छाडी सांसद भइ राष्ट्रघाती कार्य गरेर पजेरो नछोडेन अठोट बैद्य समक्ष निबन्धकारले गरेको पाइन्छ । यसमा सांसदहरूको पजेरो मोहप्रति तीब्र व्यङ्ग्य गर्नु नै उद्देश्य रहेको छ । विलासी नेताहरूको उदाङ्गो चरित्रलाई तीब्र हास्य-व्यङ्ग्य सिर्जना गरी चोटिलो जवाफ दिएको पाइन्छ । देश र जनताप्रति सचेत भई आमूल परिवर्तनमा ध्यान केन्द्रित गर्न नेताहरूलाई आग्रह गरेको पाइन्छ । पौडेलको **टर्पडुइया आयोग** राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित व्यङ्ग्य चित्र प्रस्तुत गरिएको निबन्ध हो । यसमा जुनसुकै विरोधका कार्य गर्न धर्ना, जुलुस र अनसन बस्नु पर्ने अनि मन्त्रीको हातबाट घुस खाएर अनसन तोडिने कुसंस्कारप्रति तीखो व्यङ्ग्य गरिएको छ । सडकदेखि सदनसम्मका सानातिना घटनाहरूका लागि पनि आयोग गठन हुनुपर्ने तर नाममात्रको आयोगको औचित्य नहुने कुरा

⁹⁵ चूडाराज कार्की, पूर्ववत् पृ. ६३

⁹⁹ P]hg, ६६ .

उल्लेख गरेको पाइन्छ।^{१००} प्रस्तुत निबन्धमा यस्ता वितण्डा संस्कृतिको अध्ययन गरी देशमा सुसंस्कृतिको स्थापना गर्न जनता स्वयम्ले नै आमूल परिवर्तनको बाटोतिर लाग्नुपर्ने देखिन्छ। पौडेलको **मै ने पजेरो सर्खारको लौटा दिया** निबन्ध राजनैतिक विषयवस्तुमा नै लेखिएको अर्को निबन्ध हो। यसमा सांसदहरू पजेरो भोगी भएको संस्कृतिलाई विषयवस्तुका रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। निबन्धकारले हिजोसम्म सामान्य जनताको हैसियतमा रहेका र सांसद भएपछि विलासी जीवनयापन गर्न लालायित हुने प्रवृत्तिलाई तीखो व्यङ्ग्य वाण प्रहार गरेका छन्। जनताको काम छोडी पजेरो भोगी भएको, चुनावमा हारिन्छ भन्ने भयले पजेरो सर्खारलाई फर्काएको यथार्थ म मा पजेरो चुनावमा प्रयोग गरेको प्रसङ्गलाई उल्लेख गरी नेतालाई समयमै चिनी सचेत हुनुपर्ने भाव व्यक्त गरेको पाइन्छ। सांसद पद हात पार्न गरिने नेताको नाटकलाई बुझ्नुपर्ने कुरालाई निबन्धकारले यसरी व्यक्त गरेका छन्, “देश र जनताको आमूल परिवर्तनको लागि सुविधा भोगी हुनुभन्दा मितव्ययी हुनुपर्छ।”^{१०१} पौडेलको **घोल्लेबाजी** राजनैतिक विषयमा आधारित निबन्ध हो। यसमा पञ्चायतकालदेखि मौलाएको विकृति प्रजातन्त्रमा पनि मौलाएको देखाइएको छ। राजनीतिक नेताहरूले जनतालाई भुक्त्याएको, आफ्नो स्वार्थको लागि अमूल्य सम्पदा विदेशीलाई सुम्पन समेत नचुकेको धारणा प्रस्तुत गरिएको छ। यो घोल्लेबाजी चक्रव्युमा फसेपछि, यसको स्वाद पाइसकेपछि मानव मात्र त के देवता पनि उम्कन चाहदैनन् भन्ने दृष्टान्त यसमा पाइन्छ।

विषयवस्तुका दृष्टिले धार्मिक विकृति र विसङ्गति भएका निबन्धमा **जय काठमाडौँ माता र मुखिया** को मौजामा बुद्धको सन्देश’ गरी दुई निबन्ध पर्दछन्। **जय काठमाडौँ माता** निबन्धमा धार्मिक क्षेत्रमा देखापरेका विकृति र विसङ्गतिलाई केलाएर व्यङ्ग्य गरिएको छ। काठमाडौँको स्थानगत परिवेशलाई विशेष अवलम्बन गरी यो निबन्ध लेखिएको छ। काठमाडौँ आएपछि नेताहरू भ्रष्ट र कुकर्म गर्न पछि लागेको यसमा देखाइएको छ। उनीहरूले जनतालाई दिएको बचनलाई लत्याएर आफ्नो इमान्दारीताको पनि प्रवाह नगरी भ्रष्टाचार र कमिसनको खेलमा लागी गगनचुम्बी महलमा बसेको विचार निबन्धकारले यस निबन्धमा व्यक्त गरेका छन्। **मुखियाको मौजामा बुद्धको सन्देश** निबन्धमा राजनैतिक विषयवस्तुलाई आधार मानी लेखिएको एक शसक्त निबन्ध हो। प्रस्तुत निबन्धमा बुद्धको देशमा अशान्तिरूपी बुद्धको सन्देश फैलाउदै हिडिरहेको तथ्यलाई देखाई तीखो व्यङ्ग्य गरेका

^{१००} ऐजन, पृ. ६८।

^{१०१} गोपीन्द्र पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ६९।

छन् । प्रजातन्त्र पक्षधर नेतालाई पाखा लगाइ पञ्चायती व्यक्तिलाई काखी च्यापेको देख्दा मौजाको डिलमा बसेर टुलुटुलु हेर्नु सिवाय अरु केही गर्न नसक्ने अवस्था निबन्धमा देखिन्छ ।^{१०२}

विषयवस्तुका दृष्टिकोणले सांस्कृतिक विकृति र विसङ्गति भएका निबन्धमा 'कमरेड सर्खारको दशै' र मिलिनियड डे हुन । कमरेड सर्खारको दशै सांस्कृतिक विषयवस्तुलाई टिपी त्यसको विकृति र विसङ्गतिलाई व्यङ्ग्य गरी रचिएको एक उत्कृष्ट निबन्ध हो । यसमा प्रजातन्त्रको आगमन पश्चात् सरकार बनाउने र ढाल्ने चलखेल पार्टीहरूमा हुने गरेको विकृति उल्लेख छ । जसले जनतालाई भुट्टा आश्वासन दिने र सत्तामा बसी दशै नै मनाए सरी मोजमस्ती गर्ने कामरेडहरूको व्यवहारप्रति तीव्र व्यङ्ग्य गरिएको छ । यसमा मार्क्सवादीको खोल ओढी बहुदलीय जनवादको वकालत गर्ने कमरेडको चित्र उतारिएको छ । यस निबन्धमार्फत पौडेलले सत्तामा जानेहरूले जनचाहना अनुरूप काम गर्नुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै नेपाली नेताहरूले भारतीय नेताहरूलाई चाकरी गर्ने प्रथाको पनि उछितो प्रस्तुत निबन्धले काढेको छ ।^{१०३} निबन्धकारले केटाकेटी देखि वयस्कसम्म यो संस्कृतिले जकडिएको तथ्य उल्लेख गरेका छन् । आफ्नो मौलिक पहिचान जोगाई राख्न त्यस्ता भड्किला विकृति र विसङ्गतिको अन्त्य गरी आमूल परिवर्तनको सन्देश यस निबन्धमा दिन खोजिएको छ ।

प्रस्तुत 'कमरेडमा नाउँ दरिएन' निबन्धसङ्ग्रह विविध विषयवस्तुलाई रोजी ल्याइएको छ । जसले राजनैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक लागयत अन्य पक्षलाई समेटि समाजमा देखा परेका विकृति, विसङ्गतिलाई औल्याई त्यस्ता गलत तत्त्वलाई जर्दैदेखि उखेली फाल्नु पर्छ भन्ने भाव व्यङ्ग्यात्मक पाराले व्यक्त भएको छ । यसरी यो निबन्धसङ्ग्रह विषयवस्तुगत हिसावले अत्यन्त सबल देखिन्छ । निबन्धकार यस अर्थमा कुशल ठहरिन्छन् । वस्तुपरक निबन्धकारका रूपमा आफूलाई व्यङ्ग्यमार्फत सुन्दर समाजको काका कोर्न प्रगतिवादी निबन्धकारका रूपमा साथै चिरपरिचित गराएका छन् । विषयवस्तुका दृष्टिले प्रस्तुत सङ्ग्रहका निबन्धहरूका शीर्षक अत्यन्त सार्थक छन् । विषयवस्तुका दृष्टिले उनका निबन्धहरू अत्यन्त सरल छन् ।

^{१०२} चूडाराज कार्की, पूर्ववत्, पृ. ६५ ।

^{१०३} ऐजन, पृ. ६९ ।

वैयक्तिकता निबन्धविधाको लागि एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । यसमा प्रथम पुरुष प्रत्यक्ष रूपमा आएको हुन्छ । जसलाई आत्मपरकता पनि भनिन्छ । व्यक्ति प्रधान निबन्धलाई वैयक्तिक निबन्ध भनिन्छ । निबन्धकारले आफ्ना भावनाहरूलाई निजी स्वरूप दिएर वा जलप लगाएर निबन्ध रचना गर्दा वैयक्तिक निबन्धको सिर्जना हुन्छ । व्यक्तिगत निर्णयका आधारमा यथार्थलाई आफै निष्कर्षमा उभ्याएर आफ्नै अभिमत सिद्ध गर्न प्रयत्न गरेका हुन्छ ।^{१०४} व्यक्तिका अभिव्यक्ति निबन्धको प्राण हो । निबन्धकार गोपीन्द्र पौडेलले प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रह 'कामरेडमा नाउँ दरिएन' मा आफूले भोगेका, अनुभव गरेका, आफू जिएको जिन्दगी, आफ्नो आर्जित र निर्मित व्यक्तित्वको अभिव्यक्ति दिएको पाइन्छ । निबन्धकार पौडेल मूलतः वस्तुपरक निबन्धकारका रूपमा स्थापित छन्, तथापी प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रहमा रहेका (१३) तेह्रवटा निबन्ध मध्ये **कामरेडमा नाउँ दरिएन, आवश्यकता, बाताको निम्तो, मै ने पजेरो सरखारको लौटो दिया** चारवटा निबन्धहरू निजात्मक निबन्धमा लेखनको प्रयोग गरिएको छ ।^{१०५} उनले यी निबन्धहरूमा आफ्ना अनुभूतिहरूलाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी विद्यमान विकृति विसङ्गतिहरूलाई औल्याइ सुन्दर समाजको चित्रण गरिएको पाइन्छ । निबन्धकार पौडेलका वैयक्तिकता यत्रतत्र पाउन सकिन्छ । जसलाई छेडपेच गरी बडो मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरेको पाउन सकिन्छ । पौडेलका निबन्धमा प्रस्फुटन भएका वैयक्तिकताले निबन्धकारलाई उँचो राख्न सफल भएका छन् । जुन निबन्धतत्त्वका रूपमा सबल बनेको पाइन्छ । यसरी निबन्धहरू उत्कृष्ट बनेका छन् । उनका वैयक्तिक भाव अत्यन्त सरल रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

निबन्ध रचना गर्दा आवश्यक तत्त्वका रूपमा हार्दिकतालाई लिन सकिन्छ । निबन्धमा हृदय पक्षको ठूलो महत्त्व रहेको हुन्छ । निबन्धकार पौडेलका माथि उल्लेखित चारवटा निबन्ध बाहेक अन्य नौवटा निबन्धहरूमा हार्दिकता पाउन सकिन्छ । ती निबन्धहरूले वस्तु तथ्यको प्रस्तुती गरेको पाइन्छ । यसर्थ पौडेलका निबन्धसङ्ग्रह अर्न्तगत धेरैजसो हिस्सा वस्तुपरक निबन्धका रूपमा आएका छन् । यसैले पौडेल मूलतः वस्तुपरक निबन्धकारको कोटीमा उभिएको देख्न सकिन्छ । प्रस्तुत सङ्ग्रहको नौवटा निबन्धमा पौडेलले वस्तु तथ्यका आधारमा व्यङ्ग्य चित्र गरी वर्तमानमा देखापरेका विकृति र विसङ्गतिहरूलाई

^{१०४} राजेन्द्र सुबेदी, **सृजनात्मक लेखन : सिद्धान्त र विश्लेषण**, पूर्ववत्, पृ. ६५ ।

^{१०५} गोपीन्द्र पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ६, २६, २९, ५३ ।

सिर्जनाको कलमले नुनचुक लगाई सुन्दर समाजको खाका कोर्न घच्चचाएको छरपष्ट पाइन्छ । उनी एक कुशल वस्तुपरक निबन्धकार हुन् । उनका निबन्धमा हार्दिकता यत्रतत्र पाउन सकिन्छ ।

४.२.१.२ उद्देश्य

निबन्ध रचना गर्दा कुनैपनि उद्देश्यलाई आत्मसाथ राखी गरिएको हुन्छ । विना उद्देश्यको कुनैपनि रचना गरिदैन । यसैले हरेक विद्यामा उद्देश्य हुन्छन् । त्यस्तै निबन्ध विद्याको एक महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा उद्देश्यलाई लिइन्छ । लक्ष्य वा उद्देश्य विना जो कोही गन्तव्यमा पुग्न कठिन हुन्छ । निबन्धकार पौडेलको निबन्धसङ्ग्रह 'कामरेडमा नाउँ दरिएन' मा रहेका तेह्रवटा निबन्धमा शीर्षक बमोजिम बेग्ला-बेग्लै उद्देश्यहरू रहेको पाइन्छ । जसलाई निबन्धकारले राजनैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक क्षेत्रमा देखा परेका विविध खाले विकृत-विसङ्गतिहरूलाई व्यङ्ग्य रूपमा चित्रण गरी सुन्दर समाजको परिकल्पना गर्न भकभककाएको पाइन्छ । प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रहका निबन्धकारका उद्देश्यलाई राख्ने जर्मको यसरी गरिएको छ । **धोत्लेबाजी** निबन्धमा निबन्धकारले व्यक्तिगत स्वार्थलाई त्यागी जनताको हितमा लाग्न व्यङ्ग्य मार्फत व्यक्त गरेका छन् । यसमा राजनीतिक नेताहरूले जनतालाई भुक्काएको, आफ्नो स्वार्थको लागि राष्ट्रका अमुल्य सम्पदाहरू पनि विदेशीलाई सुम्पन समेत नचुकेको धारणा प्रस्तुत गरिएको छ ।^{१०६} यसरी नेताका विकृती रूपलाई देखाई सुन्दर राजनीति गर्न प्रेरणा दिएको पाइन्छ । **कामरेडमा नाउँ दरिएन** निबन्धले अहिलेको समयमा कामरेड शब्दको अपहेलना हुन गएको वास्तविकतालाई उद्देश्यको रूपमा उल्लेख गरेको छन् । जसले चैते र कात्तिके कामरेडहरूको हालीमुवाली बढ्न गएको तीतो सत्यलाई उजागार गरेको पाइन्छ । यिनै कात्तिके र चैते कामरेडले डाँडाँकाडाँ ढाक्नु भन्दा वास्तविक चिन्तन र सिद्धान्तलाई आत्मसाथ गरेर हिड्ने कामरेड धेरै भए पनि हुन्छ, भन्ने आशय निबन्धकारको पाइन्छ ।^{१०७} **जय काठमाडौँ माता !** निबन्धमा निबन्धकारले देशविदेशमा पवित्र स्थलको रूपमा कहलाएको भूमिमा आएर कमिसन र घूसखोरी कार्य गर्ने र आफू आरामदायी जीवनयापन गर्नेहरूप्रति तीखो व्यङ्ग्य गरिएको छ । निबन्धकारले कुरीति र कुसंस्कारको अन्त्य गरी चेतनाको अभिवृद्धि गर्न सकिएमा मात्र

^{१०६} चूडाराज कार्की, पूर्ववत्, पृ. ६८ ।

^{१०७} ऐजन, पृ. ६० ।

देशलाई अग्रगामी दिशातिर लान र आमूल परिवर्तन गर्न सकिने धारणा यसरी व्यक्त गरिएको छ, “तिमी कमिशनखोर, कामचोर, नाफा खोरकी काठमाडौं तिमी संसद, सांसद शकुनीकी काठमाडौं, तिमी भद्र, भ्रष्ट र भक्तकी काठमाडौं”^{१०८} **कामरेड सर्खारको दशै** निबन्धहरू निबन्धकारले प्रजातन्त्र पश्चात पार्टीहरूमा देखा परेको सत्तामुखी मोजमस्तीलाई चित्रण गरी सुधारको उद्देश्य राखिएको छ । मार्क्सवादको खोल ओढी सत्तामा बसी मोजमस्ती गर्ने र जनतालाई भुट्टा आश्वासन दिने कामरेडहरूले सत्तालाई दशैको रूपमा मनाएको व्यङ्ग्य गरी चित्रण गरेको पाइन्छ । यसमा पार्टीहरू जनतामुखि हुनु पर्ने र इमान्दार रूपले अगाडि बढ्नुपर्ने धारणा राखेको पाइन्छ । देश र जनताका लागि केही गर्छु भनेर आएपछि सोही अनुरूपको कार्य भएमा मात्र देश र जनताको हित एवम् आमूल परिवर्तन हुन सक्छ भन्ने भाव सम्प्रेषण यसमा भएको छ ।^{१०९} **मुडभेड !** निबन्धमा निबन्धकारले प्रजातन्त्रको आगमनपछि जनताले मीठा-मीठा सपना देखेका थिए, त्यसको ठीक विपरित वनपाखा, पधेरा, गोठाला गएका निर्दोष मानिसहरूलाई सरकारले **मुडभेड !** को नाममा हत्या गरी अन्याय गरेको प्रसङ्गलाई उल्लेख गरेको पाइन्छ । यसमा मुडभेड ! का नाममा सोभ्या निमुखा जनतालाई सिकार बनाइएकोले त्यसको विरुद्धमा आवज वा मुडभेडका निमित्त तम्तयार हुनुपर्ने धारणा प्रस्तुत गरिएको छ । राजनैतिक विकृति-विसङ्गतिलाई तीखो व्यङ्ग्य गरी सुन्दर चिजको अपेक्षा गरिएको छ । **वार्ताको निम्तो** निबन्धमा निबन्धकारले वार्ताको निहुमा सरकारले माओवादीलाई बोलाएको र षड्यन्त्र गरी नै योजना गरेको प्रसङ्गलाई उजागर गरिएको छ । यस्ता खाले षड्यन्त्रको तीव्र आलोचना गरिएको छ । यसरी क्रान्तिकारी शक्तिहरू भन सचेत हुने र अन्यायको विरुद्धमा उठ्ने आशय प्रस्तुत निबन्धमा पाइन्छ । यस निबन्धमा यस्तै कुप्रथाको भण्डाफोर गर्न सकेमा मात्रै देश र समाजमा आमूल परिवर्तन गर्न सकिने धारणा निबन्धकारको देखिन्छ ।^{११०} **आवश्यकता** निबन्धमा निबन्धकारले राजनीतिक, प्रशासनिक क्षेत्रमा बढेको कुसंस्कारको आलोचना गर्नु नै उद्देश्यको रूपमा राखेका छन् । यसमा निबन्धकारले आफूले भोग्नु परेका अनुभूति र समग्र युवाहरूले भोग्नु परेका कठिनाइहरूलाई व्यङ्ग्य रूपमा चित्रण गरेका छन् । चुनावमा जितेर सिंहदरवार छिरेपछि फेरिएको नेताको चरित्र र मन्त्री

^{१०८} गोपीन्द्र पौडेल, पूर्ववत्, पृ. १५ ।

^{१०९} चुडराज कार्की, पूर्ववत्, पृ. ७८ ।

^{११०} ऐजन, पृ. ६३ ।

भएपछि गरेका राष्ट्रघाती कार्यलाई देखाउनु निबन्धकारको आशय देखिन्छ । त्यस्ता नेताहरूलाई समय मै चिन्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेको पाइन्छ । ‘मुखियाको मौजामा बुद्धको सन्देश’ नामक निबन्धमा पौडेलले अशान्ति र हिंसा फैलाउने मुखियाहरू बस्ती-बस्तीमा बुद्धको सन्देश बोकेर हिडी आफ्नो हालीमुवाली देखाएकोप्रति तीव्र व्यङ्ग्य र आलोचना गर्नु नै यसको उद्देश्य रहेको छ । त्यस्ता मुखियाहरू बुद्धको खोल ओढी सन्देश बाड्दै हिड्छन्, तिनीहरूका विरुद्ध विद्रोह गर्न सकेमात्र देशमा आमूल परिवर्तन हुन सक्छ भन्ने विचार निबन्धकारको छ ।^{१११} **पार्टी माथि टेकेर कालापानी खोज्दा** निबन्धमा निबन्धकारले आफ्नो देशको माटो खोज्ने जनतालाई अधिकार हुनुपर्छ भन्ने उद्देश्य राखिएको छ । यसमा कालापानीको विशेष खोजी नीति गर्ने कार्य भएको छ ।^{११२} राष्ट्रिय स्वाभिमान र सम्पदामा अरूको बलमिचाइ हेर्न नसकिने र त्यसका विरुद्ध जुर्मुराउनु पर्ने विचार यस निबन्धमा पाइन्छ । **पजेरो रोग** निबन्धमा निबन्धकारले जनताको नेतालाई चुनावमा जिताएर सत्तामा पुऱ्याएको तर त्यसको ठीक विपरीत नेताहरू जनता र देशको लागि जिम्मेवार नभई पजेरोमुख भएको तीव्र व्यङ्ग्य चित्रण देखिन्छ । त्यस्ता नेतालाई समय मै चिनी सजकता अपनाउनु पर्ने सन्देश दिइएको छ । सांसदहरूको पजेरोमुख संस्कृतिलाई उजागार गर्नु यस निबन्धको केन्द्रीय विषय वस्तु रहेको देखिन्छ ।^{११३} आ-आफ्नो पेशा तथ्य सेवाप्रति इमान्दार भई अगाडि बढ्न सके आमूल परिवर्तन गर्न सकिन्छ भन्ने आशय प्रस्तुत निबन्धमा उल्लेख गरिएको छ । **टर्पटुइयाँ आयोग** निबन्धमा भारा टार्ने आयोगको कुनै काम नभएको त्यसले केही गर्न नसक्ने कुरा व्यङ्ग्य वाण प्रहार गरी प्रस्तुत गरिएको छ । यस्ता खालका आयोगलाई समय मै विदा दिनुपर्ने आशय व्यक्त गरिएको छ ।

मै ने पजेरो सर्खारको लौटा दिया निबन्धमा निबन्धकारले जनताले चुनाव जिताएर सत्तामा पठाएका नेताहरू पजेरोमुख भएको र जनताको कुनैपनि काम नगर्ने मानसिकताबाट ग्रस्थ भएको र अन्त्यमा चुनाव हारिन्छ भन्ने भयले पजेरो सरकारलाई फिर्ता गरेको नाटकियतालाई तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरी बेलामा त्यस्तालाई पाखा लगाउनु पर्ने विचार प्रस्तुत गरिएको छ । जनता र देशप्रति गैर जिम्मेवार नेताको चरित्रको उद्घाटन

^{१११} ऐजन, पृ. ६५ ।

^{११२} ऐजन, पृ. ६६ ।

^{११३} ऐजन, पृ. ६७ ।

प्रस्तुत निबन्धमा गरिएको छ । पौडेलले नेतालाई देश र जनताप्रति जिम्मेवार बन्न आग्रह राखेको पाइन्छ । देश र जनताको आमूल परिवर्तनको लागि सुविधा भोगी हुनुभन्दा मितव्ययी हुनुपर्ने धारणा निबन्धकारको रहेको छ ।^{११४} **मिलिनियम डे** निबन्धमा निबन्धकार पौडेल पाश्चात्य संस्कृतिको सिको बढ्दै गएकोप्रति तीव्र व्यङ्ग्य गरी चिन्ता व्यक्त गरी त्यस्ता संस्कृतिलाई भित्राउन नहुने भाव व्यक्त गरेका गरेका छन् । निबन्धकार पौडेलले नेताहरूमा अन्य देशको चाकडी गर्ने प्रवृत्तिलाई पनि औल्याएका छन् । निबन्धको मुख्य उद्देश्य भन्नु नै पाश्चात्य संस्कृति र विदेशी नेतालाई गरिने चाकडीप्रति आलोचना र व्यङ्ग्य प्रहार गर्नु रहेको छ ।^{११५}

निबन्धकार पौडेलले प्रस्तुत सङ्ग्रहमा विविध विषयवस्तुलाई समेटि विविध उद्देश्य राखेको पाइन्छ । पौडेलका निबन्धहरू उद्देश्यका तवरणले निकै कुशल देखिन्छन् । उनका निबन्धले व्यङ्ग्य चित्रण गरी उद्देश्य प्राप्तिका लागि गहन भूमिका खेलेको पाइन्छ । उनका निबन्धहरू उद्देश्य तत्वका हिसाबले सफल बन्न पुगेका छन् ।

४.२.१.३ भाषाशैली

साहित्यका हरेक विद्यामा भाषाशैलीलाई एक सशक्त तत्वका रूपमा लिइन्छ । निबन्ध विद्याका लागि आवश्यक पर्ने भाषाशैली एक तत्वका रूपमा लिइन्छ । भाषाशैली विना निबन्धको कल्पना पनि गर्न सकिदैन । निबन्धकार पौडेलको निबन्धसङ्ग्रह 'कामरेडमा नाउँ दरिएन' लाई भाषाशैलीका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रहमा पौडेलले सरल एवम् गद्य भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् । समग्र रूपमा यस निबन्धसङ्ग्रहहरूमा प्रस्तुत भाषाशैलीलाई देखाउने जमर्को गरीएको छ । यसमा निबन्धकारले मिठासपूर्ण, रोचक र कौतुहलपूर्ण भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् । भाषा भनेको लेखकको विचारलाई प्रस्तुत गर्न माध्यमका रूपमा र शैली भनेको त्यसलाई व्यक्त गर्ने तरिका हो । यसर्थ पौडेलले गद्य नेपाली भाषालाई व्यङ्ग्य शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् उखान टुक्काको प्रशस्त प्रयोग गरेका छन् । जसले यस सङ्ग्रहलाई रोचक बनाएको छ । जस्तै :- 'घिउ खान्या छोरो च्याउ खाने, खान्या छोरो घिउ खाने,' 'मनले तात्छ मुढो बन्चरो ताक्छ घुँडो', 'कामरेडमा नाउँ दरिएन' निबन्धमा देख्न सकिन्छ । त्यसैगरी 'के खोज्छस्

^{११४} ऐजन, पृ. ६९ ।

^{११५} ऐजन, पृ. ७१ ।

काना आँखो’, ‘आवश्यकता’ निबन्धमा देखिन्छ। त्यस्तै ‘भाइ फूटे गवार लुटे’ उखान टुक्का ‘मुखियाको मौजामा बुद्धको सन्देश’ निबन्धमा उल्लेख छ। ‘मिलिनियम डे’ मा ‘जो पर्ला सो टर्ला’ उखान टुक्काको प्रयोग गरिएको छ। यसरी उखान टुक्काहरू यत्रतत्र देख्न सकिन्छ। भर्ना नेपाली शब्दहरूको प्रयोग, तत्सम-तत्भव शब्दको प्रयोग, हिन्दी शब्दको प्रयोग, जस्तै :- साला, यार, मै ने सर्खारको पजेरो लौटा दिया आदि। यसैगरी अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग जस्तै :- वरजिनल, डुब्लिकेट आदि। छोटो-छोटो वाक्य, कतै लामा-लामा वाक्यको प्रयोग गरिएको छ। प्रश्नवाचक वाक्यको प्रयोग जस्तै : “यो कामरेडी योग्यताको जाँच पडताल गर्ने कुनै कानुन होला कि ?, मिलिनियम डे मनाउन कहाँ जाने ?”^{११६} आदि। त्यसैगरी आश्चर्यजनक चिन्हको प्रयोग गरी नारा पनि उल्लेख गरिएको छ। जस्तै :- “कालापानी, हाम्रो हो !, टनकपुर हाम्रो हो !, महाकाली हाम्रो हो !, राष्ट्रघाती-मुर्दावाद !”^{११७} आदि। यसैगरी प्रस्तुत सङ्ग्रहमा व्यङ्ग्य-व्यङ्ग्यको प्रयोग गरी तीखो छेडपेच गरिएको छ। बाङ्गो तरिकाले मनमा चसक्क विभने गरी व्यङ्ग्य भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ। जस्तै : ‘आफु परियो भदौरे कामरेड, जमाना परे चैते कामरेडका, त्यसैले पनि दूरी बढ्नु त्यति अनौठो लागेन’ “घरमा खाने खर्च सिदिएको छ, उक्त छोराले ‘मिलन डे’ मनाउने भन्छ” आदि व्यङ्ग्य शैलीको प्रयोग निबन्धसङ्ग्रहका निबन्धमा छयाच्छयाप्ती पाउन सकिन्छ। भाषाशैलीको उत्कृष्ट शैली नमुनाको रूपमा यो निबन्धसङ्ग्रहलाई लिन सकिन्छ। यसैले यो सङ्ग्रहमा उत्कृष्ट भाषाशैली पाइन्छ।

४.३ निबन्धकार डिल्लीराज आचार्य

डिल्लीराज आचार्य वि. सं. २०१७ साउन १० गते दाङ्गवाड -७ धत्वोट, प्युठानमा पिता लोकमणी आचार्य र माता डोमादेवी आचार्यको कोखबाट जन्मिएका हुन्। उनले एम. ए., वि, एल, वि.एड सम्मको अध्ययन त्रि.वि. कीर्तिपुर काठमाडौँबाट पूरा गरी पुनरावेदन अदालत पोखरामा न्यायाधिस पेशामा हाल संलग्न छन्। उनले नेपाली साहित्यको मूलतः निबन्ध विधामा कलम चलाउने कार्य गरेका छन्। उनको व्यङ्ग्यप्रधान निबन्धसङ्ग्रहको रूपमा ‘माननीय महात्म्य’ (२०५७) प्रकाशित भएको छ। यसमा १८ वटा निबन्धहरू प्रकाशित छन्। जसले व्यङ्ग्यात्मक रूपमा राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक विविध

^{११६} गोपीन्द्र पौडेल, पूर्ववत्, पृ. १०, ५८।

^{११७} ऐजन, पृ. ४०।

क्षेत्रमा देखापरेका विकृति विसङ्गतिप्रति तीव्र आक्रोश व्यक्त गरी प्रगतीशील धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । आचार्य कानुनका विद्यार्थी भएकोले पनि कानुन सम्बन्धि कृतिहरू प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त (२०४९) ,जनसङ्ख्या कानुन (२०५१), कानुनको शासन: सिद्धान्त र व्यवहार (२०५७), माननीय महात्म्य (२०५७), हास्यव्यङ्ग्रह, सङ्कटकाल र सङ्कटकालीन अभिव्यक्तिहरू (२०५९), भुपरिवेष्ठित देखि समुद्रवेष्ठितसम्म (नियात्रा), (२०६२), विधुतीय सरकार र विधुतीय व्यायलय (सहलेखन), (२०६३), थितिका अनुरागहरू (२०६८) प्रकाशित छन् । आचार्यको 'माननीय महात्म्य' हास्यव्यङ्ग्य विबन्धसङ्ग्रहमार्फत व्यङ्ग्य विधामा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको भन्दै राप्ती साहित्य परिषद् दाङबाट 'प्रधाकुल स्मृति' हास्यव्यङ्ग्य पुरस्कार २०६८ ले सम्मानित भएका छन् । यसरी आचार्यले आफ्नो खुबीलाई हामीसामू देखाएका छन् । जुन अत्यन्त मूल्यवान सावित भएको पाइन्छ, राष्ट्रका लागि र हाम्रा लागि मूलतः हास्यव्यङ्ग्य प्रधान निबन्धलेखन क्षेत्रमा कलम चलाउने आचार्यले नेपाली निबन्धलाई अगाडि बढाउने काम गरेका छन् ।

४.३.१ विधातत्त्वका दृष्टिले 'माननीय महात्म्य'

डिल्लीराज आचार्यको निबन्धसङ्ग्रह 'माननीय महात्म्य '(२०५७) हास्यव्यङ्ग्यमूलक १८ वटा निबन्धहरूले भरिपूर्ण भएको सङ्ग्रह हो । प्रस्तुत सङ्ग्रहमा सङ्कलित १८ औं निबन्धको रूपमा रचित 'माननीय महात्म्यको ' नामबाट यस निबन्धसङ्ग्रहको नामाकरण गरिएको छ । प्रस्तुत निबन्ध सङ्ग्रह १ देखि ९९ पृष्ठसम्म फैलिएको छ । यस निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्कलित रचनाहरूले हास्यव्यङ्ग्य शैलीमा सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, धार्मिक, आदि विविधक्षेत्रका देखापरेका विकृति, विसङ्गतिप्रति तीखो व्यङ्ग्य तीर हानी प्रगतिवादी चिन्तनलाई अग्रता दिएका छन् । प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रहलाई विधातत्त्वका आधारमा यसरी विश्लेषण गरिएको छ ।

४.३.१.१ विषयवस्तु

हरेक विधामा जस्तै निबन्धविधाको एक महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा विषयवस्तुलाई लिइन्छ । विषयवस्तु विना कुनैपनि विधाको कल्पना गर्न सकिदैन । अतयवः विषयवस्तु निबन्ध विधाको लागि चाहिने एक आवश्यक तत्त्वका रूपमा आउँछ । निबन्धकार डिल्लीराज आचार्यले 'माननीय महात्म्य' निबन्धसङ्ग्रहमा राजनैतिक, धार्मिक, आर्थिक,

शिक्षा, राष्ट्रियता, सामाजिक लगायत विषयवस्तुलाई समेटि हामीसामू (पाठकसामू) ल्याएका छन् । प्रस्तुत सङ्ग्रहका निबन्धहरूले माथि उल्लेखित विषयवस्तुमा रही विद्यमान समस्याहरूप्रति, विकृति विसङ्गतिप्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । जसले समुन्नत समाजको अपेक्षा राखेको पाइन्छ ।

निबन्धकार आचार्यको प्रस्तुत सङ्ग्रहमा रहेका १८ वटा निबन्धहरूमध्ये ७ वटा निबन्धहरू राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित छन् । ती निबन्धहरूमा निर्वाचन माननीयको खानेदाउ घेरावाल टोपीको भाउ, वन्दुके कामरेड र वाकसे कामरेड पार्टीमय देश, माननीय महात्म्य, संयुक्त वाममोर्चा र सम्माननीयजूका माननीय समस्या छन् । आर्थिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्धहरू ५ वटा रहेका छन् । ती यसप्रकार छन् भन्सार संसार प्रभु ! घूस हैन, घाँस खाएको हुँ, हेरिक्वयोस् जदौ ! ख्यामित ऋणमाफी पाउँ, घूसको आत्मवृत्तान्त र अथः माननीय सम्पती विवरण छन् । शारीरिक अङ्गसम्बन्धी निबन्ध रहेको छ । जसको नाम 'दाही' हो । त्यस्तैगरी शैक्षिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित निबन्ध रहेको छ, जुन 'एस. एल.सी' हो । धार्मिक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित निबन्ध रहेको छ, जुन पशुपति र चन्दन हो । राष्ट्रियतासँग विषयवस्तु भएको निबन्ध (१) सगरमाथा होचिदै छ रहेको छ । विविध (राजनैतिक धार्मिक, सामाजिक आदि) विषयवस्तुसँग सम्बन्धित निबन्धहरू २ वटा रहेका छन् । ती हुन्: परिवर्तन, धोका-धोका कट्टी छन् ।

माथि उल्लेखित राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित ७ वटा निबन्धहरूले राजनैतिक वृत्तमा देखिएका विकृति- विसङ्गतिहरूप्रति व्यङ्ग्य ज्यादा र हास्य कम गरी तीखो प्रहार गरेका छन् र त्यसमाथि सुधारको अपेक्षा राखेका छन् । उनको निर्वाचन राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा निर्वाचनाको बेला पैसा फ्याकेर किन्ने प्रवृत्ति, देशलाई विदेशीका सामू घुडा टिकाउने संसदको संख्यामा अत्याधिक बृद्धि धाँधली पूर्ण निर्वाचन कतै स्थगित जस्ता विकृत पक्षहरूमाथि व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । यसै प्रसङ्गमा निबन्धकारले निर्वाचनलाई यसरी व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् :

“कोही भन्छन् निर्वाचन धोखा हो, हैन निर्वाचन त धनको पोका हो । राष्ट्रलाई विदेशीका अगाडि टोपी थाप्न सुहाउँछ । व्यापारीलाई नेताको छेउछाउमा पुऱ्याउँछ । निर्वाचनको अगाडि आम थपिएपछि निर्वाचित हुन् चाहनेहरूको लामले भन रमाइलो बनाउँछ । सक्कली नक्कली सबैखाले भोट तानेर, भोट

नदिने भन्ने जातिलाई नोटका बिटाले हानेर, जे जसरी भएपनि जानेहरूले एउटा बुद्धि भने पुऱ्याउनु पर्ने हो ।”^{११८}

त्यसैगरी आचार्यको राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध ‘माननीयको खाने दाउ र घेरावाल टोपीको भाउ’ हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले निर्दलीय भूतपूर्व माननीय सांसद’, जिल्ला न्यायधिस, डिठ्ठा, विचारी, अड्डा अदालतका माननीय भएको कुराप्रति ध्यान दिई एक जनाले “माननीयहरूको सुविधा बढ्यो” भन्ने शीर्षकको अखवार पढ्छ , जसमा उनीहरूको फोन, आवास, तलब, गाडी, पेन्सन, सबै सुविधा पाउने कुरा उल्लेख गरेको पाउँछ । जसका कारण उसलाई रिस उठ्छ । उसले ती माननीयलाई समात्दै लाग्छ । त्यसैगरी उसले पसलेकोमा आफ्नो टोपी फाँटेकोले टोपी हेर्छ यद्यपी ऊसँग पैसा नभएपनि । त्यही बेला कालाकोट धारी दुई जना आइ त्यही टोपी तानेर लान्छन् र अर्कोले सम्पूर्ण सुविधा बढेको खबर पाएपछि त्यो टोपी उसैलाई थमाएर हिड्छन् । यसरी आचार्यले समसामायिक विषयलाई उठान गरी माननीय भनाउंदाको सुविधा बढेर सर्वसाधारणलाई परेको मर्काप्रति कथात्मक शैलीमा व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । यसरी उसलाई (ग्राहक) टोपी फेर्ने भन्दा पनि तलब सुविधा बढ्ने माननीयहरूको अनुहार बिर्सन गाह्रो भयो ।”^{११९} त्यसैगरी राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित अर्को निबन्ध ‘बन्दुके कमरेड र बाकसे कमरेड’ हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले ‘बन्दुके र वाकसे’ कमरेडका चरित्रहरूलाई हास्यव्यङ्ग्य शैलीमा व्यङ्ग्यचित्र गरेका छन् । त्यस्ता कमरेडहरूको प्रवृत्तिले फसाद परेको र विगबिगी मच्चाएको कुरा व्यक्त गरेका छन् । यसै प्रसङ्गमा आचार्यले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

“बाकसे कमरेडहरू जहाँ पनि भेटिन्छन् - हट्टिमा, भट्टिमा र छोट्टिमा । यसको विपरित बन्दुके कमरेडहरू लुसुलुसु हिड्ने घुसुघुसु घुसने एकान्तमा डुक्रने, सिद्धान्त छाट्दा उफ्रने दुब्ला, मैला, पछाडि बोकेका थैला, नाम हुन्छ, जात हुँदैन, घर हुँदैन ।”^{१२०}

यसरी कमरेडका चरित्रलाई व्यङ्ग्य गरेका छन् । ‘पार्टीमय देश’ अर्को राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले २०१७ सालपछि देशमा

^{११८} डिल्लीराज आचार्य, माननीय महात्म्य, (काठमाडौं : लेखक स्वयम्) ।

^{११९} ऐजन, पृ. २७ ।

^{१२०} ऐजन, पृ. ४० ।

रा.प्र.पा. (पंच) कांग्रेस एमाले, माले मसाल जनामोर्चा माओवादी आदि इत्यादि पार्टी-पार्टी जन्मेको र ती पार्टीले केही लछारोपात लगाउन नसकेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । च्याउ उम्रे भै उम्रेका पार्टीहरूले देशलाई अधोगतितिर धकेलिरहेको बताएका छन् । सबै पार्टीले विभिन्न जातीयता, क्षेत्रीयता, आदिको नारा लिएर एक आपसमा मारामारको स्थिति पैदा गराइरहेकोप्रति चिन्ता पैदा गरेका छन् । जहाँकही पार्टीका कुरा मात्र भइरहेको देखेर वाक्क दिक्क मान्दै नेपाली जनता नै आजाद भएको कुरा उल्लेख यसरी व्यक्त गरेका छन् । निबन्धकारले, “पार्टीमय अवस्था देखेर ऊ भोट हाल्न हैन चोट फाल्न चाहन्छ । जता हेयो उतै पार्टीमय-पार्टीमय वातावरणले उसलाई पोल्छ ।”^{१२१} निबन्धकारले पार्टीमय देशको हालत देखेर फेरि त्यही पचयात नै ठीक थियो भनेर नाराहरू धन्कन्छन्, र फेरि चैत्र २८ गते बोल्छ भन्ने संकेत दिँदै नेता र पार्टीलाई खबरदारी समेत दिने काम गरेका छन् । ‘माननीय महात्म्य’ निबन्धकार आचार्यको प्रतिनिधि निबन्ध हो । मूलतः राजनैतिक वृत्तमा देखापरेका माननीयहरूप्रति तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरी घोर भर्त्सना समेत गरेका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा समसामयिक विषयवस्तुलाई उठान गरी माननीय जहाँकही देखिने जे पनि गर्न पछि नपर्ने जस्तो श्रीमती सुत्केरी हुने श्रीमतीको खर्च लिने, कोही तस्कर, कोही योग्यता नपुगेका, कोही टनकपुरे, कोही सनकपुरे आदि इत्यादि प्रवृत्तिका मात्र नियतको यहाँ खैरो खन्ने काम गरिएको छ । यही प्रसङ्गमा आचार्यले गतिलो जवाफ दिएका छन् माननीय भनाउँदालाई - “भारुसँग नेपाली नोटमात्र हैन् नेपाली माटो नै साटी दिने, दाही फाल्ने कैची भित्रयाउदै नेपाली नम्सा नै काटीदिने”^{१२२} माथिको वाक्यबाट आचार्यको हास्यव्यङ्ग्यको खुबी झल्कन्छ भने अर्कोतिर माननीयको निच कार्यलाई उद्घाटन गरेको छ । निबन्धकारले माननीयका रूपलाई चित्रित गर्दै यसो भनेका छन् :

“माननीय पनि थरीथरीका मनोनित निर्वाचित जन्मसिद्ध, अङ्गिकृत, निर्दलीय, बहुदलीय, सिगाने, च्याले सबै माननीय, हरूवा, चरूवा, सरूवा मात्र हैन, मरूवा माननीय ! घतेरीका, आङ् नै सिरिङ् भएर आयो ।”^{१२३}

१२१ ऐजन, पृ. ५५ ।

१२२ ऐजन, पृ. ७१ ।

१२३ ऐजन, पृ. ७२ ।

निबन्धकार आचार्यले माननीय जस्तो माननीय भएमात्र देश र जनताले मुक्ति पाउने थियो भन्दै त्यस्ता माननीयको विकृति विसङ्गतिप्रति तीव्र हास्यव्यङ्ग्य सिर्जना गरी असल माननीय र असल माननीयको काम गर्नुपर्ने/हुनुपर्ने कुरा प्रस्तुत निबन्धको आशय रहेको छ । आचार्यले कुप्रवित्तिका मननीयको उछितो काढ्दै ती माननीयलाई समयमै तह लगाउनुपर्ने धारणा समेत व्यक्त गरेका छन्, प्रस्तुत निबन्धमार्फत । ‘संयुक्त वाममोर्चा नीति’ अर्को राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकार आचार्यले शिक्षक सङ्गठनको चुनावको बेला ठोस वा बजेट बाडफाडको बेला होस् वा अन्य कुनैपनि राजनैतिक गतिविधिको बेला होस् नेपालमा रहेका वामपन्थीहरू एकजुट हुनुपर्छ भनी विभिन्न खालका मिटिङका मिटिङहरू गर्ने तर व्यवहारमा कहिल्यै पनि नमिल्ने र एक आपसमा आरोप पत्यारोप लगाउने मूल प्रवृत्तिमाथि व्यङ्ग्य शैलीमा “यही नै हो नेपालमा संयुक्त वाममोर्चाको खाँटी नीतिको प्रयोग”^{१२४} भनी टिप्पणी गरेका छन् । यही फुटको कारण उनीहरू कहिल्यै अगाडि बढ्न नसकेको कुरा गर्नु नै यस निबन्धको आशय रहेको छ । ‘सम्माननीयज्यूका माननीय समस्याहरू’ नामक निबन्ध एक अर्को राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा देशमा प्रजातन्त्र प्राप्त पश्चात जनतालाई मिठा-मिठा सपना बाँडेका थिए तर ती नेताहरू नै आफ्नो सत्ता मोहमा डुबी सम्पूर्ण कुरा बिर्सेकोप्रति चिन्ता व्यक्त गरिएको छ । सबै सम्माननीय माननीय हुन मात्र खोजेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । आचार्यले कांग्रेसका ठूला नेता (गमेशमान, गिरिजाप्रसाद, कृष्णप्रसाद) हरूको नाम लिदै तिनीहरू नै आफ्नो स्वार्थमा लागि आफ्नै समस्या समाधान गर्न तर्फ लगेको देश र जनताको लागि केही ध्यान नदिएको कुरा उल्लेख गर्दै माओवादी बढेको कुरा समेत यसरी व्यक्त गरेका छन् :

“प्रजातन्त्र भन्नु आधा पेट पनि हो, नाङ्गो आङ् पनि हो, लथालिङ्गे काम पनि हो, नाम मात्र हैन वदनाम पनि हो, एउटै व्यक्ति दुवै ठाउँमा नबसी शान्ति सुरक्षा कायम भएन माओवादीहरू बढे देश जनताहरू समक्ष गरेका वाचाहरूको जवाफ म हटेपछि पनि नेपाली जनतालाई दिनैपर्छ ।”^{१२५}

^{१२४} ऐजन, पृ. ८२ ।

^{१२५} ऐजन, पृ. ९३ ।

निबन्धकार आचार्यले प्रजातन्त्र पश्चात देश र जनताले कुनै प्रकारको राहत नपाएको र माननीयहरू आफ्नै सत्ता लुछ्याचुडीमा लिप्त रहेको कुरा उजागर गरेका छन् ।

माथि उल्लेखित आर्थिक विकृति -विसङ्गतिप्रति लक्षित गरिएका निबन्धकार ५ वटा रहेका छन् । जसले आर्थिक क्षेत्रमा देखिएका विषयवस्तुलाई उठान गरी आर्थिक अनियमिताप्रति चिरफार गर्ने काम निबन्धकारले गरेका छन् । आचार्यले ती विकृति विसङ्गतिमाथि तीखो हास्य व्यङ्ग्य गरी सुधारको अपेक्षा राखेका छन् 'भन्सार-संसार' एक आर्थिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । यसमा भन्सारमा हुने आर्थिक अनियमितता वा घूसपैठलाई मुख्य रूपमा लिइएको छ । प्रस्तुत निबन्धमा कर्मचारीले भन्सारमा गर्ने घूसपैठको चर्चा गर्दै इमान्दार नागरिकलाई स्याल जस्तै लुचेमुन्धे लगाएर बाबुको अपुताली कोर्न पूर्व -पश्चिम लाग्नुपर्ने बाहेक उपाय केही छैन भन्दै घूस्याहा कर्मचारीको हालीमुहाली रहेको प्रति तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार यसरी गरेका छन् :

“भन्छन् भन्सारमा भन्ने र माल सार्ने काम भएन भने आफैं सरिन्छ, कि त कारवाहीमा परिन्छ । कति कारवाहीबाट रन्के थन्को कतिका भागमा पिल्के मांखा भन्के ? कतिलाई ड्याग परयो ? कतिलाई ताक परयो? यसको लेखाजोखा गर्न बाँकी छ । अब नेपालमा एउटा कुरा चाहिँ प्रमाणित भएको छ भन्सार भनसुनदार र कोसेली वारपार विना हुँदैन् राम्रो घरवार ।”^{१२६}

यसैगरी निबन्धकारले स्वाभिमानी कर्मचारीलाई भने भन्सार संसाररूपी मानसिकताले हैरान पारेको छ । नेपालमा बढ्दै गइरहेको कर्मचारी प्रशासनप्रति निबन्धकारले भक्भक्काएका छन् । यसबाट मुक्त हुनुपर्छ भन्ने भाव यस निबन्धको रहेको छ । ‘प्रभु!’ घूस हैन, घाँस खाएको हुँ, हेरिबक्स्योस् निबन्ध आर्थिक घूसपैठका आधारमा रचिएको निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा आचार्यले विशिष्ट मनुवा (उपल्लो तहको मान्छे) र यमराज बीचको आर्थिक हिनाविनाको वार्तालापलाई कथात्मक शैलीमा देखाएका छन् । यहाँ विशिष्ट मनुवाले गरेको भ्रष्टचार यमराजको अदालतमा पुगेको र उक्त व्यक्तिले हामी सोभा नेपाली, गौमाता जस्ता घूस हैन प्रभु: (यमराज) घाँस मात्र खाएको हुँ भनी प्याच्च पान थुक्दछ ! सफाया पाउँदछ । यसरी आचार्यले देखाएका छन् :

---

^{१२६} ऐजन, पृ. २५ ।

“प्रभु ! हामी त यति चोखा र सफा छौं. कि गौमाता भन्दा फरक पर्दैन । गौमाता पुज्दछौं । गोवरले लिपेकोमा सुत्दछौं र गहत पिउछौं । हामीलाई प्रभुको अदालतसम्म ल्याउनु पनि अधर्म सरह हो प्रभु ! यमराज केही नभनी हेरी रहन पुगें । त्यसैमा उसले थप्यो । हो हामी गौ प्राणी सरह हौं नपत्याए हेरिवक्सयोस् हाम्रा घाँस छ हामीले घूस कहाँ खानु प्रभु घाँस खाएका छौं । हिच्च दाँत देखाए । मुख भरी पान, अर्थात घासै घास । सबै जना हाँसे । यमराजको अदालतबाट नेपालीले घूस खाएको छैन रहेछ घाँस खाएको रहेछ”^{१२७}

निबन्धकारले नेपालको बिग्रदो भ्रष्टाचारमा सजिलै अदालतबाट सफाया पाएको र त्यसबाट भ्रष्टाचारी मौलाएको कुरा बताएका छन् । त्यस्तालाई समयमै तह लगाउन सकेमात्र स्वच्छ प्रशासनतन्त्र बन्ने कुरा मुख्य रूपमा राखेका छन् आचार्यले ‘धूसको आत्मवृत्तान्त’ घूस (आर्थिक व्यभिचार) सँग सम्बन्धित एक निबन्ध हो आचार्यको । प्रस्तुत निबन्धमा नेपालमा बढ्दै गइरहेको घूसको बारेमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरेका छन् । दुई अक्षरले बनेको घूसको कुनै रङ्ग रूप र वजन पनि नहुने र यो एक रूपैयादेखि पजेरोसम्म सागको मुट्टादेखि पानसम्म चकलेटदेखि रात्रीभोजसम्म र सबै खाले भोजसम्म पुगेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । घूसको स्थान साधुदेखि राजा महाराजासम्म रहेको/पुगेको चर्चा गरेका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा आचार्यले घूसलाई हरेक क्षेत्रमा अड्डा जमाइ बसेको र यसले मान्छेलाई विवेकहीन समेत तुल्याएको विचार व्यक्त गरेका छन् । हास्य व्यङ्ग्य शैलीमा निबन्धकारले घूस नखाने मान्छेको कोटीमा सूचीमा समेत नपर्ने र त्यसतालाई कसैले नगन्ने गुनासो समेत व्यक्त गरेका छन् यसरी :

“विवेकहीन मान्छे खान्छ घूस अब नेपालमा घूस खुवाउनेको मात्र काम हुनेछ । घूस खानेसँग मात्रै दाम हुनेछ । घूस खान पनि नसक्ने, खुवाउन पनि नसक्ने हरिलट्टक कोही नेपाली छ भने इज्यत धान्न नसकेर त्यो चाहि बदनाम हुनेछ ।”^{१२८}

निबन्धकार आचार्यले घूस भन्ने कुरालाई सबैको मनमस्तिकबाट उखेलेर फाल्नुपर्ने कुरा विचार राखेका छन् । उनले मार्मिक रूपमा यसको परिभाषा दिने कार्य गरेका छन्

^{१२७} ऐजन, पृ. ४५ ।

^{१२८} ऐजन, पृ. ६५, ६६ ।

निबन्धका मार्फत 'जदौ! खामित ऋण माफी पाउ' निबन्धकार आचार्यको आर्थिक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा विश्वबैङ्कले अन्य देशहरूलाई प्रष्ट माफी दिएको तर नेपाललाई माफी नदिएकोले ऋण माफी गरिपाउँ भनी हस्तारक्षर अभियान चलाएको काग्रेसले साहु ठग्ने मेसो मात्र गरेको र विकास कतिपनि नगर्ने कारण विदेशीले नदिएको गाँठी कुरा उल्लेख गरेका छन् निबन्धकारले विदेशीले दिएको कुरा सरकारमा बसेकाले सही रूपमा सुदपयोग गर्न नसक्ने र फेरि कुरा माफी पाउँ भनी जनताको आखाँमा छारो हाल्ने काम गरेकोप्रति आचार्यले दिलचस्पी दिएका छन् । त्यसो गर्न नहुने आशय यस निबन्धको रहेको छ । आचार्यले गरिवीको मारमा परेका जनताको थाल्लोमा ऋण थुप्रि रहेको तर काम भने केही नभएको प्रति चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । 'अथः माननीय सम्पत्ति विवरणमा ' एक आर्थिक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले माननीयहरूको सम्पत्ति विवरण प्रकाशमा ल्याउने र जनताको मुखमा बुझो लगाउने स्वरूप उनीहरूको सम्पत्ति विवरणमा नं. १, विवरण नं. २, विवरण नं. ३, विवरण नं.४, विवरण नं.५ गरी देखाएका छन् । उक्त विवरणमा सक्कली नक्कली सम्पत्ति विवरण दिएर ती माननीयताहरूले बोल्नेको मुखमा बुझो लगाउने प्रयास गरेका छन् । स्वयम् माननीयहरूलाई आफैले बनाएको आचारसहिता अनुसार सम्पत्ति विवरण नभएको लाजमर्दो अनुभूति भई आश र विश्वास गर्ने आधार नदेखिनु रहेको छ । उनीहरूले "आगे जनता जनार्दनहरूको जो विचार ! जो मूल्याडकन !"^{१२९} यसरी माननीयहरूको सम्पत्ति विवरण उनीहरूले भरेको डाटाबाट आउँदैन । त्यसको लागि जनाता आफैले नै छानविन गर्न पाउनुपर्छ भन्ने आशय प्रस्तुत निबन्धको रहेको छ ।

शारीरिक अङ्गसँग सम्बन्धित विषय भएको निबन्ध हो 'दाही' । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले दाहीका बारेमा प्रकाश पार्ने काम गरेका छन् । निबन्धकारले दाही पाल्नेहरू प्रति कतिपय अर्थमा कुनै उद्देश्य प्राप्तिका लागि पालिने सूचकका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । कतै ठूलो ठालु गन्ध, मान्य तुल्याउन दाही पालेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले दाहीलाई यसरी हास्यव्यङ्ग्य गरेका छन् : "जगलको घारी आईमाईको सारी, विरामीको नारी र लोग्नेमान्छेका दाहीका बारेमा भनिसक्नु छैन । एक जिन्दगीमा दाही काट्न पनि

---

^{१२९} ऐजन, पृ. ८९ ।

१२२ दिन लाग्ने ।”^{१३०} आचार्यले दाहीलाई लक्षित गर्दै दाही पाल्ने मान्छेभित्र कपटीपन लुक्न सकेको कुरा प्रति सङ्केत गरेका छन् । निबन्धकारले दाहीको एक रोचक प्रसङ्गमा दाहीले माओवादी बनाउन, कम्युनिष्ट बनाउला, जागिरवाट निकाल्ने आधार बनाउला आजकल दाही हेरेर नारी छाम्न खप्पिस बनेका छन् मान्छेहरू, उग्रवादी र माओवादी बनाउला दाहीले खवरदार दाही नकाटेर पालेर मात्र हिड्नुस् पक्राउमा पर्नुहोला ! भनेर हास्य व्यङ्ग्य गरेका छन् । निबन्धकारले दाहीलाई बुझ्ने तौरतरिका फरक हुनाले यसलाई फाल्नु नै वेश हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । दाही साच्चिकै खोक्रो खोपडीभित्र विद्वताको चिन्ह लिएर रण्डीखान, मही खान, प्रहरी थाना पुग्ने मान्छेप्रति तीव्र आक्रोश र व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । त्यस्ता दाहीको कुनै अर्थ नभएको विचार व्यक्त गरेका छन् ।

विविध विषयवस्तुमा आधारित निबन्धमध्ये ‘परिवर्तन’ एक निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धलाई विविध विषयवस्तुमा आधारित भन्नाको तात्पर्य घरको भान्सा, राजनैतिक, पोशाक, सवारी साधन, सतिप्रथा आदि विविध विषयमा रचिएको निबन्ध हुनाले । निबन्धकार आचार्यले ‘परिवर्तन’ निबन्धमा हास्यव्यङ्ग्य शैलीमा माथि उल्लेखित विषयवस्तुमा आधारित रही व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । आजभोलि जताततै परिवर्तन भएको देखाउदै सालैपछि भाषामा परिवर्तन, हिजोसम्म भान्सामा धोती फेर्नेहरू आज पेटेपेटे चप्पल बिना चल्लै नसक्ने, पार्टीका कुरा गर्दा हिजो पंच क्रमश काग्रेस, कम्युनिष्ट, वामपन्थी, हामवन्थी (शोषण गर्ने घूस खाने) डाक्टरीमा जाँच गर्दा भिल्लिक पैसा किलिक, एउटा गाडी नम्बर धेरै राख्ने, सति प्रथा पछि पतिप्रथा नारी दशकले भनेकै हो । श्रीमतीले पल्लुड लगाएर हिंडेपछि धोतीको सत्को हाल्नु पुगेछु आदि हास्यव्यङ्ग्य गरी परिवर्तनका रूपहरूलाई तीखो प्रहार गरेका छन् । पोशाकप्रति लक्षित गर्दै आचार्य यसो भनेका छन् :

“मिड्डी, म्याक्सी, ट्याक्सी छर्तिलो बनाएको छ परिवर्तनले । संसदमा धोती हल्लाएको छ । कार्यालयहरूमा भेण्ट र मिनिस्कटहरू चलाएको छ ।”^{१३१}

निबन्धकार आचार्यले प्रस्तुत निबन्धमा परिवर्तनका रूपमाथि व्यङ्ग्य प्रहार गरी सुधारको अपेक्षा राखेका छन् । **धोका-धोका कट्टी** निबन्धकार आचार्यको अर्को निबन्धकार आचार्यले समसामयिक विषयवस्तुमा आधारित रही हाल देखा परेका विकृति विसङ्गतिप्रति

^{१३०} ऐजन, पृ. २ ।

^{१३१} ऐजन, पृ. ८९ ।

तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । निबन्धकारले हिजोआज प्रेममा चोका, दाइजो नदिएर धोका, दाइजो लिने छोरी लिन ज्वाइ नआइदिएर धोका, दाइजोकै कारणले छोरी, बहिनीको विवाह नभएर बुढी कन्यामै वस्तु परेको धोका त्यसैगरी चोरलाई धोका, विद्यार्थीलाई धोका, कर्मचारीलाई धोका भएको कुरा यसरी व्यक्त गरेका छन् : “परीक्षामा चिटनफसेर विद्यार्थीलाई धोका, कसैका घरमा चोर्न जाँदा र भयालबाट पस्न खोज्दा टाउको नपसेर र त्यही अडकेर चोरलाई धोका, घूस नदिने गरेर कर्मचारीलाई धोका”^{१३२}, श्रीमतीले श्रीमानलाई दिएको धोकाको बारेमा निबन्धकार यसरी बोलेका छन् :

“म त तिम्रै हुँ प्रिय ! बैङ्कमा खाता खोली देऊन भन्दै भए भरको श्रीसम्पती आफ्ना नाउँमा फट गराएपछि अकैसँग चट्ट पोइल जाने श्रीमती भएर धोका !”^{१३३}

त्यस्तै राजनीतिमा हुने धोकाको बारेमा निबन्धकारले तीब्र व्यङ्ग्य गरेका छन् । मूलतः निबन्धकार आचार्यले विद्यमान समाजमा देखा परेका विविध खाले विकृति-विसङ्गतिलाई हास्य व्यङ्ग्य शैली सत्यक्रिया गरेका छन् । त्यसप्रति सचेत र सुधारको अपेक्षा प्रस्तुत निबन्धमार्फत राखेका छन्, आचार्यले ।

राष्ट्रियतासँग सम्बन्धित विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध ‘सगरमाथा होचिदै छ’ हो । प्रस्तुत निबन्धमा प्राकृतिक रूपमा विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा नेपाल र नेपालीको स्वाभिमान र इज्यतको धरोहरको रूपमा विश्वसामू गौरव गर्दछौं । यद्यपी आज सगरमाथामाथि कर्कटदृष्टि हेर्ने, त्यसैगरी यसलाई चारैतिरबाट आक्रमण भइरहेकोप्रति निबन्धकारले चित्त दुःखाएका छन् यसरी :

“गौरवका गाथाहरूका टिपन टापनभिन्न मैले सगरमाथालाई लिएको थिए र छु पनि । उत्तरको हुरी त ऊ छेक्न सक्छ तर दक्षिणको खुल्ला लु जुन वखत पनि भिन्न पस्न सक्छ, त्यता न सगरमाथा छ, न कुनै व्यवस्थित आशा नै छ ।”^{१३४}

१३२ ऐजन, पृ. ८ ।

१३३ ऐजन, पृ. ९ ।

१३४ ऐजन, पृ. १९ ।

निबन्धकारले सगरमाथा भन्नु नै नेपाल र नेपाली भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसको शिर फुल्नु सम्पूर्ण नेपाल र नेपालीको शिर फुल्नु हो, यसको लागि सचेत रूपमा कदम बढाउनुपर्छ भन्ने सन्देश दिएका छन् । सगरमाथा विश्वको अग्लो र यसमा चढ्ने सौखको विषय बनेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । सगरमाथालाई आफ्नो पसिना टनकपुर बनेर बेचिदा, काखैका नेपाली चेलीहरू विदेशिएका साना नानीहरू भरपेटका लागि परदेशीका भाडा माभेका देख्दा थुप्रै गोप्य सम्भौता र विज्ञप्तिका नाउँमा यत्रतत्र राष्ट्रियता बेच्ने राजिनामाहरू लेखिदा आफ्नो सर्वोच्चता कायम नरहरेको देखेर सगरमाथालाई भन्नुपर्छ भन बेथाले चापिरहेको छ । यसरी निबन्धकारले माथि उल्लेखित कुरा नेपाल र नेपालीको प्रतिकूल रहेको सगरमाथाको देशलाई ठूलो चोट पुगेको देखाएर राष्ट्रियतामाथि भइरहेको आक्रमणलाई छर्लङ्ग पारेका छन् प्रस्तुत निबन्धमार्फत । राष्ट्रवादी स्वरलाई उराल्नु निबन्धकारको मुख्य विचार रहेको छ ।

शैक्षिक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित निबन्ध 'एस.एल. सी' हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले एस. एल.सी. परीक्षमा आफ्नो भाइ, बहिनी, र श्रीमतीको रिजल्ट हेर्ने क्रममा फेल भएको कुरा र अर्कोतिर विहान साँझ हातमुख जोर्ने मुस्कल पर्ने विद्यार्थी पास भएको प्रसङ्गलाई उठान गरी जो सुख सयलमा रहेका छन् तिनीहरू फेल भएका र जसले दुःखदायी जीवनयापन गरी पढेका छन्, उनीहरू पास भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । निबन्धकारले मेहनत गर्ने पास हुने र मेहनत नगर्ने फेल हुने यथार्थलाई प्रस्तुत गरेका छन् । एस. एल. सी.मा चिट चोर्ने, नपढी भाग्यमा विश्वास गरी पास हुने सपना देख्ने, फेल भएर निरीक्षकलाई अङ्ग भङ्ग बनाउने जस्ता विकृति-विसङ्गतिप्रति औल्याएका छन् । निबन्धकारले विद्यार्थीलाई प्रस्तुत निबन्धमार्फत हरेक खालका विकृत चिन्तनबाट मुक्त भई मेहनत गरे अवस्य नतिजा राम्रो हुने र सफलता हासिल गर्न सकिने कुरा बताएका छन् ।

धार्मिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध 'पशुपति र चन्दन' हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकार आचार्यले काठमाडौंको मुटुमा रहेको पशुपतिनाथ (हिन्दूहरूको मन्दिर) र चन्दनको बारेमा चर्चा गरेका छन् । उनले यसमा देखापरेका विकृति-विसङ्गतिहरूलाई समेत औल्याएका छन् । निबन्धकारले आफू नास्तिक रहेकोले त्यति पशुपति र चन्दनमा विश्वास नरहेको त्यसैमा पशुपतिका बाजेहरूको खप्पीस व्यवहारले र वाग्मतीमा पसेको ढलको लहरले फैलिएको गन्धले भन मन लाग्न नदिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

निबन्धकारले पशुपतिको चन्दनले रातरात धनीमानी भएका पशुपति विकास कोषमा रहने मान्छेहरू पशुपति विग्रिसकेको र आफू सप्रेको कुरालाई व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन्, यसरी :

“पशुपतिनाथको चन्दन लगाइ बढेबढे महल र सुन्दर घरमा बस्ने मान्छेहरू र पशुपति विकास कोषमा रहने मान्छेहरू पनि “पशुपति विग्रिसके” भनेर आफूहरू सप्रेको देखाउदै टेबुल ठोकेको ठोकेछन् । चन्दन बेचेको पैसाको बाँडफाँडमा पशुपति भित्रै भाड भैलो छ । चन्दनको हिसाब कसरी राख्ने भन्ने निसाफ दिन नसकेका मान्ने (मननीय) हरू अब ढोकेर र द्वारेले पनि नमान्ने भएका छन् ।”^{१३५}

प्रस्तुत निबन्धमा चन्दनसँगै पैसा चाहिने भएकाले ठाउँ ठाउँमा जम्काभेटमा देखिने बाजेहरूदेखि लुक्ने गरेको यथार्थलाई उल्लेख गरेका छन् । निबन्धकारले पशुपति र चन्दनमा हुने गरेको घोटलालाई मुख्य रूपमा उजागर गरेका छन्, जसबाट पारदर्शी थिति बसाल्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

प्रस्तुत सङ्ग्रह ‘मननीय महात्म्य’ मा सङ्कलित १८ वटा निबन्धहरूको बारेमा माथि उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत निबन्धहरू विषयवस्तुका दृष्टिकोणले एकदम सबल रहेका छन्, जुन निबन्धविधा तत्त्वक लागि खोट लगाउने ठाउँ छैन । यसैगरी प्रत्येक निबन्धहरू विषयवस्तु अनुसार शीर्षक पूर्णरूपमा सार्थक रहेका छन् । निबन्धकारले हास्यव्यङ्ग्य शैलीमा विषयवस्तु अनुसार शीर्षकलाई उचित स्थान दिएका छन् । उनका निबन्धमा उठेका विषयवस्तुलाई हेर्दा निबन्धकारले ‘आफ्नै घुर्की’ भूमिकामा उल्लेख गरेका “कस्ता कस्ता व्यङ्ग्यकारका व्यङ्ग्यहरू त पढन भ्याइएन जाबो.....को ”भन्दै आवरण मात्र हेरी यसलाई पढिदिनु भएन भने म फेरि लेख्ने छैन । मेरो घुर्के नै यही हो । ”भन्ने आफ्ना व्यङ्ग्य निबन्धको चर्चा समेत गरेका छन् । जे होस् निबन्धकारले गहण विषयवस्तु र चिन्तनलाई हामीसामू पस्केका छन् ।

व्यक्तित्व अभिव्यक्ति निबन्धविधाको प्राण हो । निबन्ध विधाको लागि आवश्यक पर्ने एक महत्त्वपूर्ण तत्वका रूपमा वैयक्तिकता पर्दछ । यो तत्वको अभाव भयो भने अपूर्णताको महसुस हुन्छ । निबन्धकारले आफूले भोगेको, जिएको जिन्दगी, अनुभूति आदि

---

^{१३५} ऐजन, पृ. १४ ।

निबन्धमा आफैं वा 'म' पात्रको माध्यमबाट अभिव्यक्ति गरेका हुन्छन् । जसलाई आत्मपरक निबन्ध पनि भनिन्छ । निबन्धकार डिल्लीराज आचार्यले प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रह 'माननीय महात्म्य' मा सङ्कलित निबन्धहरूमध्ये "दाढी, परिवर्तन, एस. एल.सी. प्रभु ! घूस हैन्, घाँस खाएको हुँ, हेरिवस्योस्, बन्दुके कमरेड र बाकसे कमरेड, धुसको आत्मवृत्तान्त, माननीय महात्म्य र जदौ ! ख्यामित ऋण माफी पाउं"^{१३६} गरी ८ वटा निबन्धहरू आत्मपरक शैलीमा रचिएका छन् । जसमा 'म' पात्रको प्रयोग गरिएको छ । निबन्धकार आचार्य गणितीय जोड घटाउका हिसाबले प्रस्तुत सङ्ग्रहमा आधारमा आत्मपरक (वैयक्तिकता) र वस्तुपरक (हार्दिकता) दुवै रूपमा भण्डै बराबर रूपमा आफूलाई स्थापित गरेका छन् । वैयक्तिकता वा आत्मपरक निबन्धतत्त्वका हिसाबले उनका निबन्ध सबल रहेका छन् ।

हार्दिकता निबन्धविधाको लागि चाहिने एक अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । हार्दिकतालाई वस्तुपरकताको नामले पनि चिनिन्छ । निबन्धकारले आफ्नो भोगाई, अनुभूतिहरू वस्तुपरक ढंगले राख्ने गर्दछन् । जुन हृदयपक्षसँग सम्बन्धित हुन्छ । वस्तुतथ्यका आधारमा अभिव्यक्ति राख्ने यस खालका निबन्धमा आउँछन् । प्रस्तुत सङ्ग्रहका निबन्धहरू मध्ये पशुपति र चन्दन, सगरमाथा होचिदै छ, भन्सार -सन्सार, निर्वाचन, माननीयको खाने दाउ र घेरावाल टोपीको भाउ, पार्टीमय देश, धोका -धोका कही संयुक्त वाममोर्चा नीति अथः माननीय सम्पती विवरणम् र सम्मानवीयजूका माननीय समस्याहरू गरी १० वटा रहेका छन् । वैयक्तिकतामा रहेका ८ वटा निबन्ध रहेका प्रस्तुत सङ्ग्रहमा २ वटा निबन्ध वस्तुपरकताका हिसाबले बढी छन् । निबन्धकार आचार्यलाई यही हिसाबले तुलना गर्दा आत्मपरक निबन्धकारभन्दा अली वस्तुपरक निबन्धकारका रूपमा चिन्न सकिन्छ । यद्यपी खासै आत्मपरक र वस्तुपरक दुवै निबन्धकारका रूपमा आफूलाई स्थापित गरेका छन् आचार्यले प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रह मार्फत उन्नका निबन्धहरू हार्दिकता (वस्तुपरकता) का हिसाबले सबल रहेका छन् ।

४.३.१.२ उद्देश्य

निबन्ध विधाको लागि चाहिने एक महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा उद्देश्य पर्दछ । कुनैपनि उद्देश्यविना रचना रचिएको हुँदैन । प्रस्तुत सङ्ग्रहमा निबन्धकार आचार्यले राजनैतिक

^{१३६} ऐजन, पृ. १, ७, ३२, ४१, ४६, ६०, ६७, ७४ ।

धार्मिक, आर्थिक, राजजैतिक, शैक्षिक, विविध, विषयवस्तुमाथि प्रकाश पाउँ तिनमा देखिएका विकृति-विसङ्गतिलाई औल्याउदै सुधारको अपेक्ष हास्यव्यङ्ग्य शैलीमा राखेका छन् यही नै उनको उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रहका निबन्धहरूलाई विषयवस्तुका आधारमा चर्चा गर्दा छुट्टै उद्देश्य शीर्षकको विधातत्त्वका रूपमा चर्चा नगरेपनि उक्त विषयवस्तु निबन्ध तत्त्वको चर्चा गर्ने क्रममा उद्देश्यलाई समेटने कार्य गरिएको छ । यसरी आचार्यले मूलतः समसामयिक विषयवस्तुमा देखापरेका विकृति-विसङ्गतिको हास्यव्यङ्ग्य शैलीमा चिरफार गरी सुन्दर चित्रको अपेक्षा गरेका छन् । हरेक खालका गलत क्रियाकलापमा नलाग्न निबन्धकारले विशेष आग्रह राखेका छन् । उनले नेपाल र नेपालीलाई कतैपनि किरा नलागेको सग्लो मूर्त रूपमा हेर्न, देख्न लालायित भएको कुरा पाउन सकिन्छ, निबन्धसङ्ग्रह मार्फत । व्यङ्ग्य शैलीमा कमीकमजोरीलाई देखाउनु र सुन्दर समाजको खाका (कोर्नु) निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने मूल (आशय) उद्देश्य निबन्धकार आचार्यको रहेको छ । उद्देश्य तत्त्वका हिसाबले निबन्धकार आचार्यका निबन्धहरू अत्यन्त सफल बनेका छन् ।

४.३.१.३ भाषाशैली

भाषाशैली हरेक विधामा भै निबन्ध तत्त्वका लागि चाहिने एक महत्त्वपूर्ण मूर्त (पक्ष) तत्त्व हो । यो विना कुनैपनि रचना चलै सक्दैन । यसकारण यसको महत्त्वपूर्ण स्थान रहन्छ । निबन्धकार आचार्यले प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रह 'माननीय महात्म्य' मा गद्य भाषाको प्रयोग गरेका छन् । उनका निबन्धहरूमा हास्य कम र व्यङ्ग्य ज्यादा शैलीको प्रयोग गरेका छन् । निबन्धकारले विश्लेषणत्मक तथा वर्मनात्मक शैलीको प्रयोग गरी निबन्ध रचना गरेका छन् । उनले तत्भव तत्सम, आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग, अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग आश्चर्यजनक चिन्हको प्रयोग प्रश्नवाचक चिन्हको प्रयोग, उखान टुक्का आदिको प्रयोग गरेका छन् । जस्तै: जुगा चल्यो कुरा बुभियो, (पृ.१) नमरी स्वर्ग देखिन्न, (पृ.१३) छन्, टक्का सबै पक्का छैनन् टक्का सबै कथ्य, (पृ.२५) घूस नखाने हाकिम र धूस नखाने सुगुर हुदैन् (पृ.६२) उहिलेका कुरा खुइलिइसके, (पृ.६४) आदि उखानटुक्काहरूको प्रयोग गरेका छन् । प्रथम पुरुष शैली र तृतीय पुरुष शैलीको प्रयोग गरी निबन्ध रचना गरेका छन् । हास्यव्यङ्ग्य शैलीले पठन कार्यमा रोचकता थपेको छ । भाषाशैली सरस र सरल रहेको छ । त्यस्तै नेपाली भर्रा शब्दहरूको प्रयोग पनि गरेका छन् । प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रहका निबन्धहरूको भाषाशैली सबल रहेको छ । भाषाशैलीका हिसाबले प्रस्तुत सङ्ग्रह उच्च

कोटीमा रहेको छ भन्न सकिन्छ । निबन्धविधा तत्त्वको भाषाशैली प्रस्तुत सङ्ग्रहमा सुरक्षित अवतरण गरी सफल बन्न पुगेको छ । यसैले यस सङ्ग्रहका निबन्धहरूमा उत्कृष्ट भाषाशैली पाइन्छ ।

४.४. निबन्धकार गेहराज थापा

वि.सं. २००९ साल साउन २ गते प्युठान जिल्ला विजुवार गा.वि.स. वडा नं. ३ मा जन्मेका गेहराज थापा एक निबन्धकार हुन् । उनको बाबुको नाम मानसिंह थापा र माता शिवा थापा हुन् । उनी नेपाली साहित्यका गीत, कविता, कथा, लघुकथा, एकाङ्की विद्याका अतिरिक्त निबन्ध विद्यामा कलम चलाउने थापा जनता उच्च मा.वि. बाग्दुला प्युठानमा शिक्षण पेशामा संलग्न छन् । उनले त्रि.वी. बाट वि.ए., वि.एड. सम्मको अध्ययन पूरा गरेका छन् । उनी साहित्य परिषद् प्युठानमा लामो समय देखि क्रियाशील हुँदै साहित्यिक क्रियाकलापमा संलग्न छन् । उनले पुस्तकाकार कृतिको रूपमा **समाजको पानी** (२०६०) प्रकाशित गरेका छन् । निबन्धकार थापाले पाँच वटा निबन्धहरूलाई यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित गरेका छन् । जसमा साहित्यिक, राजनितिक, धार्मिक, सामाजिक विषयवस्तुलाई समेटी रचना गरेका छन् । यस सङ्ग्रहको आधारमा उनी मूलतः वस्तुपरक निबन्धकारका रूपमा परिचित छन् भने आंशिक रूपमा आत्मपरक निबन्धकारका रूपमा आफूलाई उभ्याएका छन् । आफ्ना निबन्ध मार्फत समाज सुधारको अपेक्षा राखेका छन् । यी निबन्धका माध्यमबाट थापाले आफ्नो प्रगतिवादी चिन्तन र दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उनले विभिन्न फुटकर पत्रपत्रिकाहरूमा फुटकर निबन्धहरू समेत प्रकाशित गरेका छन् ।

४.४.१ विधा तत्त्वका दृष्टिले 'समाजको पानी'

निबन्धकार गेहराज थापाको एक मात्र निबन्धसङ्ग्रहको नाम हो, 'समाजको पानी' । यस प्रस्तुत सङ्ग्रहमा पाँच वटा निबन्धहरू सङ्कलित छन् । जुन दश देखि त्रीहत्तर पृष्ठसम्म फैलिएको छ । यो निबन्धसङ्ग्रहको नाम यसमा रहेका पहिलो निबन्धको नामबाट राखिएको छ । 'समाजको पानी' निबन्धसङ्ग्रहलाई विधा तत्त्वका आधारमा यसरी विश्लेषण गरिएको छ ।

४.४.२ विषयवस्तु

निबन्धकार थापाका निबन्धहरूलाई विषयवस्तुका हिसावले हेर्दा उत्कृष्ट देखिन्छन् । विषयवस्तु विना निबन्धको कल्पना गर्ने नसकिने हुँदा उक्त कुरा यस सङ्ग्रहका निबन्धमा

छिपेको छैन । विषयवस्तुलाई एक आवश्यक तत्त्वका रूपमा लिइने हुँदा थापाले विविध विषयलाई लिई निबन्ध रचना गरेका छन् । साहित्यिक, राजनैतिक, धार्मिक, सामाजिक, साँस्कृतिक विषयलाई टिपी निबन्ध रचना गरेका छन् । प्रस्तुत सङ्ग्रह 'समाजको पानी' मा रहेका पाँच वटा निबन्ध मध्ये 'समाजको पानी' साहित्यिक विषयवस्तुसँग सम्बद्ध छ । त्यसैगरी 'शोषक र तानाशाहसँगको भेट' राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित छ । 'वनिताको छोटो गन्धन' सामाजिक विषयवस्तुसँग सम्बद्ध छ । 'विषयवस्तुको मूल्य र मूल्याङ्कन प्रविधि' निबन्ध राजनैतिक, साहित्यिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, जैविक, शैक्षिक क्षेत्रमा देखा परेका छन् । यसैगरी 'धार्मिक परम्परा र जातीय समानताको प्रश्न' धार्मिक-साँस्कृतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । निबन्धकार थापाको साहित्य 'समाजको पानी' निबन्धमा साहित्यलाई पानीमा रूपमा चिनाउने कार्य गरेका छन् यसमा साहित्य दर्पणको रूपमा भन्दा पनि विभिन्न काल खण्ड हुँदै पानीको रूपमा जताततै सलवलाइरहेको उल्लेख छ । साहित्यलाई समाजको पानीको रूपमा चित्रित गर्दै शोषित-पीडित जनताको पक्षमा हुनु पर्छ भन्ने अभिव्यक्ति दिएका छन् । निबन्धकारले पानीको महत्त्व यसरी देखाएका छन् :

“पानीमा पनि वस्तुको प्रतिबिम्ब देखिन्छ । दर्पणमा प्रतिबिम्ब देखिन्छ तब पानी पारदर्शी हुन्छ तर दर्पण हुँदैन । पानी स्वच्छकर हुन्छ र अस्वस्थकर दुवै दर्पण हुँदैन । पानीले प्यास मेटाउन सक्छ तर दर्पणले सक्दैन ।”^{१३७}

पानीमा उमार शक्ति हुन्छ भनी महत्त्व देखाएका छन् । पानीलाई साहित्यको रूपमा उल्लेख गरी साहित्य सफा र निर्मल हुनुपर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । यसर्थ यो निबन्धको शीर्षक पूर्ण रूपमा सार्थक देखिन्छ । 'शोषक र तानाशाहसँगको भेट' निबन्धमा निबन्धकारले समाजमा असमानता, असङ्गति, कुसङ्गति, विकृति, शोषण, उत्पीडन र आतङ्कका पूर्ण विगारा र जवाफदेही तिनै शोषक र तानाशाह हुन् । जसले देशलाई वर्वाद पारे, त्यस्तालाई जरैदेखि उखेलेर फाल्नु पर्छ भन्ने भनाइ राखेका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले गतिलोलाई स्वागत गर्ने र अगतिलोलाई सजाय गर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । भेटघाटका क्रममा निबन्धकारलाई उल्टै शोषक, तानाशाहले धम्क्याएको प्रसङ्गलाई समेत देखाइएको छ । निबन्धमा त्यस्ता देश र जनता विरोधी तत्त्वलाई 'भूँडिमिटर' ले जाँच पडताल गरी ठीक पार्नुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । निबन्धकारले आक्रोश व्यक्त गर्दै

^{१३७} गेहराज थापा, समाजको पानी, (प्युठान : लेखक स्वयम्, २०६८), पृ. ८ ।

‘फोरिदेउ सुँगुर तेरो भुँडी ?’ भनेका छन् ।^{१३८} त्यस्ता शोषक, तानाशाहलाई तह लगाउन भुँडी अप्रेसन गर्ने डाक्टरको आवश्यकता औलाएका छन् । ‘बनिताको छोटो गन्थन’ निबन्धमा नारी-पुरुष दुई जात भएपनि प्रस्तुत निबन्धमा नारी समस्याहरूको चर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत निबन्धमा नारी समानता, स्वतन्त्रता, उत्थान र उन्नतिका लागि मुख्य तीन क्षेत्रमा, पाइला चालेर सफलता हासिल गर्न सक्नुपर्दछ भनिएको छ, ती हुन् “(१) अन्याय, उत्पीडन, शोषण, दमन र रूढिवादी विरुद्ध सङ्घर्षको क्षेत्र, (२) भौतिक साधन वा स्रोत प्राप्त गर्न क्षेत्र र (३) जागरूकता, सचेतना तथा ज्ञान, सीप र दक्षता प्राप्त गर्न शैक्षिक क्षेत्र ।”^{१३९} थापाको अर्को निबन्ध ‘विषय वस्तुको मूल्याङ्कन र मूल्याङ्कन प्रविधि’ विविध क्षेत्रका विषय गरिने मूल्य र मूल्याङ्कन प्रविधिलाई नयाँ वैज्ञानिक तरिकाले गरिनुपर्न विचार व्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले मानिसको स्वास्थ्य, साहित्य, राजनितिक, धर्म, शिक्षा आदिलाई क्रमशः शारीरिक पक्ष र मानसिक पक्ष, सुषमा र सौरभ, कलापक्ष र विचार पक्ष, राज्यव्यवस्था र अर्थव्यवस्था, दर्शन र समाज कल्याण, सैद्धान्तिक ज्ञान र व्यवहारिक ज्ञान आधारमा मूल्य र मूल्याङ्कन गनुपर्न धारणा राखेका छन् । त्यस्तै अर्को प्रसङ्गमा खसी मोटो, दुब्लो, रोगी आदिको एउटै दररेट भएको र त्यसलाई स्तर (क्वालिटी) को आधारमा गनुपर्ने उल्लेख गरिएको छ । थापाले मूल्याङ्कन प्रवृत्तिलाई यसरी देखाएका छन् :

“कुनै विद्यार्थीले मिलाएको १०० पूर्णाङ्कको विषयमा उत्तर ३२ अङ्कको छ । त्यसलाई सकारात्मक वा पास अङ्क मान्नु हुदैन । किन कि १०० पूर्णाङ्कमा ३२ मिलाउनुको अर्थ ६८ फेल नकार हो ।”^{१४०}

यसमा ६८ नकार भएकोले शैक्षिक मूल्याङ्कन प्रविधि ठीक नभएको व्यक्त गरिएको छ । यसरी हरेक विषयलाई मूल्याङ्कन गर्ने तरिका वैज्ञानिक ढंगबाट गर्नुपर्छ भन्ने आशय व्यक्त गरेका छन् । ‘धार्मिक परम्परा र जातीय समानताको प्रश्न’ निबन्ध धार्मिक र जातीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको उत्कृष्ट नमुना हो । यसमा धार्मिक असमानताको प्रसङ्गलाई देखाइ धार्मिक समानताको अपेक्षा राखिएको छ । यसमा विभिन्न जात जातिले विना रोकतोक मन्दिरमा पस्न पाउने अधिकार दिनुपर्छ भनिएको छ । जस्तै :- “मन्दिरको प्रवेश

^{१३८} ऐजन, पृ. १३७ ।

^{१३९} ऐजन, पृ. ५४ ।

^{१४०} ऐजन, पृ. ७४ ।

द्वारमै लेखिए अनुरार केवल हिन्दूहरूका लागि मात्र प्रवेशको अनुमति छ र अन्य धर्मका मानिस नेपाली भएपनि प्रवेश निषेध छ ।”^{१४१} त्यसैगरी एक अर्को प्रसङ्गमा “देशका विभिन्न ठाउँमा हिन्दू (दमाइ कामी र सर्की जातिका) मानिसलाई पनि एक अछुत भनेर मन्दिर प्रवेश गर्नबाट रोकिन्छ ।”^{१४२} त्यसैगरी चार जात छत्तीस वर्ण, भन्नुपर्दछ यद्यपी ‘चार वर्ण छत्तीस जात भन्नु हुदैन’ भनिएको छ । सहभोज कार्यक्रम अर्थात जातीय विवाह, मन्दिर प्रवेश आदि विषयमा समानता हुनपर्ने विचार निबन्धकारले व्यक्त गरेका छन् । यसरी धार्मिक र जातीय हिसाबमा प्रगतिशील तौर-तरिका प्रयोग गरे मात्र भलो हुने धारणा राखेको पाइन्छ ।

वैयक्तिकता निबन्ध विद्याको लागि चाहिने एक आवश्यक तत्त्वका रूपमा लिइन्छ । प्रस्तुत निबन्ध सङ्ग्रह **समाजको पानी** निबन्धमा निबन्धकार थापाले आत्मपरकता पनि देखाएका छन् यद्यपी उनी वस्तुपरक निबन्धकारका रूपमा परिचित हुन् । निबन्धकार थापाले आफूले भोगेका देखेका अनुभव, अनुभूतिहरूलाई निबन्धको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत निबन्ध सङ्ग्रह समाजको पानी मा रहेका निबन्धमध्ये **शोषक र तानाशहसागको भेट, बनिताको छोटो गन्थन**मा वैयक्तिकता छरप्रष्ट रूपमा देखाइएको छ । यी निबन्धहरू वैयक्तिकतालाई आन्मसात गरी लेखिएका छन् । प्रस्तुत निबन्धहरूमा थापाले ‘म’ पात्रको माध्यमबाट आफ्ना घत् लाग्दा विचार व्यक्त गरेका छन् । उनको वैयक्तिकताले गर्दा प्रस्तुत सङ्ग्रह उत्कृष्ट बनेको छ भन्न सकिन्छ । यो सङ्ग्रह निबन्धका तत्त्वमध्ये वैयक्तिकता एक तत्त्व समावेश भइ सफल बन्न पुगेको छ ।

हार्दिकता निबन्धको तत्त्वमध्ये एक महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा लिइन्छ । निबन्धकार थापाका निबन्धसङ्ग्रह ‘समाजको पानी’ मा हार्दिकता छुटाछुल्ल पाउन सकिन्छ । हार्दिकताको अर्को नाम वस्तुपरकता हो । थापाले आफ्ना अनुभूतिहरू वस्तुपरक रूपमा अभिव्यक्ति गरेका छन् । उनका वस्तुपरकता भएका निबन्धमा ‘समाजको पानी’, ‘विषयवस्तुको मूल्य र मूल्याङ्कन प्रविधि’ र ‘धार्मिक परम्परा र जातीय समानताको प्रश्न’ हुन् । जुन ‘समाजको पानी’ निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्कलित छन् । उनको हार्दिकताले गर्दा प्रस्तुत सङ्ग्रह उत्कृष्ट बन्न सफल भएको छ । यो सङ्ग्रह निबन्ध हार्दिकतालाई समेटेरी रचिएको छ । जसले निबन्धसङ्ग्रहलाई ओजपूर्ण बनाएको छ भन्न सकिन्छ ।

^{१४१} ऐजन, पृ. २६ ।

^{१४२} ऐजन ।

४.४.३ उद्देश्य

निबन्ध विद्याको एक महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा उद्देश्यलाई लिइन्छ । उद्देश्य विना निबन्धको कल्पना गर्न सकिदैन । गेहराज थापाको 'समाजको पानी' निबन्धसङ्ग्रहमा निश्चित उद्देश्य रहेको पाइन्छ । निबन्धकारले पाठकवर्गलाई केही न केही खुराक दिने कार्य गरेका छन् । जसलाई उद्देश्यका रूपमा लिन सकिन्छ । निबन्धकार थापाले साहित्यिक, धार्मिक, राजनैतिक, शैक्षिकका साथै नारीका बारेमा सकारात्मक चेत दिइएको पाइन्छ । उनको निबन्धसङ्ग्रहमा रहेको निबन्ध मध्ये 'साहित्य समाजको पानी' निबन्ध साहित्यिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । यसमा थापाले साहित्यलाई समाजको दर्पणको रूपमा नहेरी विभिन्न काल खण्ड आएकाले पानीको रूपमा उल्लेख गरेका छन् । उनले साहित्यलाई सङ्गो र निर्मल शुद्ध पानी हुनुपर्ने भनी औल्याएका छन् । जसमा उमार शक्ति हुनुपर्छ भन्नाको तात्पर्य समाजका शोषित, उत्पीडित, सर्वहारा वर्गको पक्षमा लेखिनु पर्छ भन्ने प्रगतिशील चिन्तनलाई व्यक्त गरेका छन्, यही नै यस निबन्धको उद्देश्य हो, भन्दा फरक नपर्ला । यसैगरी 'शोषक र तानाशाहसँगको भेट' निबन्ध राजनैतिक विषयवस्तुसँग सम्बद्ध छ । यसमा निबन्धकारले शोषक र तानाशाहले गरेको अन्याय-त्याचार विरुद्ध उठ्नुपर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । यस्ता खालका कुतत्त्वलाई अप्रेसन गर्ने डाक्टर नआउँदासम्म समय मै उक्त शोषणको थैलोका रूपमा बिम्बित भुँडीलाई जनताले कुनैपनि हालतमा छोड्ने छैनन् भन्ने क्रान्तिकारी भाव व्यक्त गरेका छन् । शोषक र तानाशाहलाई खतम नपारी नेपाली जनताको अनुहारमा खुसी छाउन सक्दैन , अतयवः यस्ता कु-तत्त्वलाई मास्नुपर्ने धारणा प्रस्तुत निबन्ध मार्फत सार्वजनिक गरेका छन् । थापाको 'बनिताको छोटो गन्थन' निबन्धमा नारीको समस्याप्रति केन्द्रीत रही निबन्धकारले चर्चा गरेका छन् । निबन्धकारले नारीले भोग्नु परेका उत्पीडन, शोषण, दमन, रूढीवाद विरुद्ध जागृपने धारणा प्रस्तुत गरी नारी स्वतन्त्रता, समानताको पक्षमा वकालत गर्नु उद्देश्य राखेको पाइन्छ । निबन्धकारको 'विषयवस्तुको मूल्य र मूल्याङ्कन प्रविधि' निबन्धमा कुनैपनि विषयवस्तुको मूल्याङ्कन गर्दा पुरानो शैली तथा ढाँचामा गरिएका रूढी पद्धतिलाई छाडी नयाँ वैज्ञानिक ढंगबाट गरिनुपर्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन्, निबन्धकारले । यसमा एउटा रोचक प्रसङ्गलाई देखाउँदै, मोटो खसीको मासुको मुल्य, दुब्लो खसीको मुल्य, स्वच्छ खसीको मासुको मुल्य एउटै भएकोप्रति विरोध गर्दै उक्त मासुको स्तर (क्वालिटी) अनुसार खरिद विक्री हुनुपर्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी उनले प्रगतिशील धारणालाई हामीसामू पेश गरेका छन् ।

‘धार्मिक परम्परा र जातीय समानताको प्रश्न’ नामक निबन्धमा थापाले धर्म र जातमा देखिएका विकृति-विसङ्गतिलाई औल्याउँदै समानता र स्वतन्त्रताको पक्षमा बकालत गरेका छन् । यही नै यस निबन्धको उद्देश्य रहेको छ ।

निबन्धकार थापाको निबन्धसङ्ग्रह ‘समाजको पानी’ निबन्ध विषयवस्तुलाई समेटी विभिन्न उद्देश्य राखी प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । उनका निबन्धमा प्रगतिशील चिन्तनलाई अधि सारी रचिएको पाइन्छ । उद्देश्यका तवरले निबन्धकार थापाका निबन्ध सफल बन्न पुगेको छन् । पाठकवर्गलाई केही खुराक दिन थापा गहन तरिकाले लागेको उनका निबन्ध मार्फत पाइन्छ । उनका निबन्धहरू उद्देश्य तत्त्वका हिसाबले सफल बनेको छन् ।

४.४.४ भाषाशैली

निबन्ध विधाको लागि आवश्यक तत्त्वका रूपमा भाषाशैलीलाई लिइन्छ । भाषाशैली विना निबन्धको कल्पना गर्न सकिदैन । भाषाशैलीले निबन्धलाई मूर्त रूप दिने गर्दछ । निबन्धकार थापाको निबन्धसङ्ग्रहमा रहेका निबन्धहरूमा भाषाशैलीको कुशल प्रयोग भएको देख्न सकिन्छ । प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रह ‘समाजको पानी’ मा थापाले सरल गद्य भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् । जसले निबन्धहरू मिठासपूर्ण बन्न पुगेको छन् । यसमा उखान - टुक्काको प्रयोग गरेका छन् । जस्तै :- ‘मेरो हाडी राम्रो’, हिन्दी भाषाको उखान टुक्कामा, ‘पैसा फेको तमासा देखो’, अन्य नेपाली भाषामा, ‘आफै बोक्सी आफै भक्ती’, ‘काम साँच्यो आफूलाई खान साँच्यो अर्कालाई’^{१४३} जस्ता उखान-टुक्का पाइन्छ । त्यस्तै लामा-छोटा वाक्यको प्रयोग, तत्सम, तत्भव, हिन्दी आदि शब्दको प्रयोग, विम्बप्रतिकको प्रयोग, जस्तै भुँडीमिटर ! आदि गणितीय अङ्कको प्रयोग, जस्तै १००, ३२, १६० आदि, प्रश्नवाचक चिन्ह, आश्चर्यजनक चिन्हको प्रयोग गरिएको छ । जस्तै क्रमशः के हाम्रो मुलकमा प्रचलित जात, पात र छुवाछुत प्रथा राम्रो हो ? सफलताको लागि पूरा गर्नुपर्ने न्यूनतम शर्तहरू के हुन सक्दछन् ?, त्यतिकै सुन्दर भएको होइन के ! आदि । विश्लेषणत्मक, वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको छ । प्रस्तुत सङ्ग्रहका निबन्ध पढ्दा रोचकता लाग्छ । यसमा स्पष्ट धारणा प्रस्तुत गरिएको छ । अतयव : निबन्धकार थापाका निबन्धहरू भाषाशैलीका दृष्टिकोणले सफल छन् । यसर्थ प्रस्तुत सङ्ग्रहमा उत्कृष्ट भाषाशैली पाइन्छ ।

^{१४३} ऐजन, पृ. १५, १६, ५० ।

४.५ निबन्धकार भूपेन्द्र सुवेदी

भूपेन्द्र सुवेदीको जन्म वि.स. १९९५ साल असार २५ गले जिल्ला प्युठान, विजुवार गा.वि.स. वडा नं.- ७ टारी भन्ने स्थानमा बाबु कुलराज सुवेदी र माता पद्मादेवी सुवेदीको कोखबाट भएको हो । सुवेदीले साहित्यका विभिन्न विधामा कलम जलाएका छन् । उनले पुस्तकाकार कृतिका रूपमा एकमुल एकाउन्न फूल लघुकथा सङ्ग्रह (२०४९), उपालम्भ खण्डकाव्य (२०५९), भावनाका लहरहरू कविता सङ्ग्रह (२०६०), विना भुटनको च्वाँइ (२०६३) हास्यव्यङ्ग्य निबन्धसङ्ग्रह, भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू (२०६५), मंगला महाकाव्य (२०६७) प्रकाशित गरेका छन् । सुवेदीले विभिन्न पत्रपत्रिका गोरखापत्र, मधुपर्क, युगबोध, प्युठान समाचार, सुमन आदिमा आफ्ना लेख - रचनाहरू प्रकाशित गरेको पाइन्छ । उनले कविता विद्यालाई रूचाएता पनि, कथा, निबन्धमा समेत कलम चलाइ आफ्नो प्रतिभालाई सफल रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । सुवेदी साहित्य परिषद् प्युठानमा संलग्न छन् । उनले वि.ए. सम्मको अध्ययन त्रि.वि. काठमाडौँबाट वि.स. २०३३ सालमा गरेका हुन् । उनी शिक्षण पेशामा संलग्न रही हाल निवृत्त भएका छन् । उनले मुक्ति मा.वि.रातामाटामा भुजा पुरस्कारको पनि व्यवस्था गरेका छन् । उनी साहित्यप्रति विशेष रूची राख्ने व्यक्तित्व हुन् । उनले प्युठानी भूमिबाट 'मंगला' महाकाव्यको समेत रचना गरी आफ्नो असल स्रष्टाको परिचय समेत दिएका छन् । सुवेदीले नेपाली साहित्यमा दुईवटा निबन्धसङ्ग्रह दिएका छन् । ती हुन् 'विना भुटनको च्वाँइ' र 'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू' । निबन्धकार भूपेन्द्र सुवेदीको 'विना भुटनको च्वाँइ' निबन्धमा सुवेदीले धार्मिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक आदि विषयवस्तुलाई समेटेका छन् । जसमा विभिन्न खाले विकृति र विसङ्गतिहरूलाई हास्यव्यङ्ग्य शैलीमा व्यक्त गरेका छन् । निबन्धमा राजनैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, प्रशासनिक क्षेत्रमा देखापरेका विकृति र विसङ्गतिलाई तीब्र व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् ।^{१४४} उनी हास्यव्यङ्ग्यमार्फत निबन्धको क्षेत्रमा सक्षम निबन्धकारको रूपमा स्थापित भै सकेका छन् । उनको अर्को निबन्धसङ्ग्रहमा 'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू' मा (२०६३) धर्म, संस्कृति, शिक्षा, साहित्य, कृषि, दर्शन, व्याकरण, छन्द, मानवतालाई विषयको रूपमा अङ्गिकार गरिएको पाइन्छ । उनले यसमा मानव हित र समाज सुधारको अपेक्षा राखेको पाइन्छ ।

^{१४४} भगवती विष्ट, साहित्यकार भूपेन्द्र सुवेदीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, (त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, स्नातकोत्तर अप्रकाशित शोधपत्र, २०६४), पृ. ९१ ।

मानवतावादप्रति उनी गम्भिर बनेका छन् ।^{१४५} निबन्धकार सुवेदी मूलतः वस्तुपरक निबन्धकार हुन भने आंशिक रूपमा उनलाई आत्मपरक निबन्धकारको रूपमा पाउन सकिन्छ । उनी प्रगतिशील विचार राख्ने निबन्धकारका रूपमा पाउन सकिन्छ ।

४.५.१ विधातत्त्वका दृष्टिले 'विना भुटनको च्वाँइ' र 'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू'

निबन्धकार भूपेन्द्र सुवेदीका दुईवटा निबन्धसङ्ग्रहहरू 'विना भुटनको च्वाँइ' र 'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू' प्रकाशित छन् । पहिलो निबन्धसङ्ग्रहमा एक्काइस वटा निबन्धहरू, दोस्रोमा पन्ध्रवटा निबन्धहरू रहेका छन् । प्रस्तुत निबन्ध सङ्ग्रहहरूलाई विधातत्त्वका आधारमा यसरी विश्लेषण गरिएको छ ।

४.५.१.१ विषयवस्तु

निबन्ध तत्त्वका लागि चाहिने आवश्यक एक महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा विषयवस्तुलाई लिइन्छ । निबन्धकार सुवेदीले राजनीति, साहित्य, प्रशासन, सामाजिक व्यवहार, धार्मिक आस्थाजस्ता विषयवस्तुलाई यस निबन्धसङ्ग्रहमा विषयवस्तु बनाएका छन् । यसमा रहेका एक्काइवटा निबन्धमध्ये दशवटा निबन्धहरू सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छन् । ती हुन इज्यतको घाँडो, प्रतिवादी मुङ्गे विजय, गोरु, भटारो, मानसिक अपराधले, कर्मान्धको सार्वजनिक खुलापत्र, आइमाइको चुनौती, जता मल्खु उतै ठल्कु, मुति पनि सके दैलो पनि देखे, गफ महिमा । त्यसैगरी सामाजिक राजनीतिक आर्थिक विविध विषयमा रचिएको निबन्ध २ वटा निबन्ध रहेका छन् । ती हुन काठमाडौं कञ्चनजङ्गाको भरिया भएछ, विना भुटनको च्वाँइ । राजनीतिक आर्थिक विविध विषयमा रचिएको अस्मिताको फूडले हो । त्यसै गरी मानवीय आडम्बरीमा आधारित निबन्ध 'नक्कली महात्म्य' हो । पारिवारिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध 'आत्महत्याको नाटक' हो । चिकित्सा विषयमा आधारित निबन्ध चिकित्सक 'महोदयाय नमः' हो । यसरी निबन्धकारले विविध विषयलाई अङ्गाली निबन्ध रचना गरेका छन् । निबन्धकार सुवेदीका सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्धहरू दशवटा देखापरेका छन् । जुन माथि उल्लेख गरिएको छ । जसमा 'इज्यतको घाँडो' एक हो यो निबन्ध सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो यसमा सामाजिक व्यङ्ग्य पाइन्छ । सामाजिक प्रतिष्ठा जोगाउनका लागि के कस्ता भुट र

^{१४५} डा. कृष्णप्रसाद दाहाल, भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरूको अध्ययन, (प्युठान : देवेन्द्र कुमार रिजाल, २०६३) भूमिका ।

आडम्बरी व्यवहार अपनाउन मानिस पछि पर्देनन् भन्ने कुरा देखाइएको छ । समाजको प्रतिष्ठित व्यक्ति बन्नको लागि गरिने अनेकौ तिकडम प्रस्तुत निबन्धमा देखाइएको छ ।^{१४६} प्रस्तुत निबन्धमा इज्यत जोगाउन पाहुनालाई अर्को घरबाट सिरक ल्याएको र उक्त पाहुनाले आफै चुरोट खाँदा उक्त सिरक जलेको प्रसङ्गमा इज्यत जोगाउन गात्ने भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । 'प्रगतिवादी मुङ्गे विजय' निबन्धमा लडाइ भगडा र त्यसबाट उब्जने तीतो परिणामलाई समेटिएको छ । स्वर्गका देवता र मर्त्यका मानिसहरूका बीचको लडाइ भगडा र त्यसबाट उब्जने तीतो परिणामलाई समेटिएको छ । धनी वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने ईश्वररूपी विष्णु, शिव, ईन्द्र नारद तथा गरिव वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने अरस्तु, प्लेटो आदिलाई अगाडि सारेर देव मानवको मुद्धा अन्ततः मानव समाजको हितमा हुनुपर्ने भाव राखिएको छ ।^{१४७} मुठ्ठीभरका सामन्ती मानिसहरू थोरै भएपनि बहुसङ्ख्यक मान्छे का भावनालाई खेलवाड गरी प्रतिवादीको मुङ्गे विजयको रूपमा देखाएको प्रसङ्गलाई हास्यव्यङ्ग्य शैलीमा देखाइएको छ । अतयव :यो निबन्धको शीर्षक सार्थक रहेको छ । त्यसैगरी 'भटारो' निबन्ध सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । यसमा अनुमान तथा विज्ञानका भरमा ठुलो बन्ने सामाजिक समस्यालाई विषयवस्तुका रूपमा देखाइएको छ । खास गरेर सामानहरूको बेचबिखनका लागि गरिने सम्पूर्ण विज्ञापनप्रति तीव्र व्यङ्ग्य गदै यसमा विज्ञापनरूपी भटारोले आम उपभोक्तामाथि परेको प्रभावलाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा फैलाइएको कुरा सुवेदीले यसरी बोलेका छन्, "यसरी उपभोक्ता दिनदिनै ठगिदै जान्छन् र व्यापारीहरू दिनानुदिन धनी बन्दै जान्छन्" ।^{१४८} त्यस्तै निबन्धकार अनुमानका भरमा गरिने कपटपूर्ण कार्यप्रति वा त्यसबाट लिने फाइदाप्रति रूष्ट देखिन्छन् । यसरी हास्यव्यङ्ग्य शैलीमा भटारो हान्न निबन्धकार सफल देखिन्छन् । सुवेदीको गोरू निबन्ध सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छ । प्रस्तुत निबन्धमा पशुलाई मानविकीकरण गरी मानिसको कमजोरीलाई नै गोरू भन्नु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । 'गोरू' खुरूखुरू जोत्ने र ऊ कहिल्यै आफूखुसी नहिड्नेलाई गोरू भनेर वृद्धिहिनको सङ्केत गर्नु अन्याय भएको उल्लेख गरिएको छ ।

^{१४६} भगवती विष्ट, पूर्ववत्, पृ. ९३ ।

^{१४७} ऐजन, पृ. ९४ ।

^{१४८} ऐजन, ९६ ।

“विना ढिपी खुरुखुरु जोत्ने र गाडा तान्नेजस्ता कठिन कार्य गर्ने गोरूलाई वेइमानी भन्नु गलत भएको अभिव्यक्ति दिइएको छ । गोरू वस्तुतः मान्छेको चाहाना र इसारामा सधैंभरी खट्ने प्राणी हो ।”^{१४९}

मान्छे गल्ती आफूले गर्ने र त्यसको तुलना जनावरसंग गर्छ भन्ने तथ्यलाई हास्यव्यङ्ग्यको शैलीमा उद्घाटन गरिएको छ । ‘रहरले निम्त्याएको कहर’ निबन्ध सामाजिक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर रचिएको छ । यस निबन्धमा नेपाली समाजमा दुई वटा श्रीमती विवाह गर्ने विकृति विसङ्गतिलाई औल्याइ त्यसका बहुविवाह गर्ने पतिको नियतिलाई छलडग पारिएको छ । निबन्धकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् - “विवाह गरेको छ महिनामा छोरो जन्माएको र त्यसै बेला उसका आगनमा छोरासहितकी अर्की युवती पनि आएकी”^{१५०} यसरी निबन्धमा रहरले विवाह गरेको तर उल्टै समस्यामा परेको प्रसंगलाई उल्लेख गरिएको छ । यसरी ‘दुई जोडको पोइ कुना बसी रोइ’ भन्ने उक्तिलाई चरितार्थ गर्ने उद्देश्यले लेखिएको यस निबन्धमा लेखकले नेपाली समाजमा विद्यमान रहेको बहुविवाह प्रथा र त्यसबाट जन्मने समस्यालाई हास्यव्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । सुवेदीको ‘मानसिक अपराधले’ भन्ने निबन्ध सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । यस निबन्धमा घरमा श्रीमती हुँदाहुँदै बाहिर यसरी हिड्ने लोग्नेमान्छेलाई उभ्याएर छोराछोरी जन्मी सकेपछि सुगठित सालीको रूपप्रति लालायित लपस्तरो भिनाजुको क्रियाकलापलाई उदाङ्गो पारिएको छ । सालीको विवाह हुने पक्का हुँदा पनि नछाड्ने मनस्थितिमा पुगेको भिनाजुको एक्कासी मुर्छा पर्छ र होस खुलेपछि बुवापछिको अभिभावकभन्दा उसको पूर्ण होस् खुलेको प्रसंगलाई देखाइएको छ । निबन्धकारले घरमा श्रीमती हुँदाहुँदै बाहिर चहादै हिड्ने लोग्ने मानिसलाई सचेत हुन र राम्रा भरीलाई आफ्नो बनाउने मानसिक रोगबाट बच्न सल्लाह दिएको देखिन्छ ।^{१५१} ‘कर्मान्धको सार्वजनिक खुल्लापत्र’ सुवेदी अर्को सामाजिक निबन्ध हो । यस निबन्धमा निबन्धकारले ‘म’ पात्रलाई उभ्याई उसले अरूलाई दुःख पर्दा रू.१० उठाएर आफू मक्क पच्यो, स्वयम् आफूलाई समस्या पर्दा उसले देखाएको बाटोको अनुशरण गरी रू.१० का दरले पठाइ दिए । आफूले अरूलाई जस्तो व्यवहार गरिन्छ, अरूबाट त्यस्तै व्यवहार पाइन्छ भन्ने तथ्यलाई देखाइएको छ । धनको घमण्डले समाजलाई

^{१४९} ऐजन ।

^{१५०} भगवती विष्ट, पूर्ववत् ।

^{१५१} भूपेन्द्र सेवदी, पूर्ववत्, पृ. १०२ ।

हेप्नेहरू समाजबाटै बहिस्कृत हुन्छन् भन्ने विषयवस्तुलाई उल्लेख गरिएको चरित्रलाई देखाइएको छ । सुवेदीको 'आइमाइको चुनौती' सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । सामाजिक शोषणको मारमा परेका महिलाहरूमा जागरूकता आउन थालेका र त्यसबाट ग्रसित पुरुष मानसिकतालाई 'आइमाइको चुनौती' विषयक विचार गोष्ठीमा सञ्चालिकाले विषय प्रवेश गराउँदै बोलेको भाषणलाई यस निबन्धमा विषयवस्तु बनाइएको छ ।^{१५२} निबन्धकार सुवेदीको 'जटा मल्खु उतै ढल्कु' सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा बलियाको पछि लाग्ने र निर्दालाई वास्ता नगर्ने सामाजिक व्यवहारलाई देखाइएको छ । यसमा असामीले समेत ऋण नतिरेको भनी साइले अर्को कागज गरिएको छ । प्रस्तुत निबन्धमा बलिया शोषक सामन्त कै थिचोमिचो परी गरिब निमुखा पिल्सिएको प्रसङ्गलाई देखाइएको छ । 'मुती पनि सके दैलो पनि देखें' निबन्धमा निबन्धकारको सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छ । प्रस्तुत निबन्धमा काम विगारी सकेपछि होस् खुलेको र होस् खुले पनि काम लाग्न गाह्रो हुने विषयवस्तुलाई देखाइएको छ । सानोमा छोराछोरीलाई बुवाआमाले पुलपुलाएर राखेको, पछि उनीहरूको बानी विग्रिएको हुँदा सपार्न गाह्रो भएको धारणा व्यक्त गरेका छन् । जब उनीहरूको काधमा जिम्मेवारी आउँछ, त्यसबेला धेरै ढिलो भइ सकेको हुन्छ । त्यतिखेर सुधर्ने समय बाँकी रहदैन भन्ने विषय र सन्दर्भलाई यस निबन्धमा समेटिएको छ ।^{१५३} गफ 'महिमा निबन्ध सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा हाम्रो समाजमा कामभन्दा गफ धेरै गर्ने प्रवृत्तिलाई हास्य व्यङ्ग्य शैलीमा उजागर गरिएको छ । गफीहरू अनेक वर्ण, अनेक जाति र श्रेणीका हुन्छन् भन्दै गफीहरूको श्रेणी विभाजन गरका छन् । यस क्रममा उनले दलबलले तताइएका प्रथम दर्जाको विद्यावारिधी गरेको, व्यापारी दोस्रो दर्जाको, राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरू तेस्रो दर्जाका र त्यस्तै तेस्रो श्रेणीमा उत्तीर्ण भएका ज्योतिषी, शिक्षक, कुमाले, पण्डित होटल व्यवसायी आदिलाई चौथो दर्जामा समेटेका छन् ।^{१५४} यसरी निबन्धकारले हास्यव्यङ्ग्य गरी गफ भन्दा काम धेरै गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

निबन्धकार सुवेदीका राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक विविध विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध २ वटा छन् । जुन आर्थिक नै उल्लेख भइसकेको छन् । जसमा 'काठमाण्डौं

^{१५२} भगवती विष्ट, पूर्ववत्, पृ. १०४ ।

^{१५३} ऐजन, १०६, ।

^{१५४} ऐजन, १०७ ।

कञ्चाजङ्घाको भरिया भएछ' एक हो । निबन्धकार सुवेदीले प्रस्तुत निबन्धमा काठमाडौंको अस्तव्यस्त अवस्थालाई विषयवस्तुका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । राजधानी बाहिरका हरेकले सानो भन्दा सानो काम पर्दा ताकने काठमाडौंलाई यस निबन्धका 'म' पात्रले सानैदेखि केन्द्र बनाएको हुन्छ । राजधानी तीर्थस्थल, साहित्यकारको थलो, विशिष्ट राजनीतिज्ञहरूको बस्ती, पर्यटनको केन्द्र, विश्वविद्यालयको भूमि, काठमाण्डौं नेपाली जनजीवनका हरेक पक्षको केन्द्र बनेको देखिन्छ । तर यी विविध पक्षको केन्द्र भएपछि उल्लेख्य प्रगति हुनुपर्ने राजधानीमा मान्छे बस्न लायकको पर्यावरण नभएर निबन्धकारले दिग्दारिदैं हास्यव्यङ्ग्य चित्र गर्दै काठमाण्डौंलाई फोहरको कञ्चनजङ्घाको रूपमा चित्रण गरेका छन् । यसको शीर्षक नै व्यङ्ग्य गरी राजधानीलाई सफा सुगन्ध बनाउनुपर्ने धारणा राखेको पाइन्छ । सुवेदीको 'विना भुटनको च्वाँइ' समाज, जाति धर्म, आर्थिक, राजनीतिक क्षेत्र सबैतिर भित्रिभित्रै खोक्रो बनेपनि बाहिर हरेक पाइलामा आडम्बर देखाउने मानवीय सवभावलाई यसमा देखाइएको छ । यसैको नामबाट यस सङ्ग्रहको नामाकरण गरिएको छ । मुख्य गरेर छिमेकीलाई मिठो खाएको देखाउन कराइ तताएर भ्वाइँ पार्ने सामाजिक आडम्बरपूर्ण व्यवहार नै यस निबन्धको मुख्य विषयवस्तु हो ।^{१५५} यसरी हास्यव्यङ्ग्य चित्र गरी तीखो वाण प्रहार गरी सुधारको अपेक्षा राखेको पाइन्छ । त्यस्तै राजनीतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध 'अस्मिताको फुडँले' हो । प्रस्तुत निबन्धमा मौकाप्रस्त अवसरवादी नेताको चरित्रलाई देखाइएको छ । यसमा बलवाहु नाम गरेका साहुलाई लुच्चो , घमण्डी, असहयोगी नेताको रूपमा चित्रण गरिएको छ ।^{१५६} प्रस्तुत निबन्धमा आफ्ना फाइदाका लागि जतिसुकै दल बदल्न परे पनि चुनावको बेला टिकट नपाएका कारण स्वतन्त्र प्रत्याशी बनेर उपस्थित हुन्छ । जतिसुकै दल बदल्न परेपनि चुनावको बेला टिकट नपाएका कारण स्वतन्त्र प्रत्याशी बनेर उपस्थित हुन्छ । आफ्नै श्रीमतीले समेत भोट नदिइ आफ्नो मात्र भोट पाए नेता बलवाहु पराजय भएकोमा षड्यन्त्र र धोका भएको भनी मतदातालाई सराप्दै हिड्छ ।^{१५७} यसरी राजनीतिमा देखापरेको व्यक्तिगत स्वार्थले राष्ट्र र जनतालाई बर्बाद बनाएको भन्दै त्यस्तालाई समयमै पाखा लागानुपर्ने विचार राखिएको छ । **सुवेदीका मानवीय आडम्बरीमा** आधारित निबन्धमा 'नेपालीमा बनेको भाते' एक हो । प्रस्तुत निबन्धमा हामी नेपाली आफू

१५५ ऐजन, पृ. ९९।

१५६ ऐजन, पृ. ९५।

१५७ ऐजन, पृ. ९५।

नै भाते भएको तर अरूलाई भाते भन्न नछोड्ने प्रवृत्तिलाई विषयवस्तुका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । भाते भनेर माग्नेलाई गरिने तिरस्कार र अपहेलना समग्र नेपाली जीवनमा नै लागू भएको अवस्थालाई निबन्धकारले देखाउन खोजेका छन् । सडक बालबालिका र माग्नेहरूलाई प्रयोग गरिने 'भाते' शब्द नेपाली जीवनको अभिन्न अङ्ग बन्न पुगेको तथ्यप्रति लेखकले झटारो हानेका छन् ।^{१५८} यसमा हात फैलाउने प्रवृत्तिप्रति तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । त्यसैगरी 'मित्रताको हौवामा' अर्को मानवीय आडम्बर मा आधारित निबन्ध हो । सम्पत्ती पाउने लोभले बाबुआमा मर्दा हामी हौ भनेर सद्भाव देखाउनेहरू सम्पत्ति सिद्धिएपछि श्रीमतीको पोइल जाँदा पनि फर्केर नहेर्नेहरूको चरित्र प्रस्तुत गरेर निबन्धकारले मित्रता र सम्बन्धहरू स्वार्थसँग जोडि देखाएका छन् । 'तोरी लाहुरे' सुवेदीको मानवीय आडम्बरी विषयवस्तुमा आधारित अर्को सशक्त निबन्ध हो । यसमा विदेशबाट फर्कने लाहुरेहरूको अनौठो चरित्रप्रति व्यङ्ग्य गरी 'तोरी लाहुरे' को संज्ञा दिएका छन् ।^{१५९} दुःख गरी कमाएको पैसा अनावश्यक ठाउँमा खर्च गर्ने, आफू धनी भएको भाव प्रदर्शन गर्ने आफ्नो संस्कृति छिट्टै विसर्गेको नक्कल गर्ने आडम्बरीहरूको चरित्रलाई यस निबन्धले पर्याप्त व्यङ्ग्य गरेको छ ।^{१६०} खल्लीमा पैसा नभएपनि स्वाड पार्नेप्रति तीव्र तीखो व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

साँस्कृतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध 'नक्कल महात्म्य' हो । प्रस्तुत निबन्धमा आजका युवा पिढीले पश्चिमी संस्कृतिको नक्कल गरेर आफ्नो मौलिक संस्कृतिलाई धरापमा पर्ने कुरालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । 'मान्छेले' 'देखी गर्नु' तर 'देखासिकी नगर्नु' भन्ने उक्तिलाई केन्द्रविन्दु बनाएको यस निबन्धमा नक्कल गर्दा मान्छेले भोग्नु परेका विभिन्न समस्याहरू उजगार गरिएको छ । आफ्नो देशको मौलिक संस्कृति र आफ्नो शैलिमा बाच्च चाहाने लेखकले नक्कलले ल्याएको विकृति चिर्तिड गर्ने नेपाली वनपाखामा गाइने लोकगीत, सोरठी, दोहरी, तथा रोधी जस्ता मौलिक संस्कृति घरापमा परेको उल्लेख गर्दै क्लवमा डिस्को, पप जस्ता संस्कृतिको नक्कल गरेको प्रति आक्रोशित देखिन्छन्, सुवेदी ।^{१६१} मौलिक

^{१५८} ऐजन, पृ. १०१ ।

^{१५९} ऐजन, पृ. १०२ ।

^{१६०} ऐजन, पृ. ९२ ।

^{१६१} ऐजन, पृ. ९९ ।

संस्कृति लाई विर्सने नेपालीहरूले अब चुनाव र कमेरो धस्नमात्र बाँकी रहेको भन्दै , त्यस्ता विकृति संस्कृतिलाई धज्जी उडाएका छन् ।

पारिवारिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध 'आत्महत्याको नाटक' हो । प्रस्तुत निबन्धमा सुवेदीले लोग्ने-स्वास्नीको भगडाले उत्पन्न गर्न सक्ने परिस्थितिलाई विषयवस्तुका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले ग्रामिण समाजमा साँहिलीले छिमेकी ठूलीको नचाँहिदो कुरामा लागेर लोग्नेले सौता ल्याउन लागेको भनी सत्तोसराप गर्छे । उता साँहिलाले आरोप खप्न नसकी तिघा पनि नडुब्ने पानीमा डुबेर मर्न खोज्छ भने श्रीमती खुटाले छुने हाँगामा भुन्डेर मर्न खोज्छे । छोराले दुवैलाई मिलाउने प्रयत्न गर्छ र दुवै घर फर्कन्छन् यद्यपी गर्न गाह्रो हुने र यो केवल नाटक रहेको कुरा यसमा उल्लेख छ । दाम्पत्य जीवन सम्भौता र विश्वासमा टिकेको हुन्छ, विश्वास खल्बलिन गएमा परिवार भताभुङ्ग हुन सक्छ ।^{१६२} यही वास्तविकतालाई प्रष्ट पार्न खोजिएको छ ।

निबन्धकार सुवेदीको चिकित्सा विषयमा आधारित निबन्ध 'चिकित्स महोदयाय नमः' हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले चिकित्साजस्तो संवेदनशील र मर्यादित पेशामा लागेका चिकित्सकहरू विरामीको रोगको निराकरण गर्न पट्टि भन्दा पैसा कुम्ल्याउन मात्र तल्लिन भएकोप्रति निबन्धकारले असन्तुष्टी व्यक्त गरेका छन् । चिकित्साहरूका कमजोरी, बेइमानी र फट्याइसँग मानव समुदाय न लडन सक्छ न प्रतिवाद गर्न नै । यसरी विरामीको अवस्था हेरेर उपचार गर्नुपर्नेमा विरामीको आर्थिक अवस्था हेरेर आफ्नो मूल्य तोक्ने डाक्टरहरूले समाजलाई आक्रान्त पारेको टिप्पणी निबन्धकारको छ ।^{१६३}

साहित्यिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध 'ठूलो बन्ने रहरमा' हो प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकार आधुनिक नेपाली साहित्यको जसरी अगाडि बढे पनि नेपाली साहित्यकारमा बढेको मपाँइत्वप्रति असन्तुष्टी रहेको पाइन्छ । यसमा ठूलो बन्ने रहर सबैमा हुन्छ तर प्रतिभा सम्पन्न साहित्यकारको उचित सम्मान हुनुपर्ने र साहित्यका विद्याको ज्ञान समेत नभएका कथाकार, कवि, नाटककार आदिको मुल्याङ्कन माथि भएको र खास साहित्यकारलाई पागल भनी राँची पुऱ्याउने गलत प्रकृतिप्रति निबन्धकारले हास्यव्यङ्ग्य सिर्जना गरी आक्रोश व्यक्त गरेका छन् । प्रतिभा सम्पन्न साहित्यकारका साहित्यिक

^{१६२} ऐजन, पृ. १०५ ।

^{१६३} ऐजन, पृ. १०५, ।

योगदानको उचित मुल्याङ्कन हुनुपर्ने तर उनीहरू अपहेलित र तिरस्कृत भएको कुरा उल्लेख छ ।^{१६४} ठूलो बन्ने रहरमाप्रतिभा विपन्न साहित्यकारप्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको पाइन्छ । यसरी प्रस्तुत निबन्धको शीर्षक सार्थक रहेको छ । सुवेदीका निबन्धहरू विषयवस्तुका हिसावले सरल छन् । हरक निबन्धको शीर्षक विषयवस्तु अनुसार सार्थक रहेका छन् ।

प्रस्तुत 'विना भुटनको च्वाँई' निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्कलित रचनाहरूमा पनि हार्दिकता पाउन सकिन्छ । यसमा रहेका निबन्धहरूमध्ये काठमान्डौं कञ्चनजङ्घाको भरिया भएछ, गोरू, रहरले निम्त्याएको कहर, विना भुटनको च्वाँई, मानसिक अपराधले, मित्रताको हौवामा, कर्मान्धको सार्वजनिक खुलापत्र मुती पनि सके दैलो पनि देखे हुन् । यी निबन्धहरूले सुवेदीको आत्मपरकतालाई झल्काएका छन् । प्रस्तुत उल्लेखित निबन्धहरू वैयक्तिकताका दृष्टिकोणले सबल देखिन्छन् । जसले गर्दा निबन्धकार तुलनात्मक रूपमा वस्तुपरक निबन्धकारका रूपमा परिचित भएपनि आत्मपरक निबन्धकारका रूपमा समेत पाउन सकिन्छ । निबन्ध विद्यामा पाइने वैयक्तिकतालाई समावेश गरी असल निबन्धकारको परिचय दिएका छन् सुवेदीले, यस निबन्धसङ्ग्रह मार्फत । उनको वैयक्तिकताले प्रस्तुत सङ्ग्रहलाई उत्कृष्टता प्रदान गरेको छ ।

प्रस्तुत सङ्ग्रह 'विना भुटनको च्वाँईमा' रहेका वस्तुपरक निबन्धहरू यस प्रकार रहेका छन् । तोरी लाहुरे, इज्यतको घाँडो, प्रतिवादीको भुङ्गे विजय, अस्मिताको फूडैले, भटारो, आत्महत्याको नाटक, नक्कल महात्म्य, नेपालीमा बनेको भाते, आइमाइको चुनौती, चिकित्सक महोदयाय नमः, जता मल्खु उतै ढल्कु, गफ महिमा, ठूलो बन्ने रहरमा हुन् । यी निबन्धहरूले हार्दिकतालाई अंगालेका छन् । हार्दिकताका दृष्टिकोणले निबन्धकार सुवेदीका निबन्धहरूले निबन्धको कला मूल्यलाई आत्मसाथ गरेका छन् । यसकारण उनका निबन्धहरू उत्कृष्ट बनेका छन् । निबन्धतत्त्वका तत्त्वमध्ये हार्दिकतालाई समेटि आफ्ना निबन्धहरूलाई उत्कृष्टता प्रदान गरेका छन् । उनको हार्दिकता वस्तुपरकताको एक महत्त्वपूर्ण पक्षको रूपमा उल्लेख भएको पाइन्छ । उनी मूलतः वस्तुपरक निबन्धकार हुन् ।

'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू' निबन्धसङ्ग्रहमा निबन्धकार सुवेदीले विविध विषयवस्तु माथि प्रकाश पार्ने काम गरेका छन् । जसले हरेक क्षेत्रमा देखापरेका विकृति-विसङ्गतिप्रति

^{१६४} ऐजन, पृ. १०८ ।

समेत आक्रोश व्यक्त गरेका छन् । उनका निबन्धमा प्रस्तुत विषयवस्तु अत्यन्त सरल र स्पष्ट रूपमा भन्न खोजेका कुराहरू राख्न सफल भएका छन् । प्रस्तुत सङ्ग्रहमा पन्ध्रवटा निबन्धहरू सङ्कलित रहेको छन् । जसमा साहित्य तथा भाषामा आधारित निबन्धहरू तीनवटा रहेका छन् । ती हुन् :- ह्रासोन्मुख हाम्रो काव्य परम्परा, 'श्र' को नालीबेली केलाउँदा र पूर्वीय दर्शनको अप-व्याख्या र परिणति । त्यसैगरी मातृममता, नेपाल परिदर्शन निबन्धहरू देशभक्तिमा आधारित छन् । धार्मिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्धहरू गौमुखी घुम्ने उत्कण्ठमा, राष्ट्रिय कविता महोत्सवमा स्वर्गद्वारी यात्रा हुन् । त्यसैगरी साँस्कृतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हाम्रो संस्कृति हो । विविध विषयवस्तुको आधारमा लेखिएका निबन्धहरूमा मानवताको मुल्याङ्कन, प्रमाणपत्रको कैफत, बसिवियालो, म को पृष्ठभूमि खोज्दा, चिउली एक परिचिन्तन, लेख्ने विषयको खोजीमा, कथा क्षेत्रमा राप्ती अञ्चलको नालीबेली पर्दछन् ।

निबन्धकार सुवेदीका साहित्य तथा भाषामा आधारित निबन्धहरू तीनवटा रहेका छन् । जुन माथि उल्लेख गरिएको छ । जसमा 'ह्रासोन्मुख हाम्रो काव्य परम्परा' हो । यो मूलतः नेपाली साहित्यसँग सम्बन्धित रहेर साहित्यमा आएको ह्रासलाई प्रस्तुत गर्ने काम निबन्धकारले गरेका छन् । उनले यसमा कविताको छन्द परिभाषालाई स्पष्ट पार्ने काम गरेका छन् । यसमा निबन्धकारले वार्षिक छन्दको बारेमा समालोचकीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । छन्दको ज्ञानविना लेखिएका कविता व्यक्तिविहिन सम्भव नहुने ठोकुवा उनले गरेका छन् ।^{१६५}

निबन्धकारले छन्दले नै कवितालाई मीठो गराउँदछ भन्दै छन्दको बारेमा आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उनले "काव्य र फुटकर कविताका निमित्त चाहिने मूलतत्त्व छन्द हो" छन्दको शाब्दिक अर्थ ढङ्ग, ढाँचा, छाँटकाट वा लय हो ।" कुनै कुरा बोल्दा वा पढ्दा जति, यति बलाघात, स्वरघात, रस, अलङ्कार इत्यादिले पूर्ण छ भने त्यो अभिव्यक्ति छन्दमय हुन्छ । यस्ता छन्द कविता र गीतमा हुन्छन् । त्यस्ता उच्चातममा मिठास हुने हुदाँ श्रोताको मन चाडै छोई भित्री प्रभाव पार्न सक्छ । छन्द शब्द सस्कृतको 'छह' धातुबाट बनेको 'छद' को अर्थ बाच्नु, फुकाउनु, आनन्दित पार्नु, आर्कषित गर्नु इत्यादी हुन्छ ।" भनी कविता तथा गीतको बारेमा चर्चा गरेका छन् । यसरी उनले हालको यी कुरा काव्यमा

^{१६५} कृष्णप्रसाद दाहाल, पूर्ववत् ।

खस्कदै गएकोप्रति चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । सबै काव्यको अनुशासनमा रही काव्य रचना गरेमा काव्यको ह्रास नहुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसरी गीत र कविताका निम्ति आवश्यक पर्ने छन्दका सम्बन्धमा विस्तृत जानकारी प्रदान गरेर निबन्धकार सुवेदीले नेपाली कविताको स्तरीकरणमा विशेष आग्रह राखेको छन् ।^{१६६} यो नै यस निबन्धको विशेषता हो । जसले गर्दा विषयवस्तु अनुसार शीर्षक सार्थक रहेको छ ।

त्यसैगरी 'श्र' को नालीबेली केलाउँदा निबन्धमा निबन्धकारले नेपाली भाषाको वर्णलाई लिइ 'श्र' को उचित मुल्याङ्कन नभएकोप्रति चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । निबन्धकारले यहाँ 'श्र'प्रति निकै ठूलो मोह राख्दै 'श्र' को निर्माण प्रक्रियामा वैज्ञानिकता हुनुपर्नेमा जोड दिएका छन् :

“‘श्र’ यदि तालव्य ‘श’ कै अङ्ग हो भनी क, ख को खुट्टो मर्काउदा क, ख बने जस्तै ‘श’ को खुट्टा मर्काउदा ‘श्र’ किन बन्दैन । ‘श’ कै ‘श्र’ विशेष रूप हो भने त्यसलाई ‘श्र’ पार्ने विधि के हो ? त्यो थप मात्रालाई के नाम दिइएको छ ? ‘श्र’ अतिरिक्त अक्षर हो भने वर्णमाला र शब्दकोषमा छुट्टै अस्तित्व किन दिइएन ? ऋ, ॠ, लृ संयुक्त वैदिक लिपी भनी बिदा गरिदिएजस्तो ‘श्र’ लाई बिदा दिए के हुन्छ ? ‘श्र’ को उचित पूर्व रूप केही नदेखिनु, आकाशबाट टक्केभै नेपाली भाषामा यत्रतत्र प्रयोग गरिनु स्रोत खुलाइदिन बेवास्ता गर्नु ‘श्र’प्रति ठूलो अन्याय भएन र ? श्र बाट नेपालीमा श्रम, श्रद्धा, श्रावण, श्रवण, श्रुति आदि जस्ता अनेक शब्द बनेको हुँदा यसका निर्माण प्रक्रियामा विशेष चासो दिनुपर्छ ।”^{१६७}

प्रस्तुत निबन्धकार सफल देखिन्छन् । उनले उचित विषयवस्तुको चयन गरी प्रस्तुत निबन्धको शीर्षक सार्थक गराएका छन् । त्यसैगरी 'पूर्वीय दर्शनको अप व्याख्या र परिणति' निबन्ध नेपाली साहित्यसँग सम्बन्धित विषयवस्तुलाई अङ्गाली रचना गरिएको छ । यसमा निबन्धकारले पूर्वीय दर्शनलाई हिजोआज नबुझेकाहरूले अप व्याख्या गरिरहेको हुँदा सुवेदीले चिन्त दुःखाएका छन् ।^{१६८} पूर्वीय दर्शनमा प्रकृति, ईश्वर, ज्ञान, विज्ञान, वस्तु, जीव र चेतना बारेमा विश्लेषण गरिने विद्याको रूपमा विश्लेषण गरेको पाइन्छ । दर्शनमा मान्छेको उत्पत्ति, काल विभाजन, वंश परम्परा, जरत्रोत्र, गोत्रप्रवर, सृष्टि, स्थिति र संहारको विस्तृत व्याख्या

^{१६६} ऐजन ।

^{१६७} ऐजन ।

^{१६८} ऐजन ।

गरेको पाइन्छ ।^{१६९} यसरी दर्शनको व्याख्या नबुझी अप व्याख्या गरेकोप्रति निबन्धकार सुवेदी चिन्तित देखिन्छन् । प्रस्तुत निबन्ध पूर्वीय दर्शनलाई विषयवस्तुका रूपमा अङ्गाली उल्लेख गर्न सार्थक बनेको छ । यसर्थ पूर्वीय दर्शनको महत्त्व र विशेषता देखाउनु यस निबन्धको प्राप्ति हो ।

निबन्धकार सुवेदीको देशभक्तिमा आधारित निबन्धहरू मातृममता, नेपाल परिदर्शन हुन् । 'मातृममता' निबन्धमा निबन्धकारले देशलाई आमाको रूपमा चित्रित गरी आफ्नो देशभक्ति भावलाई छयालव्याली पोखेका छन् । देशप्रतिको माया ममतालाई उनले विषयवस्तुका रूपमा उरालेका छन् । सुवेदीले आमाको महत्त्वमाथि प्रकाश पारेका छन् । आमाभन्दा ठूलो नाता संसारमा कुनै छैन ।^{१७०} यहाँ कुपुत्रहरूलाई आमा के हो भनेर जानकारी दिने समेत काम गरेका छन् । गड्याउलो जत्रो शिशुलाई हुर्काउने, तातो चिसोको ख्याल राख्ने, स्तनपान गराउने, फकाउन लोरी गीत गाउने, सरसफाई गर्ने , औषधीमूलो आदि काम आमाले गर्ने हुँदा कहिल्यै उनलाई नर्विसन र सम्मान गर्न निबन्धकारले सचेत बनाएका छन् । निबन्धकारले आमा र मातृभूमिलाई समान महत्त्वका साथ हेरेका छन् ।^{१७१} यसरी आमाको जयगान गरी उचित विषयवस्तुलाई शीर्षक सार्थक गर्ने काम निबन्धकारले गरेका छन् । त्यस्तै 'नेपाल परिदर्शन' अर्को देशभक्तिमा आधारित विषयवस्तुमा रचित निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाले 'के नेपाल सानो छ' निबन्धमा भैं मुक्तकण्ठले प्रकृतिको महिमागान गरेका छन् । यसबाट देशप्रतिको मायालाई झल्काएका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा सगरमाथा, यहाँको जडीवुटी, फलफूल, वनस्पतिहरू, भूवनोट, जलवायु, खनिज, प्राकृतिक, रमणियता, पशुपङ्क्षी, धर्म-सस्कृति, मठ, मन्दिर, ताल, गुप्फा, कुण्ड, झरना, कलाकृति, निकुञ्ज, आरक्ष आदिले 'नेपाल' कोठालाई बेजोड सुन्दर बनाएको उल्लेख गरेका छन् । यहाँ महत्त्वपूर्ण वनस्पतिदेखि लिएर अनेकौँ ललितकलाका सुन्दर नमुना प्राप्त गर्न सकिन्छ ।^{१७२} सर्वोच्च शिखर सगरमाथाको महिमा गएका छन् । प्रस्तुत निबन्ध नेपाल राष्ट्रमा पाइने विविधतालाई विषयवस्तुका रूपमा उतार्न निबन्धकार सफल देखिन्छन् ।

---

१६९ ऐजन ।

१७० ऐजन ।

१७१ ऐजन ।

१७२ ऐजन ।

धार्मिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्धहरूमा गौमुखी घुम्ने उत्कण्ठमा, राष्ट्रिय कविता महोत्सवमा स्वर्गद्वारी यात्रा हुन् । ‘गौमुखी घुम्ने उत्कण्ठामा’ भन्ने निबन्ध प्युठान जिल्लाको उतरीभेगमा पर्ने एक धार्मिक तिर्थस्थलको निबन्धकारले चर्चा गरेका छन् । प्युठानको स्वर्गद्वारी पछि दोस्रो धार्मिक एवम् पर्यटकीय विशेषता भिमरूकको शिरमा रहेको ‘गौमुखीलाई एक महत्त्वपूर्ण थलोका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले ‘गौमुखी’ लाई गाईको मुखबाट पानी आउने प्राकृतिक सौन्दर्यका रूपमा देखाइएको छ । प्रस्तुत निबन्धमा प्युठान जिल्लाको भिमरूक नदीको शिरमा रहेको गुफा जसलाई ‘गौमुखी’ भन्ने कुरा निबन्धकारले बताएका छन् । यसमा प्राकृतिक रूपबाट बनेको गाईको मुखबाट पानी आउने हुँदा यसको नाम ‘गौमुखी’ रहेको पाइन्छ । सुवेदीले गौमुखीको चर्चा यसरी गरेका छन् :

“गुफा बाहिर मन्दिर आकारको चार खावा गाडिएको एउटा भग्नाशेष टहेरा रहेछ । त्यसको वरिपरि ठेका, मदानी, दाम्बा आदि वस्तु चढाएका रहेछन् । त्यसको बायातर्फ बाट गुफाभित्र पस्ने बाटो रहेछ । हामी अगाडि बढ्दै गयौं । त्यो डरलाग्दो गुफा करिब बीस मिटर लामो र बाह्र मिटर चौडा भएको अनुमान गर्थौं । अगाडि बढ्दै नियाल्दा चट्टाने ढुङ्गाको ठीक गाईका आकारको प्राकृतिक मूर्ति र त्यसको मुख जस्तै आकारबाट पानीको ठुलो मुहान हुलहुल झरेको देखियो । आँखा, कान, सिङ, पुच्छर, कल्चौडो, खुट्टा सबै गाईका भैं लाग्यो । यी सबै चट्टाने ढुङ्गा रहेछन् । त्यसको वरिपरि कुँदैका जस्तै अरू मूर्तिहरू पनि देखा परे । हुन त भावनाले पनि त्यस्तो देखाएको होला । मनले गौमुखी नाम अत्यन्त सार्थक भएको महसुस गर्थ्यो । वैशाख मासको घाममा पनि जाडो लागेको हुँदा नुहाइ-धुवाइ गरेर मन त्यही छोडी मन्दिरको दाँया तर्फबाट गुफा बाहिर आयाँ ।”^{१७३}

यो निबन्धले आन्तरिक पर्यटनको महत्त्वलाई बढाउने काम गरेको छ । गौमुखीको धार्मिक एवम् प्राकृतिक महत्त्वलाई सार्वजनिक गर्नु नै निबन्धको प्राप्ति हो ।^{१७४} निबन्धकारले विषयवस्तु अनुसार शीर्षक सार्थक गरेका छन् । यो नियात्रामूलक निबन्धका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् सुवेदीले । ‘राष्ट्रिय कविता महोत्सवमा स्वर्गद्वारी यात्रा’ धार्मिक तिर्थस्थलको

^{१७३} भूपेन्द्र सुवेदी, भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू, (प्युठान : पुष्पेन्द्र सुवेदी, २०६५), पृ. २० ।

^{१७४} कृष्णप्रसाद दाहाल, पूर्ववत् ।

पृष्ठभूमिमा रचिएको निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकार सुवेदीले प्युठान जिल्लामा अवस्थित स्वर्गद्वारी तीर्थस्थल धार्मिक तथा राष्ट्रिय महत्त्वको केन्द्रविन्दुको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । राष्ट्रिय कवि गोष्ठीको सन्दर्भमा प्रस्तुत निबन्ध नियात्रामूलक शैलीमा रचना गरिएको हो । यस निबन्धमा निबन्धकारले राष्ट्रिय कविता महोत्सवको व्याख्या भन्दा स्वर्गद्वारी कै महिमाका बारेमा विस्तृत चर्चा गरेका छन् ।^{१७५} स्वर्गद्वारी महाप्रभु (नारायण खत्री) हंसानन्द गिरीको जीवनी र उनले गरेका क्रियाकलापको बारेमा चर्चा गरेका छन्, निबन्धकारले । स्वर्गद्वारी मन्दिर तथा पवित्र तीर्थस्थलको महिमा गाउनमा नै यो निबन्ध सक्रिय देखिएको छ । यस निबन्धमा नौवटा शिखरिणी छन्दका कविता प्रभुको महिमामा आधारित पारी रचिएको समेत पाइन्छ । यो निबन्ध पढिसकेपछि स्वर्गद्वारीका सम्बन्धमा विस्तृत जानकारी हासिल गर्न सकिन्छ ।^{१७६} प्रस्तुत निबन्धमा स्वर्गद्वारी तीर्थस्थल देश विदेमा प्रख्यातिको शिखर चुम्न सफल भएको कुरा उल्लेख गरी आफ्नो राष्ट्रिय स्वरलाई प्रस्फुटन गरेका छन् । यो निबन्ध विषयवस्तुका दृष्टिकोणले कुशल रहेको छ ।

साँस्कृतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध 'हाम्रो संस्कृति' हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले नेपाली संस्कृतिको विस्तृत चर्चा गरेका छन् । यसमा जातजातिको संस्कृतिलाई उल्लेख गरिएको छ । उनले छुवाछुत, उचनिच, जातजातिको भेदभावपूर्ण व्यवहारलाई झटारो समेत हानेका छन् । उनले नराम्रा संस्कृतिको तिव्र विरोध गरेका छन् । सुवेदीले मैथली, भोजपुरी आदि भाषाको समेत जानकारी दिएका छन् । राम्रो तथा असल संस्कृतिको संरक्षण र विकृति संस्कृतिलाई पाखा लगाउनु पर्ने विचार निबन्धकारले राखेका छन् । संस्कृतिमा विकृति आउनु राम्रो होइन ।^{१७७}

विविध विषयवस्तुमा आधारित रही आधारित निबन्धकारले निबन्ध रचेका छन् । जसको बारेमा माथि नै उल्लेख गरिएको छ । ती निबन्धहरूको केही चर्चा गर्ने जमर्को यहाँ गरिएको छ । 'मानवताको मुल्याङ्कन' निबन्ध एक मानवीय विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध यो निबन्धकार सुवेदी आज मानवता, विकेकशीलता, कर्तव्यपरायणता, पारदर्शिता आदिको सद्दा मूर्खता, दानवता, भष्ट्रता आदि प्रवृत्ति अगाल्दै गएको मान्छेको विकृत पक्षलाई निबन्धकारले व्यक्त गरेका छन् । 'ता' परसर्ग सतमार्ग भन्दा कुमार्गका शब्दमा बढी लागेको

१७५ ऐजन ।

१७६ ऐजन ।

१७७ ऐजन ।

तथ्य निबन्धकारले गरेका छन् । “जहाँ मानवता छैन, त्यहाँ फूलको सुगन्धमा पनि बारूदको गन्ध आउँछ ।”^{१७८} सुवेदीले वर्तमानमा स्वीकारिएको मानवतालाई मूल्याङ्कन गरी त्यसबाट सत्मार्गमा लाग्नु पर्ने धारणा राखेका छन् । विषयवस्तु अनुसार निबन्धको शीर्षक सार्थक रहन सफल बनेको छ । त्यसैगरी ‘प्रमाणपत्रको कैफत’ निबन्ध शैक्षिक विकृति -विसङ्गति आधारित छ । प्रस्तुत निबन्ध अनावश्यक रूपमा प्रमाणपत्र मात्र थोप्रने प्रकृतिलाई व्यङ्ग्य गरिएको छ । “गुणस्तरीय शिक्षालाई पर सारेर देखावटी शिक्षाको अनुकरण गर्नेहरूले समाजलाई अधोगतितिर धकेलीरहेका छन् ।”^{१७९} शिक्षाको समुचित विकास भन्दा ठगी खाने भाँडो बनाएकोप्रति आक्रोश व्यक्त गरेका छन् । योग्यताको कसी प्रमाणपत्र नहुने कुरा उनले प्रस्तुत गरेका छन् । “अपराध विकृति, विसङ्गति र दुराचार मा ८५% का प्रणेता प्रमाणपत्रधारी र उच्च उदासिन व्यक्ति नै प्रमाणित हुन्छन् । देश भर कुवाटो हिडेकाको तथ्याङ्क लिने हो भने करिब ८०% तिनै छन् ।”^{१८०} शैक्षिक प्रमाणपत्र कै आधारमा मात्रै कसैको मूल्याङ्कन नगरी ऊ भित्र भएको दक्षताको सही मूल्याङ्कन गर्न सकेमा समाज र राष्ट्रले राम्रो गति प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने दृष्टिकोण निबन्धकार सुवेदीले कलात्मक तरिकाले राखेको छन् ।^{१८१} यसरी योग्यता अनुसार उचित व्यवहार प्रस्तुत गर्न निबन्धकारले अपिल गरेका छन् । विषयवस्तु अनुसार शीर्षक सार्थक बन्न गएको छ । ‘बसिवियाँलो’ निबन्ध फुर्सदको समयमा गन्थनका आधारमा रचिएको छ । यसमा एकजना अमेरिकन शिक्षकसँगको कुराकानी प्रस्तुत गरेका छन् । जसमा “काम कहिल्यै गर्न नपर्ने, सधै फुर्सद, आदि जहाँ मन पच्यो त्यही हकन मुटुन पाइने ।”^{१८२} त्यस्तैगरी धुम्रपान तथा मद्यपान आदती परेका मान्छेहरूको मानसिकतालाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । युवाशक्ति लागु पदार्थको दुर्व्यसनबाट कर्तव्यबाट पलायन भएकोप्रति निबन्धकारले चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । यसमा सरकारको ध्यान केवल छलफलमात्र गर्ने भएको र त्यस्ता पदार्थको रोकथाममा कुनै प्रयास नभएको उल्लेख गरिएको छ । यहाँ लागु पदार्थको दुर्व्यसनबाट

१७८ ऐजन ।

१७९ ऐजन ।

१८० भूपेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. २७ ।

१८१ ऐजन ।

१८२ भूपेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. २९ ।

युवाजनशक्ति कर्तव्यवाट पलायन भइरहेको यर्थाथलाई पुष्टि गरेका छन्।^{१८३} बसीवियालोको क्रममा निबन्धकारले व्यक्त धारणा विषयवस्तुका हिसाबले सार्थक बन्न पुगेको छ। त्यसैगरी 'म' को पृष्ठभूमि खोज्दा निबन्ध 'मपाइँ' तत्त्वको महत्त्वाकांक्षा, अहङ्कारले भरिपूर्ण विश्वमा उब्जे का विकृति-विसङ्गतिलाई विषयवस्तुका रूपमा उठान गरिएको छ। प्रस्तुत निबन्धमा

“‘म’ को हैकमवादले ठूला-ठूला युद्ध मच्चाइसकेको। त्यसले मानव समुदायलाई नै विखण्डित पारेको। यही अहङ्कारले विश्वबन्धुत्व र विश्वभातृत्वप्रति प्रश्नवाचक चिन्ह लगाइरहेको छ।”^{१८४}

'म' भन्दा माथि उठनुपर्ने कुरा निबन्धकारले उठाएका छन्। मपाइँत्वको कहिल्यै भलो कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ। वर्णमालामा पढ्ने गरेको राम्रो 'म' लाई व्यवहारमा पनि राम्रो किसिमले उर्तानुपर्छ भन्ने सन्देश दिइएको छ। यसरी विषयवस्तु अनुसार उचित शीर्षकको चयन गरिएको छ।

त्यस्तै 'चिउली एक परिचिन्तन' निबन्ध वनस्पतिमा आधारित छ। वनस्पति मध्येको एउटा वनस्पति 'चिउली' वृक्ष र फलको बारेमा विस्तृत परिचय दिने काम प्रस्तुत निबन्धमा गरिएको छ। निबन्धकारले चिउलीको विजुलाबाट घिउ निस्कने, यसको रस स्वादिष्ट हुने हुँदा सबैले खाने गर्दछन्। गरिब गुरूवाहरूले त यो रस खानाको रूपमा समेत प्रयोग गर्दछन्। रस धेरै खाँदा गरिण्ट हुने हुँदा धेरै खानु हुँदैन, धेरै खानु प्रयोगकर्ताको दोष हुन जाने धारणा व्यक्त गरेका छन्। चिउलीको घिउ भुटनको रूपमा प्रयोग गर्न, साबुन बनाउने तथा औषधी उपचारको लागि प्रयोग गरिन्छ। निकै गहिरो अनुसन्धानद्वारा चिउरीको महत्त्व र उपयोगिताका बारेमा निबन्धकारले प्रकाश पारेका छन्।^{१८५} यसरी वनस्पति नामक विषयवस्तुको उठान गरी निबन्धकारले वनस्पति विज्ञ र औषधी विज्ञका रूपमा आफूलाई अभ्याएका छन्। वनस्पतिको प्रयोग गरी निबन्ध लेख्नु नेपाली निबन्ध क्षेत्रमा सहायीय कार्य सुवेदीले गरेका छन्। निबन्धकार सुवेदीको 'लेख्ने विषयको खोजीमा' निबन्ध लेखन कार्यसँग सम्बन्धित विषयवस्तु हो। प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले आफू लेखन कार्य गर्दा शीर्षक रोजे पनि त्यसको तारतम्य नमिलेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। निबन्धकारले लेखन कार्य हावाको तालमा नहुने कुरा उल्लेख गरेका छन्। अतः यसको लागि अध्ययन र अभ्यासको

^{१८३} कृष्ण प्रसाद दाहाल, पूर्ववत्।

^{१८४} ऐजन,।

^{१८५} ऐजन,।

ठूलो आवश्यकता पर्दछ ।^{१५६} कुनै राम्रो लेख लेख्न कलात्मक सिपको आवश्यकता माथि निबन्धकारले जोड दिएका छन् । निबन्धकार सुवेदीको 'कथा क्षेत्रमा राप्ती अञ्चलको नालीबेली' निबन्ध साहित्यको विद्यामध्ये कथासँग सम्बन्धित विषयवस्तुको रूपमा लिएका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा सुवेदीले राप्ती अञ्चलका पाँचवटा जिल्लामा देखिएका कथाकारिताको चर्चा यसमा गरेका छन् । राप्ती अञ्चलका कथाले पुऱ्याएका योगदान तथा ऐतिहासिकतालाई निबन्धकारले कथातत्त्व र प्रवृत्तिका रूपमा केलाउने जमर्को गरेका छन् । यो निबन्ध धेरै मिहिनेत गरी रचना गरिएको छ । खोज, अनुसन्धानमा आधारित यो निबन्ध अनुसन्धान गर्नेहरूका लागि राम्रो सामाग्री बन्न सक्छ ।^{१५७}

यसरी निबन्धकार भूपेन्द्र सुवेदीले विविध विषयवस्तुलाई अङ्गाली निबन्ध रचना गरेका छन् । जुन विषयवस्तु अनुकूल शीर्षक सार्थक राख्न सफल बनेका छन् । प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रह विषयवस्तुका दृष्टिकोणले सबल र सरल छन् । यसमा विविध पक्षमाथि प्रकाश पार्दै सुन्दर चिजको अपेक्षा राखिएको छ । निबन्धकार मूलतः वस्तुपरक छन् । उनले वस्तुपरक शैलीमा विषयवस्तुको उठान र सार्थक बनाउने कार्य गरेका छन् । यसरी उनी सफल देखिन्छन् ।

प्रस्तुत सङ्ग्रहमा सङ्कलित पन्ध्रवटा निबन्धमध्ये 'श्र' को नालीबेली केलाउँदा, पूर्वीय दर्शनको नालीबेली केलाउँदा, गौमुखी घुम्ने उत्कृष्टामा, म को पृष्ठभूमि खोज्दा, लेख्ने विषयको खोजीमा, राष्ट्रिय कविता महोत्सवमा स्वर्गद्वारी यात्रा गरी छ, वटा निबन्धहरू 'म' लाई प्रथम पुरूष बनाई रचिएको छ । यसरी आत्मपरक निबन्धकारको रूपमा समेत उभ्याएका छन् । यसबाट उनी एक कुशल आत्मपरक निबन्धकारका रूपमा स्थापित गर्न पुगेका छन् । उनको वैयक्तिकताले प्रस्तुत सङ्ग्रहलाई उत्कृष्टता प्रदान गरेको छ ।

निबन्धकार सुवेदीले माथि उल्लेखित छ, वटा निबन्धहरू बाहेक नौवटा निबन्धहरू वस्तुपरक निबन्धको कोटीमा पर्दछन् । ती हुन् :- ह्यासोन्मुख हाम्रो काव्य परम्परा, मातृममता, मानवताको मूल्याङ्कन, प्रमाणपत्रको कैफत, बसिवियाँलो, नेपाल परिदर्शन, चिउली एक परिचिन्तन, कथा क्षेत्रमा राप्ती अञ्चलको नालीबेली, हाम्रो संस्कृति । यी निबन्धहरूले सुवेदीको वस्तुपरकतालाई शिखरमा पुऱ्याउन सफल भएका छन् । तुलनात्मक

^{१५६} ऐजन, ।

^{१५७} ऐजन ।

रूपमा सुवेदीका निबन्धहरूलाई हेर्दा उनी मूलतः वस्तुपरक निबन्धकारको कोटीमा पर्दछन् । निबन्ध कलामूल्यका दृष्टिकोणले प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रहमा वस्तुपरकतालाई निबन्धकारले उचित स्थान दिई कुशल निबन्धकारको परिचय दिएका छन् । यसरी सुवेदी वस्तुपरक निबन्धकारका रूपमा चिनिन्छन् ।

४.५.१.२ उद्देश्य

हरेक विधाका आ-आफ्नै उद्देश्य हुन्छन् । जुन साहित्यका विविध विधामा विधातत्त्वका रूपमा उभिएका हुन्छ । यसर्थ प्रस्तुत सङ्ग्रह 'विना भुटनको च्वाँइमा पनि उद्देश्य सशक्त रूपमा देखापरेका छन् । निबन्ध विधामा चाहिने एक आवश्यक तत्त्वको रूपमा उद्देश्यलाई लिन सकिन्छ । जसको उपस्थिति विना निबन्ध विधा पूर्ण हुन सक्दैन । सुवेदीले विविध खाले विषयवस्तुलाई अङ्गाली विविध उद्देश्य राखी खुराक दिएको पाइन्छ । निबन्धकारले साहित्यिक, आर्थिक, धार्मिक, साँस्कृतिक, मानवीय आडम्बर, राजनैतिक जस्ता विषयवस्तु राखी तिनमा देखिएका विकृति-विसङ्गतिहरूलाई हास्यव्यङ्ग्य मार्फत सुधारको उद्देश्य राखेको पाइन्छ । प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रह 'विना भुटनको च्वाँइ' मा रहेका निबन्धहरूलाई उद्देश्यका आधारमा मोटामोटी उल्लेख गर्न सकिन्छ । यस सम्बन्धमा माथि उल्लेखित विषयवस्तु तत्त्वमा पनि केही रूपमा उल्लेख गरेबाट प्रष्ट हुन्छ । यस सङ्ग्रहमा रहेका एक्काइस निबन्धहरू मध्ये दशवटा निबन्धहरू सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छन् । ती हुन् :- इज्यतको घाँडो, प्रतिवादीको भुङ्गे बिजय, गोरू, भटारो, मानसिक अपराधले, कमान्धको सार्वजनिक खुलापत्र, आइमाइको चुनौती, जता मल्खु उतै ढल्कु, मुती पनि सके दैलो पनि देखें, गफ महिमा हुन् । यी निबन्धहरूले समाजमा विद्यमान विकृति-विसङ्गतिहरूलाई तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । यस अर्न्तगत 'इज्यतको घाँडो' निबन्धमा आफ्नो इज्यतको घन्टी आफैं बजाएर आफूलाई समाजको प्रतिष्ठित तुल्याउन हरेक तिकडम कस्नेप्रति व्यङ्ग्य गर्नु र त्यसो गर्न नहुने विचार राख्नु यस निबन्धको उद्देश्य रहेको छ । 'प्रतिवादीको मुङ्गे बिजय' निबन्धमा स्वर्ग देवता र मर्त्यका मानिसहरूका बीचको लडाइलाई कलात्मक रूपले विन्यास गर्दै यस निबन्धमा देवताका छलकपट र वेइमानीलाई उछिन्दै देवताको खिल्ली उठाइएको छ । अतयवः लडाइभगडा र त्यसबाट उब्जने तीतो परिणतको विषयलाई समेटिएको छ ।^{१५५} 'गोरू' निबन्धमा निबन्धकारले

^{१५५} ऐजन, पृ. ९४ ।

खुरूखुरू काम गर्ने 'गोरू' भन्ने चलनप्रति आक्रोशित देखिन्छन् र गोरू भन्ने नै स्वयम् गोरू भएको टिप्पणी गरेका छन् । विना ढिपी खुरूखुरू हिड्ने, जोत्ने र गाडा तान्नेजस्ता कठिन काम गर्ने गोरूलाई अज्ञानी र मुख्र मान्छेको पर्याय बनाइ गाली गर्नु वास्तवमा गोरूप्रतिको बेइमानी हो भन्ने आशयलाई यस निबन्धले अभिव्यक्त गरेको छ ।^{१८९} 'भटारो' निबन्धमा निबन्धकार सुवेदीले सामानहरूको वेचविखनका निमित्त गरिने कपटपूर्ण विज्ञापनप्रति तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरी, त्यस्ता खालका विज्ञापनप्रति विश्वास नगर्न सुझाव दिइएको छ । 'मानसिक अपराधले' निबन्धमा अपराधिक मानसिकताले गर्दा बहु श्रीमती राख्ने पुरुषप्रति तीखो वाण प्रहार निबन्धकारले गरेका छन् । समाजमा देखिने यस्ता खालका विकृति-विसङ्गतिलाई उन्मूलन गर्नुपर्ने धारणा निबन्धकारको रहेको छ । 'कर्मान्धको सार्वजनिक खुलापत्र' निबन्धमा आफूले जस्तो व्यवहार गरिन्छ, अरूबाट पनि त्यस्तै व्यवहारको अपेक्षा राख्नुपर्छ भन्ने भाव यसमा रहेको छ । सुख र दुःख दुवै अवस्थामा समान व्यवहार गर्न सक्ने मात्र जीवन हुन्छ भन्ने सन्देश दिइएको छ ।^{१९०} सुवेदीको 'आइमाइको चुनौती' निबन्धमा परापूर्व कालदेखि थिचोमिचोमा परेका महिलाहरूमा जागरण आउन थालेको र त्यसबाट पुरुषहरूमा अशान्ति मच्चिएको भाव दिन खोजिएको छ । 'जता मत्खु उतै ढल्कु' निबन्धमा सुवेदीले सामन्ती व्यवस्थामा हुने छलकपटपूर्ण व्यवहार र षड्यन्त्रको पर्दाफास गरेका छन् । सामन्ती समाजमा निम्नस्तरका व्यक्तिहरू थिचोमिचोमा परेको र उनीहरूले केही गर्न नसकेको कुरालाई उजागार गरेको छन् । अब त्यस्ता अन्यायका विरुद्ध उठनुपर्ने भाव यस निबन्धमा पाइन्छ । सुवेदीले 'मुती पनि सके दैलो पनि देखें' भन्ने निबन्धमा पुत्पुलाएर राखेका छोराछोरीहरूले पछिसम्म पनि नटेर्ने र तिनीहरूलाई तह लगाउन गाह्रो पर्ने भएको हुँदा समयमै सचेत हुन वुवा आमालाई सन्देश दिएका छन् । 'गफ महिमा' निबन्धमा नेपालीहरूले कामभन्दा गफ बढी गर्ने प्रकृतिप्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । गफ पनि क्षमता र बलवर्कत हुनेले भन्दा नहुनेले बढी गर्छन् भन्ने विचार प्रस्तुत निबन्धमा उल्लेख गरेका छन् ।^{१९१}

सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक, आदिसँग सम्बन्धित निबन्धहरूमा 'काठमान्डौं कञ्जानजङ्घा भएछ' र 'विना भुटनको च्वाई' हुन् । सुवेदीको 'काठमान्डौं कञ्जानजङ्घा

^{१८९} ऐजन, पृ. ९६ ।

^{१९०} ऐजन, पृ. १०२ ।

^{१९१} ऐजन, पृ. १०७ ।

भएछ' निबन्धमा काठमान्डौं हरेक दृष्टिकोणले विकृत हुँदै गएको उक्त विकृति फोहोरको रूपमा कञ्चनजङ्घा हिमालजस्तै चुलिदै गएको कुरालाई निबन्धकारले प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी दिनानुदिन खस्कदै गएको काठमान्डौंलाई जोगाउन बेलैमा सबै तह र तत्काका व्यक्तिहरू सजग हुनुपर्ने धारमा निबन्धकारको रहेको छ । त्यस्तै अर्को 'विना भुटनको च्वाँइ' निबन्धमा सुवेदीले अर्कालाई मिठो खाएको स्वाड पार्न कराइ तताएर च्वाँइ पारेको देखाइ मान्छेका विकृति मनोभावलाई प्रस्तुत गरेको छन् । समाज, जाति, धर्म, आर्थिक, शैक्षिक क्षेत्रमा सवैतिर भित्रभित्रै खोक्रो बने पनि बाहिर हरेक पाइलामा आडम्बर देखाउने मानवीय स्वभावलाई देखाइएको छ ।^{१९२}

त्यस्तै राजनीतिक विषयमा आधारित निबन्ध 'अस्मिताको फुड्ले' मौका परस्त अवसरवादी नेताको नाङ्गो चरित्रलाई उजागर गरेको छ । यसमा निबन्धकारले जनविरोधी र राष्ट्रद्रोही नेतालाई समयमै पाखा लगाउनु पर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

मानवीय आडम्बरीमा आधारित निबन्धहरू तीन वटा रहेका छन् । जसमा 'नेपालीमा बनेको भाते' एक हो । यसमा नेपालीमा अर्कालाई भाते भन्ने तर आफू नै भाते बनेको कुरालाई व्यङ्ग्य गरिएको छ र यस शब्दको प्रयोग नगर्न समेत आग्रह गरेको आशय निबन्धकारको रहेको पाइन्छ । 'मित्रताको हौवामा' सुवेदीको अर्को मानवीय आडम्बरीमा आधारित निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले मित्रता केवल हौवा मात्र भएको तीतो स्वार्थलाई देखाइएको छ । मान्छे स्वार्थको पुञ्ज हो, स्वार्थ विना कसैले कसैको कुनै काम गरिदिदैन भन्ने तथ्यलाई यस निबन्धले अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ ।^{१९३} 'तोरी लाहुरे' निबन्धमा निबन्धकारले खल्तीमा पैसा नभएपनि अनावश्यक आडम्बर देखाउने लाहुरेप्रति तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । 'नक्कली महात्म्य' साँस्कृतिक रूपमा देखिएको विकृति-विसङ्गतिलाई तीखो व्यङ्ग्य गरी देखिएको निबन्ध हो । यसमा आफ्नो देशको मौलिक संस्कृति र आफ्नै शैलीमा वाचन चाहने लेखक नक्कलले ल्याएको विकृति र विसङ्गतिप्रति आक्रोशीत देखिन्छन् ।^{१९४} विदेशीको नक्कलले गर्दा अब चुना र कमेरो मात्र घस्न बाँकी रहेको भन्दै व्यङ्ग्य प्रहार गरी त्यस्ता संस्कृतिको अनुशरण गर्न नहुने विचार निबन्धकारको

^{१९२} ऐजन, पृ. ९९ ।

^{१९३} ऐजन, पृ. ९२ ।

^{१९४} ऐजन, पृ. ९९ ।

रहेको छ । 'आत्महत्याको नाटक' निबन्धमा निबन्धकारले पारिवारिक विकृति-विसङ्गतिलाई देखाएका छन् । अर्काको कुरा सुनेर आत्महत्याको नाटक नरत्न निबन्धकारले सचेत बनाएको धारणा पाइन्छ । 'चिकित्सा महादयाय नमः' निबन्धमा निबन्धकारले चिकित्सा क्षेत्रमा देखिएमा विकृति विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य रूपमा चिरफार गरेका छन् । आधुनिक विज्ञान र प्रविधि बुझेका डाक्टरहरू पैसाको लोभमा डुबी विरामीको रोगप्रति लापर्वाही गरेको धारण निबन्धकारले राखेको छन् । गलत औषधी दिएपनि वा गलत ठाउँमा चिरफार गरेपनि अथवा ज्यानै गएपनि सहनुपर्ने दुर्दशाप्रति निबन्धकारले व्यङ्ग्य प्रहार गरी आक्रोश व्यक्त गरेका छन् ।^{१९५} 'ठुलो बन्ने रहरमा' निबन्धले साहित्यमा देखिएका विकृति-विसङ्गतिलाई उजागर गरेको छ । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले कुनैपनि विद्याको मूल्य मान्यतामा नरही बकमफुसे तरिकाले साहित्य सिर्जना गर्ने साहित्यकारको धज्जी उडाएका छन् । साहित्यको मर्मलाई बुझेर साहित्य सिर्जना गर्न सुवेदीले आग्रह गरेको पाइन्छ ।

निबन्धकार भूपेन्द्र सुवेदीको निबन्धसङ्ग्रह 'विना भुटनको च्वाँइ' उद्देश्यका आधारमा विविध विषयवस्तुलाई समेटि सफल बनेको छ । निबन्धकार सुवेदीले आफ्ना निबन्धहरूमा हास्यव्यङ्ग्य सिर्जना गरी पेचिला व्यङ्ग्य प्रहार गरी उत्कृष्टता हासिल गरेका छन् ।

४.५.१.४ उद्देश्य

निबन्धकार भूपेन्द्र सुवेदीको निबन्धसङ्ग्रह 'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू' मा सङ्कलित पन्ध्रवटा निबन्धहरूमा साहित्यिक, व्याकरणिक, राष्ट्रभक्ति, संस्कृति, धार्मिक, मानवता, वनस्पति, अन्य विविध विषयवस्तुमा आधारित उद्देश्यलाई उजागर गरिएको छ । जसले समाजमा विद्यमान हरेक पक्षलाई समेटेको पाइन्छ । प्रस्तुत सङ्ग्रहका निबन्धहरू उद्देश्यका हिसाबले सफल देखिन्छन् । प्रस्तुत सङ्ग्रह 'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू' मा सङ्कलित पन्ध्रवटा निबन्धमा रहेका उद्देश्यलाई मोटामोटी रूपमा यसरी उल्लेख गरिएको छ ।

हासोन्मुख होम्रो काव्यपरम्परा निबन्धकार सुवेदीको साहित्यसँग सम्बन्धित निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले साहित्यको विधा कवितामा देखापरेका कमीकमजोरीलाई देखाउने कार्य गरेका छन् । उनले कवितामा चाहिने छन्दको परिचय दिँदै, यसको पालना नगरिएकोप्रति चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । यसरी गीत र कविताका निमित्त आवश्यक पर्ने

^{१९५} ऐजन, पृ. १०५ ।

छन्दका सम्बन्धमा विस्तृत जानकारी प्रदान गरेर निबन्धकार सुवेदीले नेपाली कविताको स्तरीकरणमा विशेष आग्रह राखेका छन् ।^{१९६} **श्र** को नालीबेली केलाउँदा निबन्धमा निबन्धकारले 'श्र' लिपीको वर्णमाला र शब्दकोषमा स्पष्ट नभएकोप्रति चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । निबन्धकारले 'श्र'प्रति निकै ठूलो मोह राख्दै यसको यसको निमार्ण प्रक्रियामा वैज्ञानिकता हुनुपर्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । **पूर्वीय दर्शनको अप-व्याख्या र परिणति** निबन्धमा निबन्धकार सुवेदीले पूर्वीय दर्शनको महत्त्वमाथि प्रकाश पाउँ नबुझेकाहरूले त्यसको अपव्याख्या गरेकोप्रति चिन्त दुःखाएका छन् । पूर्वीय दर्शनलाई प्रकृति, ईश्वर, ज्ञान, विज्ञान, वस्तु, जीव र चेतना बारेको विवेचना तथा विश्लेषण गरिने विद्याको रूपमा दर्शनलाई लिएको विचार व्यक्त गरेका छन् , सुवेदीले । पूर्वीय दर्शनको महत्त्व र विशेषता देखाउनु यसको प्राप्ति हो ।^{१९७} **मातृममता** निबन्धमा निबन्धकारले जन्म दिने आमालाई बडो सम्मान गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । आमाको गुनलाई कहिल्यै भुल्न नसकिने कुरा उल्लेख गरेका छन् । आमाको महत्त्व र महिमागान गर्नु यस निबन्धको प्रमुख उद्देश्य रहेको पाइन्छ । आमा र मातृभूमिलाई समान महत्त्वका रूपमा हेरेका छन् । मातृत्वको जयगान नै यस निबन्धको विशेषता हो ।^{१९८} **गौमुखी घुम्ने उत्कण्ठमा** सुवेदीको धार्मिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा प्युठान जिल्लाको भिम्रुक नदीको शिरमा रहेको गौमुखी प्युठान जिल्लाको दोस्रो तिर्थस्थलको महिमा/महत्त्व दर्शाउनु निबन्धकारको उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत निबन्धमार्फत सुवेदीले स्वर्गद्वारी पछिको दोस्रो तिर्थस्थल गौमुखीको पर्यटकीय, धार्मिक, साँस्कृतिक महत्त्वलाई उजागर गरेको गरेका छन् । गौमुखीको धार्मिक एवम् प्राकृतिक महत्त्वलाई सार्वजनिक गर्नु नै यो निबन्धको प्राप्ति हो ।^{१९९} **मानवताको मुल्याङ्कन** निबन्धमा निबन्धकार सुवेदीले दिनानु-दिन मानवता ह्रास हुँदै गएकोप्रति चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । मानवता मूर्खता, दानवता, भ्रष्टता आदि बढ्दै गएको कुरा उल्लेख गरेका छन्, निबन्धकारले । जहाँ मानवता छैन त्यहाँ फूलको सुगन्धमा पनि वारूदको गन्ध आउन सक्छ ।^{२००} यसरी सुवेदीले विश्वमा मानवता विश्वशान्त तथा भाइचाराको लागि आवश्यक रहेको विचार व्यक्त गरेका छन् । **प्रमाणपत्रको कैफत** निबन्ध शैक्षिक क्षेत्रमा

१९६ ऐजन ।

१९७ ऐजन, ।

१९८ ऐजन ।

१९९ ऐजन ।

२०० ऐजन ।

देखापरेको विकृति -विसङ्गतिलाई देखाउन सफल रहेको छ । गुणस्तरीय शिक्षालाई पर सारेर देखावटी शिक्षालाई शिरोधार्य गरेकोप्रति निबन्धकारले आक्रोश तथा चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा सुवेदीले प्रमाणपत्रकै आधारबाट मात्र कसैको मुल्याङ्कन नगरी ऊभिन्न भएको दक्षताको सही मूल्याङ्कन गर्न सकेमा समाज र राष्ट्रले राम्रो गति प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने दृष्टिकोण निबन्धकार सुवेदीले कलात्मक तरिकाले राखेका छन् ।^{२०१}

बसिवियालो निबन्ध स्ववस्थसँग सम्बन्धित विषयवस्तु हो । यसमा निबन्धकार सुवेदीले धुम्रपान र मद्यपानको विषयमा सरकार समेतले यसको नियन्त्रणमा चासो नदिएको र केवल भारा मात्र टार्ने कार्य गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । राष्ट्रको प्रमुख जनशक्ति युवा यस कुलतमा फसेकोप्रति निबन्धकारले चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । यी विषयुक्त कुलतबाट बच्न सके युवा शक्तिले राष्ट्रमा ठूलो उन्नति गर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । **म को पृष्ठभूमि खोज्दा** निबन्धमा मपाइँत्वको बारेमा चर्चा गरिएको छ । मपाइँत्वले गर्दा विश्वबन्धुत्व र भाइचारा समेत सङ्कटमा परेको विचार व्यक्त गरेका छन् । 'म' को साम्राज्यले विश्वमा ठूला-ठूला युद्ध मच्चाइसकेको हुँदा 'म' बाट माथि उठेर हामीको परिभाषा बनाउनुपर्ने मान्यता निबन्धकार सुवेदीले राखेका छन् ।^{२०२} वर्णमालामा पढ्ने गरेको 'म' राम्रो 'म' लाई व्यवहारमा समेत राम्रो किसिमले उर्तानु पर्ने सन्देश दिइएको छ । **नेपाल परिदर्शन** निबन्धमा निबन्धकारले राष्ट्रभक्ति भावलाई प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा भू-बनोट, जलवायु , खनिज, प्राकृतिक रणनियता, पशुपङ्क्षी, धर्म-संस्कृति, मठ, मन्दिर , ताल , गुफा, कुण्ड, भरना, अमूल्य जडीबुटी, कलाकृति, निकुञ्ज, आरक्ष आदिले नेपाललाई सजाएको उल्लेख गरेका छन् । उनले राष्ट्रिय भावलाई मुखरित गर्नु, महिमागान गर्नु मुख्य उद्देश्य राखेको पाइन्छ । **चिउली एक परिचिन्तन** निबन्ध वनस्पतिमा आधारित निबन्ध हो । यसमा चिउलीको महिमा तथा यसले दिने फाइदाका बारेमा जानकारी दिने कार्य निबन्धकार सुवेदीले व्यक्त गरेका छन् । **लेखने विषयको खोजीमा** निबन्धमा निबन्धकार सुवेदीले कुनैपनि स्रष्टाले कुनै विषयवस्तुमा लेखन कार्य थाल्दा उत्पन्न हुने समस्यालाई उजागार गरेका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा सुवेदीले लेखन कार्य सजिलै नहुने कुरा व्यक्त गरेका छन् । त्यसको लागि कलात्मक सिपको आवश्यकता माथि जोड दिएका छन् । अतः यसको लागि अध्ययन र

---

२०१ ऐजन ।

२०२ ऐजन ।

अभ्यासको ठूलो आवश्यकता पर्दछ ।^{२०३} लेखन कार्यका लागि धैर्यता र एकाग्रताको आवश्यकता पर्ने सन्देश निबन्धकार सुवेदीले दिएका छन् । **कथा क्षेत्रमा राप्ती अञ्चलको नालीबेली** निबन्धमा सुवेदीले राप्ती अञ्चलमा पर्ने पाँच जिल्लामा रहेका कथाकार र तिनका कथाकाररितालाई केलाउने कार्य गरेका छन् । अनुसन्धानात्मक शैलीद्वारा लेखिएको प्रस्तुत निबन्ध राप्ती अञ्चलको कथाकारिता जान्न-बुझ्न चाहने जो कोहीका निम्ति पनि एक महत्त्वपूर्ण सामाग्रीका रूपमा हुन सक्दछ । खास गरेर राप्ती अञ्चल आधुनिक नेपाली कथाको क्षेत्रमा निकै उर्वर रहेको तथ्य प्रस्तुत गरेर निबन्धकारले ठूलो गुन लगाएका छन् ।^{२०४} यही नै उनको उद्देश्य रहेको पाइन्छ । **हाम्रो संस्कृति** निबन्धमा निबन्धकार सुवेदीले विभिन्न जात जातिको संस्कृतिलाई उजागर गरेका छन् । निबन्धकारले संस्कृतिको मात्रै चर्चा नगरी ती संस्कृतिमा भित्रिका कुसंस्कृति र तिनले समाजमा पारेका असरलाई आफ्नो धारणा व्यक्त गरेका छन् । सुवेदीले जातीय, छुवाछुत, उचनिच, भेदभाव आदि कुसंस्कृतिभित्र पर्ने हुदा त्यसले मानव समुदायलाई हित नगर्ने कुरा उनले गरेका छन् । संस्कृति नै मान्छेको मौलिक पहिचान भएको हुदाँ यस्ता कुराहरू बारे सर्तक र सजग हुनुपर्छ भन्ने सन्देश यस निबन्धले दिएको छ ।^{२०५} यही नै प्रस्तुत निबन्धको मर्म रहेको छ । **राष्ट्रिय कविता महोत्सवमा स्वर्गद्वारी यात्रा** निबन्धमा सुवेदीले प्युठान जिल्लामा अवस्थित स्वर्गद्वारी तीर्थस्थलको परिचय दिने कार्य गरेका छन् । जसले उक्त स्थानमा नपुगे पनि पठनको माध्यमबाट जानकारी राख्न सजिलो भएको छ । यसर्थ स्वर्गद्वारीको महिमा गान गाउनु निबन्धकारको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । कविता महोत्सवको लगनगाठो जुरेर स्वर्गद्वारी पुगे पनि निबन्धकारले स्वर्गद्वारीको महिमा र महत्त्वमा जोड दिएका छन् । यही नै निबन्धकारको मुख्य भाव रहेको छ ।

यसरी विविध विषयवस्तुमा आधारित रही निबन्धकार सुवेदीले आफ्ना विचारलाई छताछुल्ल प्रस्तुत सङ्ग्रहमा 'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू' मा पोखेका छन् । उद्देश्यका हिसाबले उनका निबन्धहरू मार्फत उनी सफल सावित भएका छन् । उनी एक उत्कृष्ट निबन्धकारका रूपमा स्थापित बन्न पुगेका छन् ।

---

२०३ ऐजन ।

२०४ ऐजन ।

२०५ ऐजन ।

४.५.१.५ भाषाशैली

निबन्ध विद्याको लागि एक आवश्यक महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा भाषाशैलीलाई लिइन्छ । भाषाशैलीको माध्यमबाट लेखकले भन्न खोजेको कुरा पाठकसामू पुऱ्याउने गरिन्छ । भाषाशैलीविना कुनैपनि विधाको कल्पना समेत गर्न सकिदैन । यसले रचनालाई मूर्त रूप दिने गर्दछ । निबन्धमा पनि यसले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । निबन्धकार भूपेन्द्र सुवेदीले 'विना भुटनको च्वाँइ' निबन्धसङ्ग्रहमा कुशल नेपाली गद्य भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको देख्न सकिन्छ । जसले मिठासपूर्ण बनाएका छन् । प्रशस्त उखान टुक्काको प्रयोग गरी यस सङ्ग्रहलाई उत्कृष्टता प्रयोग गरेका छन् । जस्तै :- 'गाँठी न गुठी जरजरी उठी', 'आकाशको फल आखाँतरी मर', 'बाहिरको विस्ने, गाउँको आटो पिस्ने', अर्काको आङ्को जुम्रो देख्ने आफ्नो आङ्को भैंसी पनि नदेख्ने', 'रातभरी रूंग्या, तल्ला घरकी बुढी ज्युँदै', भित्रभित्र कुइजा, बाहिर-बाहिर निको होइजा', 'सुपा भरी धान, मान्द्रा भरी जहान', 'छन् गेडी सबै मेरा छैनन् गेडा सबै टेडा', 'काला अक्षर भैंसी बराबर', 'काग कराउदै छ, पिना सुकदै छ', 'मुती पनि सके दैलो पनि देखें', 'जता मत्खु उतै ढल्कु' आदि रहेका छन् । लामा-छोटा वाक्यको प्रयोग गरिएको छ । तत्सम, तत्भव, आगन्तुक शब्दको प्रयोग, प्रश्नवाचक चिन्हको प्रयोग, आश्चर्यजनक चिन्हको प्रयोग गरिएको छ । जस्तै :- हरे भगवान ! मेरो सपना किन यसरी गोल ? धिक्कार ! तेरो कवित्वप्रतिभा ! अरूले यो रोदन सुनेर के पो हुन सक्छ र ? आदि सुवेदीले मूलतः वस्तुपरक र आंशिक रूपमा आत्मपरक शैलीमा निबन्ध रचना गरेका छन् । उनले प्रथम पुरुष र तितिय पुरुषमा निबन्ध रचना गरेका छन् । उनका निबन्ध वर्णनात्मक, विश्लेषात्मक रहेका छन् । उनका निबन्धहरूमा कुशल विम्ब-प्रतिकको समायोजन पाइन्छ । सरल भाषाशैलीको प्रयोग गरेको छन् । उनले प्रस्तुत सङ्ग्रहमा मुख्य गरेर हास्य यङ्ग्य शैलीको प्रहार गरेको पाइन्छ । यी विविध भाषाशैलीको प्रयोगले यस निबन्धसङ्ग्रह विना भुटनको च्वाँइलाई उत्कृष्टता प्रदान गरेको छ । उनले कतिपय निबन्धमा आख्यानात्मक, नाटकीय शैलीलाई समेत प्रयोग गरेको पाइन्छ । यसरी प्रस्तुत सङ्ग्रह भाषाशैलीको दृष्टिकोणले उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ ।

निबन्धकार भूपेन्द्र सुवेदीले 'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू' नामक निबन्धसङ्ग्रहमा भाषाशैलीलाई नियालेर हेर्न सकिन्छ । जसमा कुशल गद्यभाषाशैलीको प्रयोग भएको छ । प्रशस्त उखान टुक्काको प्रयोग गरीएको छ । जसले मिठासता थपेको छ । जस्तै :- हातको माछा उम्काएर दुलामा हात हाल्नु, नवुभी पढ्नु र सुनिएर मेटाउनु एउटै हो, नजिकको

तीर्थ हेला, नखाऊँ त दिनभरको सिकार खाऊँ त कान्छा बाउको अनुहार, आज गयो आफ्नै दिन, भोलि गयो आफ्नै दिन , अल्छी तिगो स्वादे जिब्रो , आफू नमरी स्वर्ग देखिदैन, जसको हरमुनि पानी पस्यो उही उठी बस्यो, नाँचन नजान्ने आँगन टेडो, एक पन्थ दुई काज आदि । त्यस्तै हिन्दी उखान टुक्का रहेका छन् । जस्तै :- सुनो सबका करो अपना, कल करे सो आज कर, आज करे सो अब आदि । तत्सम, तत्भव, आगन्तुक शब्दको प्रयोग, प्रश्नवाचक वाक्यको प्रयोग, आश्चर्यजनक चिन्हको प्रयोग गरीएको छ । प्रश्नवाचक वाक्यको प्रयोग गरीएका वाक्य, जस्तै :- त्यसैले हरेक प्रगतिमा के ? किन, कसरी, कस्ता ? आकाशबाट टप्के भैं नेपाली भाषामा यत्रतत्र प्रयोग गरिनु श्रोत खुलाइदिन वेवास्ता गरिनु 'श्र' प्रति ठूलो अन्याय भएन र ? आदि । त्यस्तै सुवेदीले अङ्ग्रेजीमा वाक्यको समेत प्रयोग गरेका छन् । जस्तै : "नेभर वर्क इभर प्ले एण्ड इभि ह्वेयर इज लाइक अ बिग ट्वाइलेट, इन नेपाल आइ लाइक बेस्ट दिज टु थिङ्ज ।" सुवेदीले विविध भाषाको प्रयोग गरी रोचक तुल्याएका छन् । यस सङ्ग्रहलाई निबन्धकार सुवेदीले आत्मपरक र वस्तुपरक दुवै शैलीको प्रयोग गरेका छन् । मूलतः उनी वस्तुपरक निबन्धकारका रूपमा गौण रूपमा आत्मपरक निबन्धकारका रूपमा । उनले सोही अनुरूप प्रथम पुरुष र तृतीय पुरुषको प्रयोग गरेका छन् । जुन कुरा माथि नै उल्लेख गरिएको छ । उनका निबन्धहरू वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, अनुसन्धानात्मक रहेका छन् । विम्बप्रतिविम्बको कुशल प्रयोग गरेका छन् । हास्य-व्यङ्ग्य शैलीको समेत प्रयोग गरेका छन् । यी विविधताले गर्दा उनका निबन्धहरू स्वादिष्ट बनेका छन् । उनको भाषाशैली सरल र सरस छ । सुवेदीको निबन्धसङ्ग्रह 'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू' भाषाशैलीका दृष्टिकोणले सफल बनेको छ । यसरी प्रस्तुत सङ्ग्रहको भाषाशैली उत्कृष्ट बनेको छ ।

४.६ निबन्धकार मोहनविक्रम सिंह

निबन्धकार मोहन विक्रम सिंहको जन्म वि.सं.१९९२-०१-०३ गते प्युठान जिल्लाको वाङ्गे मरोठ गा.वि.स. वडा नं. १ काउछेमा भएको हो । उनको वास्तविक नाम मोहन विक्रम सिंह घर्ती क्षेत्री हो । पिता खिम विक्रम सिंह घर्ती क्षेत्री र माता तारा कुमारी घर्ती क्षेत्रीको माइला छोराको रूपमा सिंहको जन्म भएको थियो । सिंहले माध्यमिक शिक्षामा ज.मा.वि. पाल्पाबाट प्राभेट दिएर वि.सं. २०१५ सालमा, वि.सं. २०२७ सालमा प्रविणता प्रमाण पत्र, वि.सं. २०२८ सालमा स्नातक तह, २०३७ सालमा भारतको आगरा विश्वविद्यालयबाट अर्थशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर गरेका थिए । निबन्धकार सिंह मूलतः

राजनैतिक व्यक्तित्व हुन् । हाल उनी राष्ट्रिय जनमोर्चाको महामन्त्री छन् । यद्यपी उनी साहित्यिक क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्तित्व हुन् । उनले कविता, नाटक विधामा कलम चलाएका छन् । खण्डकाव्य, 'युग नृत्य' (२०१७) कविता सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । नाटकतर्फ 'युग बोल्छ' (२०३४), सिंहले कवितातर्फ 'गंगा कावेरी एक्सप्रेस' (२०३७), 'आदि विद्रोही' (२०४२), 'तुफानको सङ्गीत', 'बाह्र मई' (२०४६), समालोचनातर्फ 'विचार तथा विश्लेषण' (२०४२), रातो लालटिन (२०४८), 'महिला मुक्तिको महान गाथा '२०४८', 'साहित्य सम्वाद' (२०४९), निबन्धतर्फ 'धरतीको पूर्व इतिहास' (२०६४) सिंहको 'धरतीको पूर्व इतिहास' (२०६४) निबन्धसङ्ग्रहको रूपमा देखापरेको कृति हो ।

सिंह वस्तुपरक निबन्धकार हुन् । सिंहले राजनैतिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, अत्याचार, गरिवी, संस्मरण आदि विषयवस्तुलाई समेटी रचना गर्ने प्रगतिवादी चिन्तनलाई आत्मसात गर्ने व्यक्तित्वको रूपमा चिनिन्छन् ।

४.७ विधातत्त्वका दृष्टिकोणले 'धरतीको पूर्व इतिहास'

निबन्धकार मोहनविक्रम सिंहको एक मात्र निबन्धसङ्ग्रह 'धरतीको पूर्व इतिहास' निबन्धसङ्ग्रहको विधातत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । छरिएका निबन्धहरू एउटै सङ्ग्रहका रूपमा प्रकाशित हुन् थालेकोमा मलाई खुसी लागेको छ । ^{२०६} प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रहको नाम यसमा सङ्कलित पाँचौं निबन्ध 'धरतीको पूर्व इतिहासबाट राखिएको छ । प्रस्तुत सङ्ग्रहमा आठवटा निबन्धहरू सङ्कलित छन् । यो पृष्ठ सातदेखि एकसय पृष्ठसम्म फैलिएको छ । यसमा रहेका निबन्धहरूको अध्ययन विधातत्त्वका आधारमा यसरी विश्लेषण गरिएको छ ।

४.७.१ विषयवस्तु

निबन्ध विधाको लागि विषयवस्तु एक आवश्यक महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा आउँछ । यो विना निबन्ध लेखनको कल्पना समेत गर्न सकिँदैन । निबन्धका मोहनविक्रम सिंहको 'धरतीको पूर्व इतिहास' निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्कलित आठवटा निबन्धहरू मध्ये 'प्राचीन भारतीय विवाह प्रथाको समीक्षा' साँस्कृतिक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित छ । 'ओशो सम्प्रदाय र समाजमा त्यसको भूमिका' ओशो सम्प्रदायले समाजमा परेको प्रभावको राजनैतिक

^{२०६} मोहनविक्रम सिंह, धरतीको पूर्व इतिहास, (काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन, २०६८), भूमिका ।

साँस्कृतिक पक्षसँग सम्बन्धित छ । ‘हर्के’ राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । त्यसैगरी ‘अलविदा कामरेड जलजला’ संस्मरणात्मक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । ‘धरतीको पूर्व इतिहास’ ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । ‘बेश्यावृत्ति : एक समीक्षा’ सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । ‘आदि विद्रोही’ राजनैतिक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित निबन्ध हो । ‘मेरो टुकी’ आर्थिक विषमतासँग सम्बन्धित भएर रचिएको छ ।

साँस्कृतिक विषयवस्तुमा आधारित विवाह प्रथामा केन्द्रित निबन्ध हो । ‘प्राचीन भारतीय विवाह प्रथाको समीक्षा’ प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकार सिंहले भारतीय इतिहासकार विश्वनाथ राजवेडले प्राचीन भारतको विवाह प्रथाको बारेमा उल्लेख गरेका र एङ्गोल्सले प्रस्तुत गरेका विवाह प्रथालाई समिश्रण गरी भारतमा त्यसको असर र नेपालमा परेको असरलाई देखाएका छन् । यसबारे एङ्गोल्सले आफ्नो पुस्तकमा मुख्यतः ४ वटा रूपहरूको चर्चा गरेका छन् : “(१) हाडनातामा आधारित परिवार (२) पुनालुमा परिवार (३) युगल परिवार (४) एक निष्ट परिवार”^{२०७} यसमा उल्लेखित प्राचीन समयमा माथिका २ वटा परिवार उच्छृङ्खल, नामिचारी, जो-जससँग यौनसम्पर्क गर्न सकिने खालको परिवारको उल्लेख गरिएको छ भने एक निष्ट परिवारमा एकै व्यक्तिसँग सम्बन्ध कायम हुन्छ, त्यसमा मेलमिलाप, सामाजिक सद्भाव आदि रहन्छ र यही नै उत्तम परिवार हो भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । राजवाडले आफ्नो पुस्तक “भारतीय विवाह संस्थाको इतिहास” मा प्राचीन समयमा छाडा यौन सम्पर्क, बाबु आमा, छोराछोरी, दिदी भाई जो सुकैसँग पनि हुने गर्दथ्यो, त्यसले समाजमा विकृति विसङ्गति चर्कदै गएको थियो, कुनै बन्धन थिएन । धार्मिक ग्रन्थहरूले समाजको इतिहासलाई ४ भागमा विभाजन गरेका छन् -

“सत्य, त्रेता, द्वापर, र कलियुग माथिका तीन युगमा अशिलल र समाजमा उदण्ड मच्चाउने खालका यौन सम्बन्ध र वैवाहिक सम्बन्ध कायम हुन्थे तर कलियुगमा आएपछि सत्य, त्रेता द्वापर, युगमा छुट्टै नै समाजमा अन्य कुराहरूका साथसाथै स्त्री-पुरुषहरूको शारीरिक सम्बन्ध पनि पहिले भन्दा उच्च र व्यवस्थित भयो ।”^{२०८}

^{२०७} ऐजन, पृ. १२ ।

^{२०८} ऐजन, पृ. २२ ।

जंगली अवस्थामा रहेका मान्छे र वर्तमानमा समेत आइपुगेका मान्छेका बारेमा बुझ्न प्रस्तुत निबन्धले मद्दत गरेको छ । नजिकको भारतको विवाह प्रथाको प्रभाव नेपालमा पनि परेको छ, जस्तो छुवाछुत, अर्न्तजातीय विवाह आदि । प्रस्तुत निबन्धमा प्राचीन भारतमा भएका विवाह प्रेम, यौन सम्बन्धलाई देखाएर, त्यसको असर नेपालमा पनि परेको थियो भन्ने यथार्थ देखाउन खोजिएको छ । यही नै यसको मूल आशय रहेको छ ।

प्रस्तुत सङ्ग्रहमा सङ्कलित 'ओशो सम्प्रदाय र समाजमा त्यसको भूमिका' ओशो धार्मिक सम्प्रदायसँग सम्बन्धित निबन्ध हो । निबन्धमा निबन्धकार सिंहले ओशो सम्प्रदायको बारेमा जानकारी दिने कार्य गरेको र त्यसले निम्त्याएका विकृति विसङ्गतिमाथि प्रकाश पार्ने काम समेत गरेका छन् । विश्वमा धार्मिक सम्प्रदायहरू थुप्रै रहेका छन् । ती सबैलाई निबन्धकारले 'धार्मिक सम्प्रदाय' को नामले बुझ्ने गरेको उल्लेख गरेका छन् । त्यसमा ओशो एउटा अर्न्तराष्ट्रिय धर्म बनेको र त्यसले संसारका कैयौं मुलुकमा प्रभाव पारेको कुरा गरिएको छ । ओशो जापानी व्यक्ति हुन् र उनको नामबाट ओशो धर्मको/सम्प्रदायको नामले चिनाएका छन् । निबन्धकारले यहाँ ओशो सम्प्रदायले प्रेमलाई ठूलो महत्त्व दिने, छाडा कोरा कल्पना, समाजमा विकृति विसङ्गति पैदा गराउने, खुला यौन सम्पर्क जस्ता कुरालाई पुष्टि गर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् :

“स्त्री र पुरुषले आमने सामने बसेर आफ्नो हात क्रस गर्दछन् । फेरि पुरै शरिर एउटा ठूलो कपडाले ढाक्दछन् । यदि उनीहरू निवस्त्र हुन्छन् भने राम्रो हुने छ । ओशो कम्युनका प्रवेशका लागि एड्स नेगेटिभ प्रमाणपत्र अनिवार्य छ ।”^{२०९}

त्यस प्रकारको विकृति विसङ्गतिलाई औल्याएका छन् । सिंहले विश्वमा ओशो, सम्प्रदायले विष सेवन गराउने, वम विस्फोटन गराउने जस्ता गैरक्रियाकलापमा संलग्न रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसको प्रभाव नेपालमा पनि परेको र ठूलावडा, बुद्धिजीवीहरू समेत यस सम्प्रदायमा लागी व्यभिचारी बह्दै गएकोप्रति चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । उनले ओशो धर्म र मार्क्सवादी चिन्तनलाई यसरी तुलना गरी देखाएका छन् :

---

^{२०९} ऐजन, पृ. ३२ ।

“ओशो धर्मले अनियन्त्रित प्रकारको यौन स्वच्छन्दता र उच्छृङ्खलतालाई नै स्वीकार गर्दछ । मार्क्सवादले वैवाहिक दाम्पत्य सम्बन्धलाई व्यक्तिगत यौन प्रेममा स्थापित गर्नुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिन्छ ।”^{२१०}

यसरी निबन्धकारले ओशो सम्प्रदायले समाजमा विकृति विसङ्गति फैलाएको र निरासामूख बनाएकोप्रति औल्याउँदै त्यस्ता गतिविधिबाट सचेत रहनुपर्ने विचार र व्यक्त गरेका छन् ।

‘हर्के’ राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा सिंह अन्याय, उत्पीडन, शोषित-पीडित सामान्य मजदुर किसानको रुममा ‘हर्के’ लाई उभ्याएका छन् । निबन्धकारले पंचयात काल, बहुदलकालमा ‘हर्के’ जस्ता शोषित पीडित व्यक्तिहरू बुभेरेर पनि किसान आन्दोलनमा लाग्न नसकेको र कांग्रेस, रा.प्र.पा. लगायत पार्टीहरूले ललाइफकाइ गर्न मात्र चाहने भन्ने कुरा यसरी देखाइएको छ । “शोषकवर्गले आफ्ना साथका साथै साधनहरूको अधिकतम् उपयोग गरेर यो प्रयत्न गर्दथ्यो कि हर्के सधैं उसमाथि हुने शोषण, उत्पीडन, अन्याय, अत्याचारका पक्षमा उभियोस्-अन्धो भएर ।”^{२११} प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले हर्केजस्ता व्यक्तिले आफूमाथि परेको समस्यालाई पर्दाफास गर्न सक्नु पर्दछ । त्यसका लागि क्रान्तिकारीहरू स्वयम् सचेत र उच्चक्रान्तिकारी धरातलमा उभिन सकेमात्र अन्याय अत्याचारलाई उन्मूलन पार्न सकिने विचार व्यक्त गरिएको छ ।

‘अलविदा कामरेड जलजला !’ संस्मरणात्मक शैलीमा राजनैतिक सहकर्मीको मृत्युमा लेखिएको निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकार सिंहले विधा ढकाल नाम गरेकी जलजला नेपालको तानाशाही व्यवस्था विखण्डनको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका लागि भारत स्थित नेपाली जनता र भारतका पनि देशभक्त, जनतान्त्रिक र वामपन्थी जनताको समर्थन जुटाउन र सहयोगका लागि अपील गर्न गएको बेला दिल्लीमा दुर्घटनामा परी मृत्यु भएको कुरालाई मार्मिक तथ्य हृदय विदारक ढंगले संस्मरण गरी उतारेका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा सिंह एउटा क्रान्तिकारी महिलको मृत्युमा चिन्तित छन् । जसले सिङ्गो पार्टी र आन्दोलनमा क्षति पुगेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । जलजलाको दाहसंस्कार गरेर दिल्लीबाट लेखक

^{२१०} ऐजन, पृ. ३२ ।

^{२११} ऐजन ।

आउँदा लेखिएको संस्मरण हो ।^{२१२} उनले पश्चिमबाट सूर्य अस्ताएपनि पुनः पूर्वबाट उदय हुने भएकोले आफ्नो निरासालाई उर्जामा बदलेको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा शोक सभाको कुरा, बाबुराम भट्टराई, राजु नेपाली लगायत थुप्रै साथीहरूको उल्लेख गरेका छन् । निबन्धकारले क्रान्तिकारी मित्रको मृत्युको शोकमा प्रस्तुत निबन्ध रचना गरी उनीप्रतिको सम्मान र उनको आस्थाको साहसलाई उजागर गर्दै अन्याय र अत्याचार विरुद्ध जुभारु हुन आग्रह गरेको राखेको पाइन्छ । जस्तोसुकै बेलामा विचलित हुनुहुन्न भन्ने भाव यसमा रहेको छ ।

‘धरतीको पूर्व इतिहास’ निबन्ध धरतीको ऐतिहासिक अनुसन्धानात्मक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित छ । प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकारले गहन अध्ययन, चिन्तन गरी मेहनतका साथ धरतीको बारेमा जानकारीका साथै मानव विकासको शृङ्खलालाई बोध गराएका छन् । सिंहले धरतीको आयु करिब ४ अर्ब ६० करोड भएको र प्रथम, द्वितीय, तृतीय र चतुर्थ युग रहेको जानकारी गराएका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा सन्, १९५९ मा डार्विनको ‘जातिहरूको उत्पत्तिबारे’ पुस्तक प्रकाशित भए पछि बाँदरबाट मान्छेको उत्पत्ति भएको, त्यसमा विभिन्न धर्मालम्बीहरूले विरोध गरे पनि अन्त्यमा सही सावित भएको कुरा उल्लेख छ । यसमा (१) नयाँ संसारका वादरहरू, (२) पुरानो संसारका बाँदरहरू (३) वनमान्छे र मानिसहुँदै पछिल्लो वनमान्छे र मानिसबाट मान्छेको उत्पत्ति भएको बताएका छन् । एङ्गोसले श्रमले मानिसको विकास भएको कुरा आफ्नो पुस्तक प्रकृतिको द्वन्द्ववादमा उल्लेख गरेको छन्, जुन सिंहले उतारको छन् । सिंहले डार्विनको विकासवादी सिद्धान्तलाई आधार मानी पुरानो ढुङ्गेयुग, नयाँ ढुङ्गेयुग हुँदै मानवको विकासमाथि प्रकाश पारेका छन् । सिंहले “परिवार, व्यक्तिगत सम्पत्ती र राज्यको उत्पत्तिमा मानिसको पूर्व ऐतिहासिक जंगली युग र जंगलमा वस्दाको, वर्वर युग-धनुषको आविष्कार र सिकार गर्दा, सभ्य युग-सिकार गर्न नपाएपछि नयाँ चिजको आविष्कार”^{२१३} स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको बताएका छन् । यसरी निबन्धकारले पृथ्वीको आयु तथा उत्पत्ति र मानिसको विकासको जानकारी गराएका छन्, यही नै मूल आशय रहेको छ ।

^{२१२} ऐजन, भूमिकाबाट ।

^{२१३} मोहनविक्रम सिंह पूर्ववत्, पृ. ७८ ।

‘वेश्यावृत्ति : एक समीक्षा’ धरतीको पूर्व इतिहास निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्कलित छैठौं निबन्ध हो । प्रस्तुत निबन्ध वेश्यावृत्तिसँग सम्बन्धित छ । प्रस्तुत निबन्ध ‘समीक्षा’ वर्ष १९९१ अङ्क १६ मा “काठमाडौंमा वेश्यावृत्ति वर्तमानको एउटा अवस्था” शीर्षकले बेनामी लेखलाई प्रकाशित गरेको छ । त्यही आधारमा सिंहले समालोचनात्मक शैलीमा प्रस्तुत निबन्ध उतारेका छन् । प्रस्तुत निबन्धमा तीनजनाले ‘समीक्षा’ मा लेखेको लेखलाई उतारिएको छ, यसमा सिंहले आफ्नोपनि पनि दिएका छन् । सिंहले वेश्यावृत्तिलाई विभिन्न किसिममा बाँडेका छन् : पेशेवर, पार्टटाइमर वा शौखिन । पूँजिवादी समाजमा यसका मुख्य विशेषता शोषण र नाफा कतिपय वेश्यावृत्ति गरी छाक टार्ने कुरा उल्लेख गरी वाध्यता भएको समेत चर्चा गरिएको छ, यसरी :

“म यहाँ आएर जे जति कमाउँछु, त्यो घर खर्च चलाउनलाई मद्दत पुऱ्याउने ध्येयले हो । उसमाथि पतिलाई थाहा छ, मैले यहाँ आएर जे जति कमाउँछु, त्यो घर खर्च चलाउनलाई मद्दत पुऱ्याउने ध्येयले हो । उसमाथि पतिलाई थाहा छ, मैले यहाँ काम गरेको”^{२१४} ।

त्यसै गरी ती महिलालाई सोध्ने क्रममा “तिम्रो पतिको सम्भ्रना आउँदैन ? आउँछ, सम्भ्रनाले चामल पाकदैन ।”^{२१५} पूँजिवादी समाजमा यस्ता प्रकारका कोठीहरू खोलिएका हुन्छन् । पूँजिपतिहरू यसमा बढी लिप्त हुने गरेको कुरा यस निबन्धमा उल्लेख छ । नेपालमा पहिले कमारा कमारी राख्ने शिलशिलामा ती महिलामाथि त्यस्तो खालको व्यवहार भएको पाइएपनि खुल्ला रूपमा बाहिर आएको छैन भनिएको छ । विशेषगरी श्रमविमुख र विलासपूर्ण जीवन तथा साधनको बहुलताका कारणले उच्च वर्गका मान्छेहरू नै “यौन भोकले” बढी ग्रसित हुन्छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । निबन्धकारले वेश्यावृत्तिलाई विकृति विसङ्गतिको संज्ञा दिँदै यसको उन्मूलन हुनुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छ । सिंहले नेपालमा आजको वेश्यावृत्तिलाई कानुनी मान्यता दिने माग लिएर आएँछ भने उसले कडा सामाजिक विरोधको सामना गर्नुपर्ने छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । यही नै प्रस्तुत निबन्धको आशय रहेको छ ।

^{२१४} ऐजन, पृ. ८४ ।

^{२१५} ऐजन, पृ. ८४ ।

‘आदि विद्रोही’ राजनैतिक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित ‘धरतीको पूर्व इतिहास निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्कलित सातौं रचना हो । प्रस्तुत निबन्धमा एउटा विद्रोही युग परिवर्तन, स्वतन्त्र जीवनयापन, दाताबाट मुक्ति, समानता, बन्धुत्व, भाइचाराको लागि अन्याय र अत्याचार विरुद्ध उठ्न खोज्दा जेलमा जन्जिरले बाँधिन पुगेको छ र त्यहाँ उसको परिवर्तनको चाहना विद्रोहको भावना तीव्र गतिमा उर्लेर आएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । दासता, गुलामीबाट माथि उठेर अगाडि बढ्नु भनेका छन्, यसरी :

“त्यो बन्धन तोड, जसमा त जकडिएको छस । गुलाम बनेको छस् । एकपल्ट जाग मात्र । अति तैले देखेछस् तेरो पाखुरामा कतिको शक्ति लुकेको रहेछ ? तेरो जीवनमा कतिको कायापलट आउने रहेछ ?”^{२९६}

सिंहले अन्याय अत्याचारको विरुद्ध आवाज उठाउँदा जेल नेल भोग्नु परेको तर पुरानै गुरिल्ला बनेर विद्रोह गर्ने भाव यसरी व्यक्त गरेका छन्, “तर एउटा पुरानो संसारको नयाँ जीवनको लागि अब उसले पुनः जगलमा प्रवेश गर्नु परेको थियो पुनः गुरिल्ला बन्न पुग्नु परेको थियो ।”^{२९७} यसरी निबन्धकारले आदि विद्रोही बन्न पुगेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । अन्याय, अत्याचार, असमानता, दासता, गुलामी आदिको विरुद्ध विद्रोह गर्नुपर्छ भन्ने विचार निबन्धकारले पोखेका छन् ।

‘मेरो टुकी’ निबन्धकार सिंहले प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रह ‘धरतीको पूर्व इतिहास’ मा सङ्कलित आठौं रचना हो । प्रस्तुत निबन्धमा सिंहले प्रथम पुरुष शैलीमा ‘मेरो टुकी’ मार्फत गरिवी र त्यसमा पनि निबन्धकारको आर्थिक अभावलाई चित्रण गरिएको छ । यसमा टुकी सधैं बल्ने गरेको र केही दिनदेखि बल्ल छाडेको कुरा उल्लेख गरेका छन्, जसको प्रमुख कारक तत्त्वको रूपमा समग्र गरिवी र आर्थिक अभाव आएको छ । जसलाई निबन्धकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् “मेरो टुकी कुनामा पडिरहेछ मेरा जेवहरू रित्तै छन् । जेव पनि रित्तै छ ।”^{२९८} प्रस्तुत निबन्धमा टुकीको उज्यालोको महिमा र त्यसको ठीक विपरित अन्धकारले ल्याएको नेपालीको गरिवीलाई उजागर गर्नु यसनिबन्धको ध्येय रहेको छ ।

^{२९६} ऐजन, पृ. ९३ ।

^{२९७} ऐजन, पृ. ९८ ।

^{२९८} ऐजन, पृ. १० ।

विषयवस्तुका हिसावले सिंहका प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रह 'धरतीको पूर्व इतिहास' मा सङ्कलित निबन्धहरू सफल छन् । त्यस्तै विषयवस्तुका हिसावले हरेक निबन्धका शीर्षकहरू सार्थक रहेका छन् ।

वैयक्तिकता निबन्ध विधाको लागि चाहिने एक महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा आउँछ । वैयक्तिकता निबन्धकारले निजी विचार प्रथम पुरुष शैलीको आधारमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । 'म' पात्रको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यसलाई आत्मपरक पनि भनिन्छ । 'धरतीको पूर्व इतिहास निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्कलित आठवटा निबन्धहरूमध्ये दुईवटा 'अलविदा कामरेड जलजला !' र 'मेरो टुकी' आत्मपरक हुन् । वैयक्तिकताको दृष्टिकोण सफल बनेका छन् ।

हार्दिकता निबन्धविधाको लागि चाहिने एक अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । यो हृदय पक्षसँग सम्बन्धित हुन्छ । निबन्धकारले भोगेका, अनुभूति गरेका कुराहरू तृतीय पुरुष शैलीमा अभिव्यक्त गरेका हुन्छन् । यसलाई वस्तुपरक निबन्ध पनि भनिन्छ । वस्तुतथ्यका आधारमा निबन्धको रचना गरिन्छ । सिंहको 'धरतीको पूर्व इतिहास' निबन्धसङ्ग्रहमा भएका आठवटा मध्ये ६ वटा निबन्धहरू वस्तुपरक छन्, ती हुन् : प्राचीन भारतीय विवाह प्रथाको समीक्षा, ओशो सम्प्रदाय र समाजमा त्यसको भूमिका, हर्के, धरतीको पूर्व इतिहास, आदि विद्रोही र अलविदा कामरेड जलजला सिंह यस अर्थमा वस्तुपरक निबन्धकार हुन् । उनका निबन्धहरू वस्तुपरकता दृष्टिले सफल रहेका छन् ।

४.७.२ उद्देश्य

हरेक विधामा जस्तै निबन्ध विधामा पनि उद्देश्य एक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा आउँछ । उद्देश्य विना निबन्धको कल्पना गर्न पनि सकिँदैन र त्यो पूर्ण पनि हुँदैन । प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्कलित निबन्धहरूले मूलतः ऐतिहासिक, संस्मरण, राजनैतिक, धार्मिक सम्प्रदाय आदि विषयवस्तुलाई समेटेरी सोही अनुरूपको उद्देश्य माथि उल्लेखित विषयवस्तु तत्त्वको विश्लेषणका क्रममा माथि उल्लेखित विषयवस्तु तत्त्वको विश्लेषणका क्रममा दिइएको छ । यद्यपी छुट्टै उद्देश्य भने उल्लेख नगरे पनि त्यसमा निबन्धहरूको उद्देश्यमा प्रकाश पारिएको छ । सिंहको निबन्धहरूले राजनैतिक विद्रोह, आक्रोश, वेश्यावृत्तिको विरोध, धरती र मानवको इतिहासको जानकारी, गरिवीको आदिलाई उद्देश्यका रूपमा पस्केका छन् । उनले सुन्दर चिजको अपेक्षा राखेका छन् । उद्देश्यका हिसावले उनका निबन्धहरू सफल बनेका छन् ।

४.७.३ भाषाशैली

हरेक विधामा भैं निबन्ध विधामा पनि भाषाशैलीको महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा आउँछ । यो रचनाको मूर्त वा सजीव चलायमान तत्त्वका रूपमा आउँछ । यो विना निबन्धको कल्पना समेत गर्न सकिँदैन । सिंहका निबन्धसङ्ग्रह 'धरतीको पूर्व इतिहास'लाई सरसर्ती हेर्दा गद्य भाषा शैलीको प्रयोग गरिएको छ । तत्भव, तत्सम, आगन्तुक, अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग गरिएको छ, प्रस्तुत निबन्धमा । उखान टुक्काको प्रयोग पाइदैन । हास्यव्यङ्ग्यको प्रयोग गरिएको छैन । यसमा प्रश्नवाचक चिह्न, आश्चर्यजनक चिह्नको प्रयोग, लामा छोटो वाक्यको प्रयोग गरिएको छ । आत्मपरक, वस्तुपरक शैलीको प्रयोग, गरिएको छ । वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक शैलीमा निबन्ध रचना गरिएको पाइन्छ । त्यस्तै अनुसन्धानात्मक, संस्मरणात्मक, नियान्त्रात्मक, आदि तरिकाले निबन्धहरू रचेका छन् । सिंहले समालोचनात्मक तरिकाले निबन्ध रचना गरेका छन् । कतै कथात्मक शैलीलाई अङ्गालेका छन् । उनले गहन विषयवस्तुलाई समेटि आफ्नो वुताले भ्याएसम्म स्रोत खुलाई निबन्ध रचना गरेका छन् । उनका निबन्ध धेरै लामा रहेका छन् । उनका निबन्ध पढ्दा एक खालको रोचकता प्राप्त हुन्छ । यद्यपी उनका निबन्धमा हास्यव्यङ्ग्य नहुनु, उखान टुक्का नहुनु, निबन्धमा चाहिने छोटोमिठो रचना नहुनु केही दुर्बल पक्ष छन् । तापनि पाठकलाई गतिलो विषयवस्तु समेटि पेट भरुन्जेल खुराक दिन सफल भएका छन् । प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रह मार्फत उनको समग्रमा भाषाशैली राम्रो छ ।

४.७.२ निष्कर्ष

प्रस्तुत परिच्छेदमा प्युठान जिल्लाका प्रमुख निबन्धकार र तिनका निबन्ध कृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ । जसमा विधातत्त्वका दृष्टिले 'कामरेडमा नाउँ दरिएन', मानवीय महात्म्य, 'विना भुटनको च्वाँइ'/'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू' र 'धरतीको पूर्व इतिहास' निबन्धसङ्ग्रहहरूको तालिका र फुटकर निबन्धकार र तिनका फुटकर निबन्धहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

जिल्लामा प्रमुख निबन्धकार र तिनका निबन्धकृतिहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्र प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययनमा केन्द्रित रहेकोल निबन्धगत प्रवृत्तिहरूलाई देखाइएको छ । विषयगत प्रवृत्तिलाई हेर्दा राजनैतिक, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक साँस्कृतिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, वनस्पतिजन्य, नारीसम्बन्धी आदि

रहेका छन् । प्रकारगत प्रवृत्तिलाई हेर्दा हास्यव्यङ्ग्य यात्रासंस्मरण, डायरी मूलक, संस्मरणात्मक आदि निबन्धहरू देखिन्छन् । आत्मपरक, वस्तुपरक दुवै खाले निबन्धकारहरू देखापरेका छन् । मूलतः वस्तुपरक निबन्ध लेखनको कार्य भएको पाइन्छ । विविध क्षेत्रमा देखिएका विकृति विसङ्गति माथि हास्यव्यङ्ग्य गर्दै अन्याय र अत्याचारप्रति तीखो वाण प्रहार गरी सुन्दर चिजको अपेक्षा गरिएको छ, निबन्धमार्फत । प्रगतिवादी चिन्तन, सामाजिक यथार्थ आदिलाई आत्मसाथ गरी निबन्धकारहरूले आफ्ना निबन्धमा उतारेका छन् । सङ्ख्यात्मक रूपमा प्युठान जिल्लाका निबन्धकार र तिनका निबन्धकृति रहेपनि गुणात्मक स्थानीय भाषिकाको प्रयोग नेपाली वाङ्मयको शब्दभण्डारका क्षेत्रमा योगदान दिएको पाइन्छ । प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययनले जिल्लाको निबन्धकारितामा प्रकाश पार्ने कार्य गरेको छ । यसले नेपाली निबन्धमा झुँटा थप्ने कार्य गरेको छ । समग्र रूपमा उल्लेखित निबन्धकार र निबन्ध कृतिहरू विधातत्वका हिसावले उच्च कोटीमा छन् ।

पाँचौं परिच्छेद उपसंहार

प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययन शीर्षकमा तयार पारिएको प्रस्तुत शोध पत्रको मूल उद्देश्य जिल्लाको साहित्यिक सर्वेक्षण, जिल्लाका निबन्धकार र तिनका निबन्ध कृतिहरूको अध्ययन, विश्लेषण, मूल्याङ्कन गर्नु हो ।

प्रस्तुत शोध पत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोध पत्रको परिचय दिइएको छ । शोधपत्रको परिचय दिने क्रममा शोधपत्रको विषयवस्तु, शोधसमस्या, शोध कार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोध कार्यको औचित्य, शोध कार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि र शोधको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा प्युठान जिल्लाका साहित्यिक गतिविधिको सर्वेक्षण गरिएको छ । जसमा परिचय साहित्यिक पृष्ठभूमि, प्युठान जिल्लामा स्थापित साहित्यिक सङ्घसंस्थाहरू, अन्तर्गत जानजागृति पुस्तकालय, देवकोटा प्रतिभा स्मारक, देवकोटा पुस्तकालय, साहित्य परिषद् प्युठान, सामाजिक अध्ययन केन्द्र, युवा साहित्य समाज साहित्यिक जागरण समूह, प्रगतिशील लेखक सङ्घ, क्षितिज साहित्यिक परिवार र लोकतान्त्रिक साहित्य सञ्चारको चर्चा गरिएको छ । यी सङ्घ संस्थाहरूले प्युठान जिल्लाको साहित्यिक अध्ययनमा ठूलो सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

पत्रिकाहरू अन्तर्गत सन्देश, प्युठान समाचार, फूलवारी, सुमन, प्युठान मोटरबाटो, कोसेली विरुवा, शिशु, दिन्यालोक, गौमुखी, गौमुखी हवाइ पत्रिका, पालुवा, हिमशिखर, नयाँ गोरेटो, नयाँ भिल्लो, प्युठान आवाजको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यी पत्रपत्रिकाहरूले प्युठान जिल्लाको साहित्यको योगदानमा ठूलो सहयोग पुऱ्याएका छन् । प्युठान जिल्लाको योगदान अन्तर्गत प्युठान जिल्लामा सर्वप्रथम लेख्य साहित्यको परम्परा स्वर्गद्वारी महाप्रभुका नामले परिचित नारायण क्षेत्रीबाट भएको देखिन्छ । उनीपछि प्युठानको साहित्यिक परम्परामा विभिन्न लेखकहरू विभिन्न विधामार्फत देखापरेका छन् । विशेषतः प्युठान जिल्लाको साहित्यिक योगदानको सन्दर्भमा हेर्दा नेपाली साहित्यको आधुनिक कालीन योगदान प्राप्तपूर्ण रहेको देखिन्छ । यस जिल्लामा प्रजातन्त्रको प्राप्ति (२००७) पछि मात्र विभिन्न साहित्यिक स्रष्टाहरू देखापर्न थालेका छन् । यस अवधिदेखि हालसम्म कविता, कथा, उपन्यास, निबन्ध, नाटक, गीत, गजल, समालोचना आदि साहित्यका प्रायः सबै विधाहरूमा

प्युठानका साहित्यकारहरूले आफ्नो गच्छे अनुसार योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् । प्युठान जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिलाई हेर्दा सबैभन्दा बढी प्राप्ति कविता विधामा देखिन्छ । कविता विधाअन्तर्गत मुक्तकदेखि महाकाव्यसम्मको सिर्जना यस जिल्लाका कविहरूले गरेका छन् । ती कविहरूमा हरिप्रसाद शर्मा आचार्य, तीर्थराज सुवेदी, कुलचन्द्र सुवेदी, पं मेघराज शर्मा अर्ज्याल, भुवनेश्वर गौतम, भूपेन्द्र सुवेदी, गोरख बहादुर सिंह, मोहनविक्रम सिंह, गेहराज थापा, कृष्णसेन इच्छुक, ठाकुर प्रसाद आचार्य, मीनबहादुर विष्ट, वी.पी. सेडाई, फत्यबहादुर बटुवा, भावेश भुमरी, दामोदर पोखरेल, धनेश्वर पोखेल, लीला पुन, रुद्र बवी, फणेन्द्र वैध, महेश थापा आदि पर्दछन् । यिनीहरूले पथ र गन्धमा कविता काव्य, गीत, गजल सिर्जना गरेर प्युठानको काव्य भण्डारलाई सम्पन्न तुल्याउँदै आएका छन् ।

प्युठानका साहित्यकारहरूले कथा विधामा योगदान पुऱ्याउने कथाकारहरूमा गोरखबहादुर सिंह, भूपेन्द्र सुवेदी, गेहराज थापा, फणेन्द्र वैध, भेषमान गिरी, डा. गितु गिरी, रामकृष्ण शर्मा, माधव पोखेल, मोहन गिरी, खिमानसिंह गुरुङ, बसन्त पोखेल आदि रहेका छन् । यी कथाकारहरूले प्युठानको कथाकारितालाई नविन प्रवृत्ति अड्गाल्दै अगाडि बढाउने कार्य गर्दै आएका छन् ।

उपन्यास विधामा पनि प्युठान जिल्लाका उपन्यासकारहरूले योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् । ती उपन्यासकारहरूमा जंगबहादुर शाह, बसन्त पोखेल, भूपेन्द्र सुवेदी, अर्जुन जि.सी.आदि रहेका छन् । यस विधामा अन्य विधाका तुलनामा सुषुप्त रहेको देखिन्छ ।

प्युठान जिल्लाको नाटक विधामा पनि योगदान रहेको छ । यस विधाको स्थिति करिव करिव उपन्यास विधाकै जस्तो देखिन्छ । यस विधामा कलम चलाउने प्रतिभाहरूमा मोहनविक्रम सिंह, हरिहर शर्मा, गेहराज थापा, कुञ्चुना थापा, सुशील पोखेल आदि रहेका छन् ।

प्युठान जिल्लाको समालोचना विधामा पनि योगदान रहेको पाइन्छ । समालोचनातर्फ कलम चलाउने प्रमुख समालोचकहरू मोहनविक्रम सिंह, मोहन वैध, गोपीन्द्र पौडेल, बालाराम पोखेल, पद्मप्रसाद शर्मा, बालाराम पोखेल, कृष्णसेन 'इच्छुक' रामकृष्ण शर्मा, बलबहादुर महतरा आदिको नाम उल्लेख छ । यी मध्ये मोहन विक्रम सिंह र मोहन वैद्यको प्रगतिवादी समालोचनाका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका छन् ।

प्युठान जिल्लाको निबन्ध विधामा पनि योगदान रहेको छ । यस विधामा कलम चलाउने प्रमुख निबन्धकारहरूमा मोहनविक्रम सिंह, गोपीन्द्र पौडेल, डिल्लीराम आचार्य, गेहराज थापा, भूपेन्द्र सुवेदी आदि प्रतिभाहरू रहेका छन् । ती निबन्धकारहरूले सामाजिक,

धार्मिक, आर्थिक र राजनैतिक आदि विषयवस्तुलाई समेटि हास्यव्यङ्ग्य मार्फत तथा विद्यमान विकृति, विसङ्गतिहरूलाई उजागर गरेका छन् ।

प्रस्तुत तेस्रो परिच्छेदमा प्युठान जिल्लाको निबन्धको अध्ययन गरिएको छ । जसमा निबन्धको संक्षिप्त सैद्धान्तिक स्वरूप, निबन्ध सम्बन्धी पूर्वीय मत, निबन्ध सम्बन्धी पाश्चात्य मत, निबन्धको परिभाषा र स्वरूप, निबन्धका तत्त्वहरू, निबन्धको वर्गीकरण, नेपाली निबन्ध परम्पराको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यस अध्यायमा प्युठानमा निबन्ध लेखनको पृष्ठभूमि अन्तर्गत २००८ सालमा प्युठानका वडाहाकिम प्रतिमानचन्द्र बोहोराले मुक्ति मिडिल हाइस्कूल, संस्था गठन गरी सन्देश वार्षिक पत्रिका प्रकाशित हुनु यसमा प्युठानीले आफ्ना रचनाहरू प्रकाशित भई प्युठानी साहित्यकारलाई सक्रिय गराउन र संगठित भएर लाग्ने प्रेरणाको स्रोत बन्न पुगेको पाइन्छ । यसै अध्यायमा प्युठानमा निबन्ध लेखनको आरम्भ अन्तर्गत वि.सं. २००५ सालमा बनारसबाट प्रकाशित युगवाणी पत्रिकामा डा. महेश्वर शर्माको 'जयन्तु-संस्कृतम् सरिक', कृष्णप्रसाद शर्माको निबन्ध 'धर्मोदय' पत्रिकामा प्रकाशित भएको पाइन्छ । त्यसपछि केदार शर्मा 'ढकाल', देवीप्रसाद बनवासी, भेषराज शर्मा, डा. शेषकान्त अर्याल, पीताम्बर शर्मा आदि निबन्धकारका निबन्धहरू प्रकाशित भएका छन् । यस विधामा प्युठानी निबन्धकारहरूको पनि उदय भएको छ । ती प्रमुख निबन्धकारहरूमा गोपीन्द्र पौडेल, डिल्लीराम आचार्य गेहराज थापा, भूपेन्द्र सुवेदी, मोहनविक्रम सिंह आदि रहेका छन् । फुटकर निबन्धकार र प्रमुख निबन्धकारहरूको तालिका दिइएको छ । माथि उल्लेखित निबन्धकारहरूले जिल्लाको निबन्धकारितामा ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् ।

प्रस्तुत शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा प्युठान जिल्लाका प्रमुख निबन्धकार र तिनका निबन्ध कृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ । जसमा परिचय, निबन्धकाहरूका रूपमा गोपीन्द्र पौडेल, विधातत्त्वका दृष्टिले 'कामरेडमा नाउँ दरिएन' डिल्लीराज आचार्यको 'मानवीय महात्म्य', गेहराज थापाको 'समाजको पनी', भूपेन्द्र सुवेदीको 'विना भुटनको च्वाँई'/'भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू', मोहनविक्रम सिंहको 'धरतीको पूर्व इतिहास' को विश्लेषण गरिएको छ ।

प्युठान जिल्लाको निबन्धको अध्ययन शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधपत्रमा जिल्लाको साहित्यिक सर्वेक्षण, प्युठान जिल्लाको निबन्धको अध्ययन, प्युठान जिल्लामा प्रमुख निबन्धकार र तिनका निबन्धकृतिहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्र प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययनमा केन्द्रित रहेकोले निबन्धगत प्रवृत्तिहरूलाई

देखाइएको छ । विषयगत प्रवृत्तिलाई हेर्दा राजनैतिक, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक साँस्कृतिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, वनस्पतिजन्य, नारीसम्बन्धी आदि रहेका छन् । प्रकारगत प्रवृत्तिलाई हेर्दा हास्यव्यङ्ग्य यात्रासंस्मरण, डायरी मूलक, संस्मरणात्मक आदि निबन्धहरू देखिन्छन् । आत्मपरक, वस्तुपरक दुवै खाले निबन्धकारहरू देखापरेका छन् । मूलतः वस्तुपरक निबन्ध लेखनको कार्य भएको पाइन्छ । विविध क्षेत्रमा देखिएका विकृति विसङ्गति माथि हास्यव्यङ्ग्य गर्दै अन्याय र अत्याचारप्रति तीखो वाण प्रहार गरी सुन्दर चिजको अपेक्षा गरिएको छ, निबन्धमार्फत प्रगतिवादी चिन्तन, सामाजिक यथार्थ आदिलाई आत्मसाथ गरी निबन्धकारहरूले आफ्ना निबन्धमा उतारेका छन् । सङ्ख्यात्मक रूपमा प्युठान जिल्लाका निबन्धकार र तिनका निबन्धकृति रहेपनि गुणात्मक स्थानीय भाषिकाको प्रयोग नेपाली वाङ्मयको शब्दभण्डारका क्षेत्रमा योगदान दिएको पाइन्छ । प्युठान जिल्लाका निबन्धको अध्ययनले जिल्लाको निबन्धकारितामा प्रकाश पार्ने कार्य गरेको छ । यसले नेपाली निबन्धमा इँटा थप्ने कार्य गरेको छ । कुनै पनि अध्ययन र अनुसन्धान आफैमा पूर्ण नहुने हुनाले प्युठानी निबन्धको अध्ययन र अनुसन्धानका केही सम्भावित विषय र शीर्षक यसप्रकार रहेका छन् ।

- (क) प्युठानका निबन्धकृतिको कालक्रमिक अध्ययन ।
- (ख) प्युठानका निबन्धकृतिमा पाइने हास्यव्यङ्ग्य अध्ययन ।
- (ग) प्युठानका निबन्धकृतिको तुलनात्मक अध्ययन ।

सन्दर्भसामग्री सूची

(क) पाठ्यसामग्री सूची

आचार्य, डिल्लीराज (२०५७), *माननीय माहात्म्य*, बाग्लुङ : लेखक स्वयम् ।

पौडेल, गोपीन्द्र (२०५६), *कामरेडमा नाउँ दरिएन*, काठमाडौं : लेखक स्वयम् ।

थापा, गेहराज (२०६०), *समाजको पानी*, प्युठान : लेखक स्वयम् ।

सुवेदी, भूपेन्द्र (२०६३), *बिना भुटनको च्वाँइ*, प्युठान : देवेन्द्रकुमार रिजाल ।

_____, (२०६५), *भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरू*, प्युठान : पुष्पेन्द्र सुवेदी ।

सिंह, माहनविक्रम (२०६४), *धरतीको पूर्व इतिहास*, काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन ।

(ख) पुस्तकसूची

आचार्य, गोविन्दप्रसाद (२०६१), *छन्दमा रापती*, दाङ : रापती कलाकेन्द्र, ।

अधिकारी, रामलाल (१९७३), *नेपाली निबन्ध यात्रा*, दार्जलिङ : नेपाल साहित्य संचायिका ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४९), *साहित्य प्रकाश, (पाचौं संस्करण)*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

गौतम, टङ्केश्वर (२०१७), *प्युठानको भूगोल, प्युठानको भूगोल*, प्युठान : लेखक स्वयम्, ।

गौतम, देवी र खगेन्द्र, लुइटेल् (२०५५), *नेपाली निबन्ध*, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।

गिरी, गितु (२०५२), *प्युठान राज्यको ऐतिहासिक भ्रमण*, प्युठान : जि.वि.स. ।

_____, (२०५६) *प्युठान राज्यको इतिहास*, बुटवल : विशाल पुस्तक सदन ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.) (२०४५), *नेपाली कविता, भाग-४*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

थापा, मोहनहिंमाशु (२०४९), *साहित्य परिचय*, (दो.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन, ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२०५७०), *लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह*, (बाह्रौं सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, भूमिका खण्ड ।

दाहाल, कृष्णप्रसाद (२०६३), *भूपेन्द्र सुवेदीका निबन्धहरूको अध्ययन*, भूमिका ।

पोखेल, बालाराम, माहेनविक्रम सिंह (२०५९), *जीवनी र व्यक्तित्व*, काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन ।

पौडेल, गोपीन्द्र (२०५६), *कामरेडमा नाउँ दरिएन*, काठमाडौं : होतराज पोखेल ।

रवर्ट पी, ग्वीन (१९६८), *दि न्यू इन्साइक्लोपेडिया*, ब्रिटानिका, भोलुम ४, (सत्रौं सं.), दि युनिभर्सिटी अफ सिकागो, सन् ।

राजेन्द्र सुवेदी, सृजनात्मक लेखन : सिद्धान्त र विश्लेषण, काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल ।

विनय (सम्पा.) (१९६८), *निबन्धालोक*, दिल्ली : साहित्य केन्द्र ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६८), *स्रष्टा-सृष्टि : द्रष्टा-दृष्टि*, ते.सं., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

श्रीमद्भागवद् गीता (२०५४), उन्नाइसौं संस्करण, गोरखपुर : गीता प्रेस ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०४६), *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास*, (ते.सं.) काठमाडौं साभा प्रकाशन, ।

शर्मा, गोपीकृष्ण (२०५७), *नेपाली निबन्ध परिचय*, (एघारौं संस्करण), काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, तारानाथ (२०५१), *नेपाली साहित्यको इतिहास*, (ते.सं.), काठमाडौं : नवीन प्रकाशन, ।

(ग) सन्दर्भपत्रिकासूची

अवस्थी, महादेव, “निबन्धको सैद्धान्तिक परिचय र निबन्ध लेखनका औचित्य एवम् फाइदा”, *कुञ्जिनी*, (वर्ष ६, अङ्क ४, २०५५), पृ. ३६ ।

आचार्य, मेघराज र अन्य (सम्पा.) *सुमन*, (वर्ष ३, अङ्क ३, २०२१), पृ. ८५ ।

खनाल, नेत्रप्रसाद, “प्युठान जिल्लाको संक्षिप्त इतिहास”, *सुमन*, (वर्ष ८, अङ्क ८, २०६३), पृ. ४६ ।

पण्डित, शिव, “प्युठान जिल्लाको संक्षिप्त चिनारी”, *सुमन*, प्युठान साहित्य परिषद, (वर्ष १, अङ्क १, २०५६), पृ. ६९ ।

पोखेल, माधव, “प्युठान जिल्लामा निबन्धकारिता एक चर्चा”, अर्न्तध्वनी (वर्ष ४१, पूर्णाङ्क १९ २०६५), पृ. ११ ।

सुवेदी, भूपेन्द्र, “प्युठानको साहित्यिक सेरोफेरो चाहार्दा”, खसानी, काठमाडौं : मसाप, (वर्ष १, अङ्क १, २०५६), पृ. ८४-८९ ।

सुवेदी, भूपेन्द्र, कथा सन्दर्भममा प्युठानी प्रतिभाहरू, अर्न्तध्वनी, दाङ : राप्ती साहित्य परिषद, (वर्ष ४, अङ्क ४, पूर्णाङ्क, १५, २०६४), पृ. ७ ।

सुवेदी राजेन्द्र, “आधुनिक निबन्ध शिक्षण”, वाङ्मय, (वर्ष १०, पूर्णाङ्क १०, २०५७/०५८), पृ. ७ ।

(घ) शोधसन्दर्भसूची

कार्की, चूडाराज (२०५६). साहित्यकार गोपीन्द्र पौडेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

पौडेल, धर्ममान (२०५६). गोरखबहादुर सिंहको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

महतरा, बलबहादुर (२०६१). नेपाली साहित्यमा प्युठान जिल्लाको योगदान, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

रानाभाट, पदमबहादुर (२०६४). नेपाली साहित्यमा स्याङ्जा जिल्लाको योगदान, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

रिमाल, केदारनाथ (२०४९). मोदनाथ प्रशितको निबन्धकारिता, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

विष्ट, भगवती (२०६४). साहित्यकार भूपेन्द्र सुवेदीको जीवन, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र ।